ИЗДАНИЯ НА НАРОДНИЯ МУЗЕЙ ВЪ СОФИЯ

22/3354-

ВѢРА ИВАНОВА

СТАРИ ЦЪРКВИ И МОНАСТИРИ ВЪ БЪЛГАРСКИТѢ ЗЕМИ (IV–XII В.)

ОТДѢЛЕНЪ ОТПЕЧАТЪКЪ ОТЪ ГОДИШНИКА
НА НАРОДНИЯ МУЗЕЙ ЗА 1922 – 1925 ГОД.

N-381 200 л. / 1938 г.

ÉGLISES ET MONASTÈRES EN PAYS BULGARE (IVe – XIIe S.)

PAR VÉRA IVANOVA

СОФИЯ
ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА
1926

22/3354

Проверено
„ЗОРА"
1954 г.

№ 381 200 л. 1937

СТАРИ ЦЪРКВИ И МОНАСТИРИ ВЪ БЪЛГАРСКИТѢ ЗЕМИ (IV—XII в.)

ОТЪ ВѢРА ИВАНОВА

Тази статия е единъ опитъ да се съберать прѣснатитѣ вести за изчезналитѣ и за изцѣло или отчасти запазенитѣ църкви и монастири въ българскитѣ земи отъ въвеждането на християнството до края на XII в. Едновременно съ това се изреждатъ и изказанитѣ гледища за тѣхния произходъ, история, архитектурни и иконописни особености.

Положителнитѣ данни за организирано християнство и свързанитѣ съ него църкви изъ вѫтрешностьта на полуострова почватъ главно отъ IV в. Градоветѣ на провинциитѣ Дакия, Мизия, Тракия и Македония ставатъ скоро важни християнски центрове, въ които кипи религиозенъ животъ, гдето процъвтяватъ и еретически учения и дори биватъ свиквани събори за осѫждането имъ. Обаче нахлуванията на варварскитѣ народи скоро прекратяватъ тази активность: въ срѣдата на V в. Горна Мизия и Прибрѣжна Дакия излизатъ отъ строя, скоро ги последва и Срѣдиземна Дакия. Въ Юстинияново време се поправятъ много градове, възстановяватъ се епископствата имъ, но малко отъ тѣхъ устояватъ на многократнитѣ опустошения, тъй че къмъ края на VI в. биватъ разсипани повечето отъ тѣхъ, а въ VII в., когато славяни и българи се настаняватъ окончателно на полуострова, спира почти всѣкакъвъ строежъ. Едвамъ съ покръстването на българитѣ настѫпва втори периодъ на усилено градене църкви отъ царе и епископи, боляри и църковни просвѣтители, както въ време на първото българско царство, така и презъ византийското владичество въ България.

Що се отнася до разпредѣлянето на материяла, имахме предъ видъ следнитѣ обстоятелства. Споредъ желанието на Константина Велики, църковното дѣление на провинциитѣ е отговаряло въ общи чърти на административното. Затова при разграничаването обема на отдѣлнитѣ църковни области, взимаме за основа военно-административното дѣление, прокарано въ началото на християнската епоха, запазило се почти безъ промѣна и при Юстинияна, както го намираме и въ Спѫтника на Хиерокла. За времето, което следва следъ настаняването на славянитѣ и българитѣ, когато настѫпва промѣна въ областната топонимия, това дѣление е повече фиктивно и ние го задържаме само за удобство, по чисто технически причини. Излизайки пъкъ отъ съображението, че всѣка епископия е имала поне една църква, съборна, въ главния си градъ, като установимъ броя и мѣстоположението на епископскитѣ градове, установяваме сѫщевременно и минималния брой на по-значителнитѣ църковни сгради въ една область.

За всѣки паметникъ е дадено само сѫщественото, отъ което да може да се получи обща представа, безъ да изчерпваме до подробности, за които се привежда съответната библиография. Въ тѣзи библиографични посочвания сѫ означени често само последнитѣ, най-надежнитѣ издания.

Изнесениятъ въ статията материялъ обхваща етнографски българскитѣ въ онова време земи, не отъ нѣкакъвъ, тука съвсемъ неумѣстенъ, иредентизъмъ, а защото цѣлата область на югъ отъ Дунава, отъ Черно Море до Морава и Шаръ представя въ архитектурно отношение едно недѣлимо цѣло, безъ огледъ на често измѣняванитѣ политически граници. Базиликитѣ на Добруджа сѫ тѣсно свързани съ тѣзи въ сегашна североизточна България.[1]) Църковната архитектура на Моравско-Тимошкия край стои съвсемъ настрана отъ т. н. „сръбска архитектура".[2]) Едно бѣгло сравнение между плановетѣ и градежнитѣ похвати на запазенитѣ въ тази область остатъци отъ църкви съ тѣзи въ днешнитѣ български земи показва ясно зависимостьта на Моравскитѣ майстори отъ църквитѣ на източната и южната часть на полуострова[3]). Особено базиликалниятъ планъ, така чуждъ на сѫщинска Сърбия[4]), може да се свърже само съ българскитѣ базилики били тѣ въ Абоба, София, Месемврия, Охридъ или Прѣспа.

Преди да почнемъ да изброяваме областитѣ съ съответнитѣ епископства и църкви, нека поменемъ, че редъ стари данни говорятъ за сѫществуването на многобройни и богати църковни паметници, много отъ които тепърва ще се разкриватъ. За такива паметници говорятъ вести като следнитѣ:

Българскитѣ пратеници на Цариградския съборъ въ 870 г. признаватъ, че при идването си въ България заварили тукъ гръцки свещеници[5]), следователно и християнски храмове. Римскитѣ пратеници на сѫщия съборъ говорятъ за освещаването на много църкви въ България отъ латинското духовенство презъ годинитѣ 866 - 869[6]), за умножаване посветенитѣ на Бога храмове и олтари[7]).

---

[1]) R. Netzhammer, Die christlichen Altertümer der Dobrudscha, Bukarest 1918.

[2]) А. Стефановић, Стара српска архитектура, Гласник 9 (1903) стр. 50—1; Валтровић въ Старинар, г. VI. кн. 3, стр. 75, 81.

[3]) Kanitz, Das Königreich Serbien, Leipzig 1909, стр. 182; G. Millet, L'art serbe. Les églises, Paris 1919, стр. 45; L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916, стр. 170.

[4]) Вж. и М. Валтровић въ Глас 17 (1889) стр. 34.

[5]) Migne, Patr. L., т. 122, стр. 1255; М. Соколовъ, Изъ древней исторіи Болгаръ Спб. 1879, стр. 206. В. Златарски, Какъ е билъ разрѣшенъ бълг. църк. въпросъ. Дух. Култура, г. I, кн. 1—2, стр. 51.

[6]) . . „Illic multas ecclesias dedicantes, sacerdotes creavimus". Migne, Patr. L., т. 122, стр. 1256; Соколовъ, стр. 207; Златарски, стр. 53.

[7]) . . . „Deo dicata templa vel altaria". Migne, Patr. L., т. 129, стр. 20.

Теофилакътъ Охридски говори за бързото нарастване броя на храмоветѣ, когато се покръстили българитѣ, сѫщитѣ които по-рано ги събаряли.[1])

Въ Историята на Лъва Диякона е поменатъ византийския магистръ Йоанъ, който при покоряването на България въ 871 г. ограбилъ много църкви (σηκούς), а ризитѣ и свещенитѣ сѫдове преправилъ на вещи за лична употрѣба.[2]) Въ победното шествие на Йоана Цимисхи въ Цариградъ въ сѫщата година, личала и една задигната отъ България икона на Богородица.[3])

Василий II въ втория хрисовулъ даденъ на Охридския архиепископъ заповѣдва на всички свои чиновници да не се мѣсятъ въ дѣлата на никой български монастиръ или църква.[4])

СРѢДИЗЕМНА ДАКИЯ (DACIA MEDITERRANEA) [5])

СОФИЯ (СЕРДИКА, СРѢДЕЦЪ) [6])

Епископи. Познати сѫ следнитѣ епископи: Протогенъ къмъ 316—343 [7]); Юлиянъ къмъ 424—431 [8]); Зосимъ къмъ 458 [9]); Домнионъ къмъ 516 [10]); Василискъ умрѣлъ къмъ 550 [11]); Тевпрепий [12]) въ VI в.; Феликсъ къмъ 594[13]); Михаилъ убитъ отъ възсталалитѣ богомили въ 1078[14]); епископъ, комуто пише Теофилактъ Охридски[1] (1084—1108). Бонозъ, поменатъ въ 391 год.[2], когото смѣтаха обикновено за Софийски[3] е билъ Нишки епископъ.[4]

---

[1]) . . . „ οἵ τε προειρημένοι Ὄμβροι, οἵ τε Βούλγαροι καθεῖλον, θείους ναούς, καλῶς ἀνῳκοδόμησαν καὶ ἀνήγειραν ἐκ βάθρων". Migne, Patr. Gr., т. 126, стр 200.

[2]) Leo Diaconus, Historia, ed. Bonn., стр. 148.

[3]) Leo Diaconus, п. т., стр. 158.

[4]) Byz. Zeitschrift, кн. II, стр. 46; И. Снѣгаровъ, История на Охридската архиепископия, София 1924 т. I., стр. 58.

[5]) Hierocles, Synecdemus, § 654, изд. Burckhardt, Lipsiae 1893, стр. 14.

[6]) К. Иречекъ, Пѫтувания по България, Пловдивъ 1899, стр. 4 сл.

[7]) Mansi, Conciliorum amplissima collectio, Florentiae-Venetiae 1759 сл., т. II, стр. 696. M. Le Quien, Oriens christianus, Parisiis 1740, т. II, стр. 301; П. Лепорскій, Исторія Өессалоникскаго Экзархата, Спб. 1901, стр. 337.; J. Zeiller, Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes, Paris 1918, стр. 156, 599.

[8]) Le Quien, т. II, стр. 303; Zeiller, стр. 156, 599.

[9]) Le Quien, п. т.; Mansi, т. VII, стр. 523; Лепорскій, стр 336.

[10]) Marcellinus, Chronicon, за год. 516 у Migne, Patr. L., т. 51, стр. 939; Zeiller, стр. 157

[11]) Le Quien, т. II, стр. 303; Лепорскій, стр. 336; Zeiller, стр. 157.

[12]) Добруски, Материали по археологията на България, Мсб. кн. 17—18, стр. 131, обр. 62; Г. Кацаровъ, Старохристиянскитѣ надписи отъ Сердика, кн. V отъ Материяли за историята на София, 1921, стр. 48 таб. II з.; Zeiller, стр. 157—8; Revue Archéologique, 1919, II, стр. 349. Камъкътъ сега е въ Народния Музей, Срѣдновѣковенъ отдѣлъ, № 348.

[13]) Le Quien, т. II, стр. 303; Лепорскій, стр. 210, 336; Zeiller, стр. 158; Иречекъ смѣта този Феликсъ епископъ на Сардосъ (Сарда) въ Албания, на изтокъ отъ Шкодра, на лѣвия брѣгъ на Дринъ. (Acta et Diplomata res Albaniæ mediæ ætatis illustrantia, събрали L. de Thallóczy, C. Jireček, E. de Sufflay, Vindobonœ 1913, № 42, стр. 9.

[14]) Le Quien, т. II, стр. 304.

Църкви

Св. Георги. За най-стара църква въ София се счита и съ право, ротондата Св. Георги. Разкопкитѣ правени презъ 1915 г. въ и около църквата потвърдиха предположението, че тя не е била градена нарочно за християнски храмъ.[5] Първоначално тамъ е било само топлото отдѣление на римска баня и чакъ следъ разрушението на другитѣ отдѣления, части отъ които се откриха на югъ и на западъ до сегашната сграда[6], е била приспособена за църква. Споредъ Б. Филова[7], банята, съградена въ II или III в. е могла да бѫде разрушена отъ готитѣ въ IV или отъ хунитѣ въ V в.; обърната е била въ църква не по-рано отъ V в. Св. Георги се поменава за пръвъ пѫть, и то като митрополитска църква, едва отъ Владислава Граматикъ въ 1469[8]. Въ началото на XVI в. митрополитска църква е била Св. Марина[9], та ротондата вѣроятно е била вече обърната въ джамия, позната по-късно съ името Гюлъ-Джами. Освенъ минаре, турцитѣ пристроили наоколо и откритъ навѣсъ на дървени стълбове, а на източната страна — тамъ липсвалъ навѣсъ — имало турско училище и гробъ на нѣкой турчинъ[10]. Сега тя е отвънъ (обр. 278) съ почти квадратна основа, която минава нагоре въ крѫгла постройка, а отъ вѫтре е крѫгла (диам. 8 м.) съ 4 полукрѫгли ниши една срещу друга — въ дветѣ отъ тѣхъ се намѣриха и басейни за вода —, съ входъ отъ западъ и срещу него четвъртито, издаваще се изъ основния квадратъ, отдѣление, което служи за апсида[11] (планъ обр. 279). Прозорцитѣ на северната и южна стени сѫ били първоначално врати за съобщаване съ другитѣ отдѣления на банята.

---

[1] Migne, Patr. Gr., т. 126, стр. 348—9; 429.

[2] Le Quien, т. II, стр. 302; Zeiller, стр. 159.

[3] Иречекъ, Пѫтувания, стр. 6.

[4] Вж. по-долу стр. 451.

[5] Е. Спространовъ, Псп. кн. 62 (1901) стр. 412; Сѫщи, Бѣлѣжки и приписки по Соф. църкви, Мсб. кн. 22—3 (1906—7) стр. 8; В. Стояновъ, Псп. кн. 34 (1890) стр. 585 сл.; Ѳ. Шмидтъ, Новыя вѣянія въ археологической наукѣ на Балканскомъ полуостровѣ, Ж. М. Н. Пр., новая серія, ч. 34, 1911, стр. 27.

[6] Б. Филов, Разкопки в цѫрквата Св. Георги в София, Годишник на Народния Музей за 1921, стр. 183—197; Изв. Б. Арх. Др., кн. V (1915), стр. 208 сл.; сп. Развитие I, 1918, стр. 144.

[7] Годишник за 1921, стр. 192—4.

[8] Разказъ за пренасяне мощитѣ на Ивана Рилски у Kalužniacki, Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius, Wien 1901, стр. 405.

[9] Иречекъ, Стари пѫтешествия по България, Псп. кн. 7, стр. 118—9.

[10] А. Ишırковъ, Градъ София прѣзъ XVIII в. София 1912, стр. 20.

[11] Годишникъ за 1921, обр. 194, 196.

Живописьта е отъ три епохи.[1] Въ XI в. е билъ изписанъ само купола, останали сѫ части отъ фигури на ангели и пророци. Надолу вѣроятно е имало мряморировка или каменна облицовка. Къмъ края на XII в. е изписана вече цѣлата църква, освенъ апсидата. Тази стенопись се отличава съ голѣмитѣ фигури, голѣми нимбове, прави свитъци, грѣцки надписи. Къмъ XV в. кубето е паднало, поправя се и се изписва само новата му часть и апсидното отдѣление.

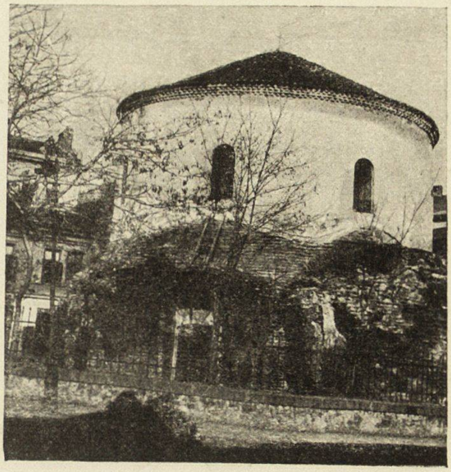

Обр. 278. София. Св. Георги.

Църкви въ християнския некрополъ

Въ християнския некрополъ[2] на стара София сѫ разкопани до сега основитѣ на петь църкви, вѣроятно цимитериялни. Двѣтѣ отъ тѣхъ сѫ се издигали на мѣстото на Св. София.

По-старата е едноапсидна църквица, 10·10 м. × 4·65 м., (планъ обр. 280) чийто мозаиченъ подъ е намѣренъ 1 м. подъ пода на Св. София. Градена въ началото на IV в., ако не и по-рано, била е разрушена къмъ срѣдата на сѫщия вѣкъ.[3]

Издигнатата на нейно мѣсто втора църква сѫщо е имала мозаиченъ подъ, който е 0·40 м. надъ този на първата. Размѣритѣ ѝ не могатъ се опредѣли, била, изглежда, много по-голѣма. Отъ намѣренитѣ архитектурни фрагменти би могло да се заключи, че е била трикорабна.[4]

---

[1] Споредъ А. Грабаръ, който ще я разгледа по-подробно въ книгата си върху Стенната живопись въ България презъ VII—XVI в.

Преди разкопкитѣ, Zimmermann даде въ своитѣ Alte Bauten in Bulgarien, Berlin 1913 стр. 13, планъ на основитѣ (обр. 22), разрѣзъ (обр. 21) и изгледъ (обр. 20), естествено не съвсемъ точни. Така горната часть на купола — поправяната — е представена отъ него много по-голѣма, цилиндричниятъ поясъ, който отдѣля двѣтѣ части на купола почва у него много низко. Въ плана, до западнитѣ ниши той долепя по едно правоѫгълно отдѣление, съобщаваще се непосрѣдно съ последнитѣ, когато имаме въ сѫщность части отъ закрѫглени отдѣления отворени отъ къмъ западъ. Освенъ това Цимерманъ предполага неправилно, че издатъцитѣ, които обхващатъ страничнитѣ ниши сѫ образували разширената източна фасада на храма гдето, споредъ него, билъ и входа.

Сѫщо и планътъ и разрѣзътъ на архитекта Г. Козаровъ (Параклиса „Св. Георги Новий" въ София, Сп. Б. Инж.-Архитектно Др. г. VI (1901), кн. 9—10, стр. 167—9) не сѫ много точни. Въ разрѣза, цилиндричниятъ поясъ, който отдѣля двѣтѣ части на купола е даденъ много тѣсенъ, въ плана, нишитѣ сѫ представени като части отъ крѫгъ и сѫ много голѣми и др. п.

[2] Б. Филовъ, Софийската църква Св. София, София 1913, стр. 61—2.

[3] Пакъ тамъ, обр. 39, табл. IX, XVIII и обр. 35; табл. XIX, стр. 58, 145.

[4] П. т., обр. 36, 37 и 38; табл. XV—XVI, XVIII$_2$; стр. 146.

Въ 1888 г. при понижаване площада задъ Народното Събрание сѫ били разкрити между множество гробници и основитѣ на две сгради, вѣроятно църкви. Плана имъ отъ даденото за тѣхъ отъ братя Шкорпилови¹) не може да се счита за установенъ. Отъ едната сграда, която може и да не е църква, е била разкрита само източната часть, широка 33 м., съ апсида и две правоѫгълни постройки отъ страни (планъ обр. 281, А). Споредъ братя Шкорпилъ цѣлата църква, трикорабна, е била дълга около 50 м. Втората постройка е едноапсидна, еднокорабна, съ преддверие, до колкото може да се заключи отъ несигурния планъ (планъ обр. 281, Е). Шкорпилъ говорятъ и за друга малка църква, чиито основи сѫ били намѣрени около 500 м. източно отъ тѣзи на последнитѣ две. По голѣмина и планъ изглеждала срѣдновѣковна, но не знаемъ нищо повече за нея.

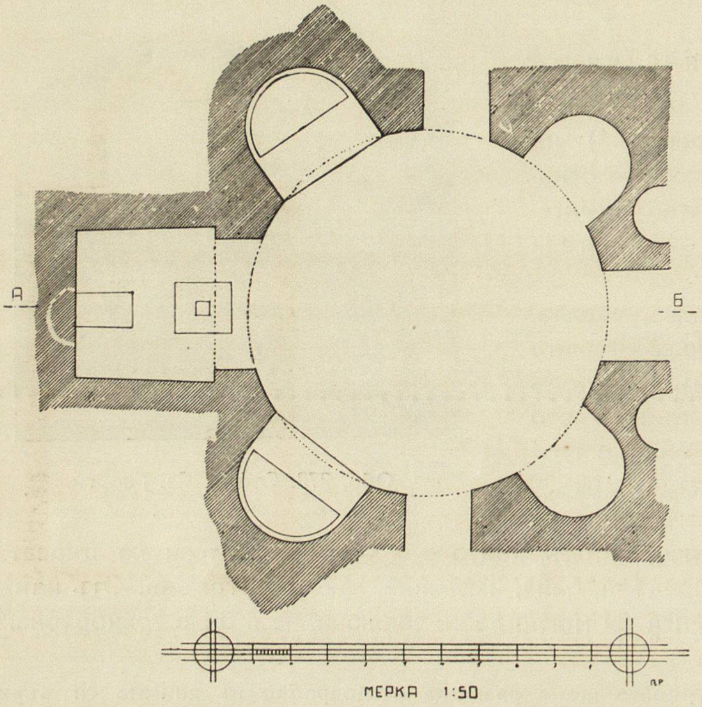

Обр. 279. София. Св. Георги (планъ арх. Рашеновъ).

12 м. южно отъ Св. София, почти успоредно съ нея, сѫ открити основитѣ на едноапсидна цимитериялна църква съ притворъ, дълга 16 м., широка 5·60 м.; западната стена дебела 0·85 м., страничнитѣ 1 м., апсидната 1·15 м.²) Основитѣ били отъ мѣстенъ планински камъкъ, нагоре камънитѣ редувани съ пластове тухли; подътъ на апсидата 10 см. дебелъ хоросаненъ слой, може би подлога на мозаика, отъ каквато се намѣрилъ откѫслекъ. По изкопанитѣ монети и дребни предмети, Ю. Господиновъ датира църквата отъ VI в.

На западъ отъ нея, почти въ осьта ѝ, била открита апсида и часть отъ основитѣ на друга църквица, градени отъ камъкъ³).

---

¹) Срѣдневѣковни черкви и гробища въ София, Мсб. кн. II (1890), стр. 46—8, табл. I вж. и Филовъ, Св. София, стр. 62, заб. 1.

²) Ю. Господиновъ, Некрополътъ около църквата Св. София, кн. V отъ Материяли за историята на София, 1921, стр. 65, 66, табл. VII, А.

³) Пакъ тамъ, стр. 66, табл. VII, Р.

Св. София. Трикорабна, засводена, едноапсидна базилика съ форма на латински кръстъ, съ низъкъ куполъ надъ пресечището на главния и напрѣчния корабъ. Неразчлененото двуетажно преддверие е фланкирано отъ две странични отдѣления издаващи се извънъ надлъжнитѣ стени на базиликата (планъ обр. 282). Обща дълж. 46·45 м., шир. 20·20 м., куполътъ високъ 19·75 съ диам. 9 м. Главниятъ корабъ е засводенъ чрезъ комбинация на цилиндриченъ съ единъ видъ „монастирски“ сводъ, споредъ Филова[1]), съ кръстати сводове, както и цѣлата църква, споредъ А. Протичъ[2]), а Стриговски[3]) смѣта свода за цилиндриченъ, отъ типа, който се срѣща въ северна Месопотамия. Надъ страничнитѣ кораби, както и надъ напрѣчния корабъ кръстатиятъ сводъ е поясно изразенъ: диагоналнитѣ ржбове сж вдлъбнати. Въ съотношението на сводоветѣ надъ главния и надъ страничнитѣ кораби А. Протичъ дири зачатъци отъ т. н. свързана система на романскитѣ църкви, като намира въ плана на Св. София и квадратния схематизъмъ на романскитѣ постройки[4]). Цѣлата сграда се отличава съ голѣма простота на линиитѣ и съ липса на всѣкакви декоративни елементи. Основитѣ сж отъ недѣлани камъни и тройни редове тухли, надъ цокъла — отъ голѣми дѣлани камъни — сж употрѣбени само тухли; хоросанътъ е съ едро трошени керамиди и тухли: градежъ и материялъ сж рановизантийски (обр. 283).

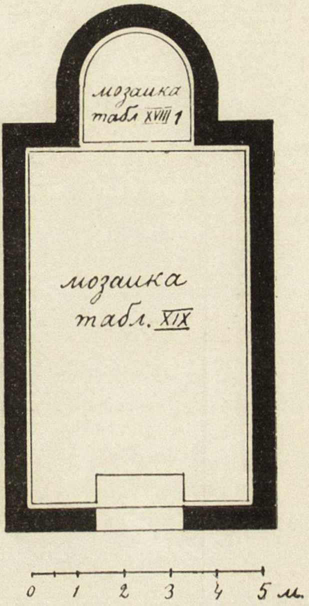

Обр. 280. София. Първата църква подъ Св. София (по Филовъ).

Е. Спространовъ[5]) споредъ намѣренитѣ около църквата монети, отнасяше последната къмъ IV или V в. М. Сперанскій, като говори мимоходомъ за Св. София, я смѣта градена въ X—XI в., безъ да казва основанията си за такава датировка[6]). Ѳ. Шмидтъ[7]) я смѣта за съвременна съ некропола, IV—VI в., Laurent я датира V—VI в.[8]) А. Протичъ изоставя археологическитѣ данни и като намира паралели за формата на латински кръстъ въ западна Европа отъ X в. насамъ, възъ основа само на архитектоничната форма на постройката я отнася къмъ XI—XII в. когато, споредъ него, съ кръстоноснитѣ походи западни влияния сѫ могли да стигнатъ до насъ.[1])

---

[1]) Св. София, стр. 29—30, обр. 21, 22, 23.

[2]) А. Протичъ, Архитектоническата форма на Софийската църква Св. София, кн. II, отъ Материяли за историята на София, 1912, стр. 63.

[3]) Strzygowski, Die Baukunst der Armenier, Wien 1903, II т., стр. 835—7; Byz. Zeit кн. 23 (1914) стр. 344.

[4]) Пос. съч., стр. 58, 63—64.

[5]) Мсб. кн. 22—23 (1906—7), стр. 29.

[6]) М. Сперанскій, Археологія у южныхъ славянъ, Археол. изв. и замѣтки Московскаго Археол. Общ., т. VI, стр. 53.

[7]) Ѳ. Шмидтъ, Новыя вѣянія въ археологической наукѣ на Балк. полуостровѣ, Ж. М. Н. Пр. нова серія, XXXIV (1911) отд. IV, стр. 24.

[8]) Bulletin de Corr. hellénique, кн. 22 (1898), стр. 561.

М. Валтровичъ въ своитѣ „Белешке с пута“ [2]) отъ 1888 г. като описва Св. София, отнася сегашната сграда къмъ VI—X в., и предполага, че първоначалната е била съградена отъ Константина Велики. Иречекъ въ 1877 г.[3]), преди да я види, я отнася къмъ епохата на византийското робство или къмъ тази на второто царство. Въ чешкия текстъ на Пѫтуванията си той се въздържа отъ всѣкакво датиране, а въ българския имъ преводъ отъ 1899 г., като получилъ сведения за резултатитѣ отъ разкопкитѣ въ околния некрополъ, отнася църквата къмъ „римскитѣ времена“.[4]) Къмъ сѫщото време я отнася и Успенскій.[5]) Отъ даннитѣ добити при разкопкитѣ презъ 1910 и 1911 г. Б. Филовъ заключава, че Св. София е била съградена въ периода отъ VI в. до края на VIII в., като

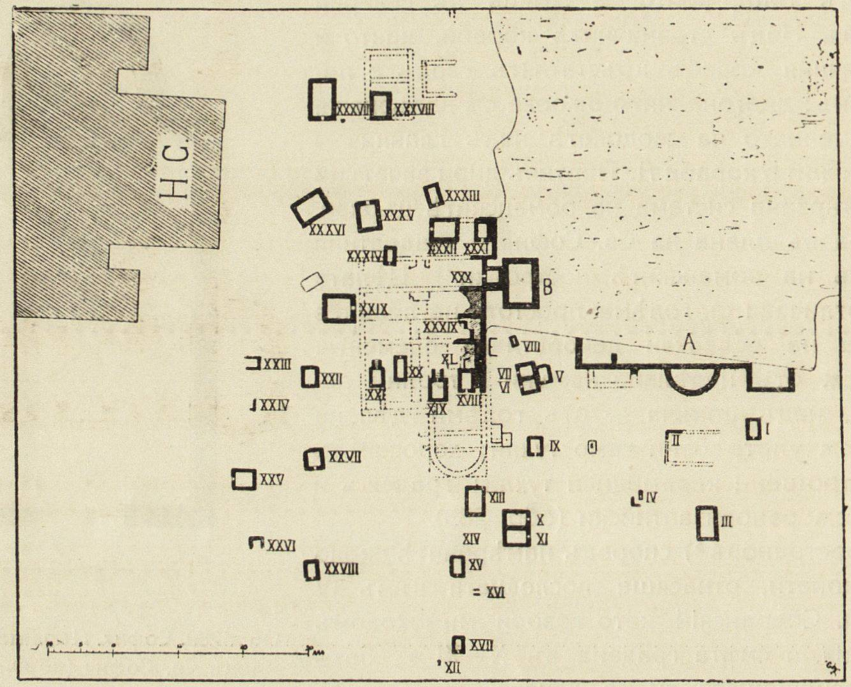

Обр. 281. София. Църкви южно отъ Св. София (планъ Бр. Шкорпилъ).

---

[1]) Цит. съч. стр. 101—5.

[2]) Старинар, г. IV (1887) кн. 4, стр. 109—115.

[3]) C. Jireček, Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel, Prag 1877, стр. 91.

[4]) Пѫтувания, стр. 15.

[5]) Отчетъ о дѣятелности Русск. Арх. Инст. въ К-полѣ въ 1896 г. Виз. Временникъ, кн. IV, вып. 1—2, приложеніе, стр. 30.

наблѣга на началото му, на VI в.[1]) П. Мутафчиевъ вижда въ Св. София „преходъ къмъ нови форми“,[2]) смѣта я за „единъ отъ предшественицитѣ на романскитѣ църкви“[3]). За Стриговски[4]) тя е една отъ типичнитѣ постройки, които набелѣзватъ северния пѫть отъ изтокъ — Армения и Мала-Азия — къмъ западна Европа, произхожда отъ VI в.[5]) О. Вулфъ възприема възгледа на Протичъ, че Св. София е паметникъ на късното срѣдновѣковие, създаденъ подъ западно влияние.[6])

Че Св. София е строена не по-късно отъ VIII в. заключаваме и отъ материяла, отъ градежа ѝ изобщо и особено отъ този на сводоветѣ и купола и, преди всичко, отъ формата на самия куполъ, съвсѣмъ низъкъ, безъ всѣкакъвъ барабанъ: въ IX в. куполъ безъ барабанъ нѣма.

На югъ отъ Св. София, споредъ преданието, имало нѣкога голѣмъ монастиръ, „отъ който, може би“, казва Иречекъ,[7]) „сѫ останали старитѣ подземия, които се простиратъ далеко подъ земята“. Въ XVI в. тамъ имало орѫжеенъ складъ, после обърнатъ въ теке или кервансарай, а при освобождението тамъ е имало голѣми казарми.

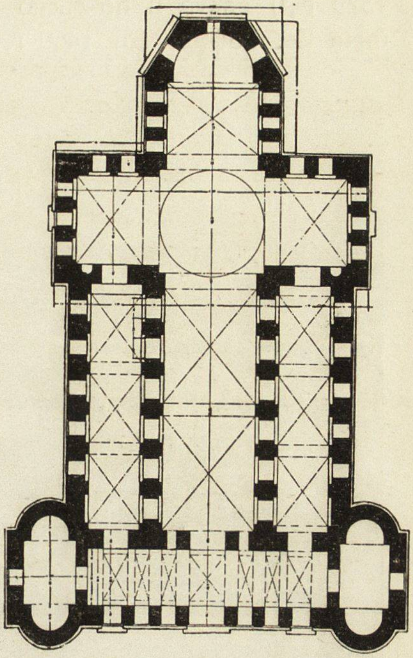

Обр. 282. София. Св. София (планъ арх. Донковъ).

Църква Св. Лука. Църква и монастиръ Св. Иванъ Рилски. Споредъ житието на св. Ивана писано отъ византийския сановникъ въ София Георги Скилица[8]) (XII в.), тѣлото на светеца следъ пренасянето му въ София, било положено отъ начало въ епископската църква,[1]) сетне въ дървената Св. Лука[2]) и накрай въ новата, съградена нарочно за мощитѣ, Св. Иванъ.[3]) Не знаемъ коя е била митрополитската църква въ царь Петрово време; въ 1329 г.,[4]) както и по-късно при Иванъ Шишмана[5]) митрополитска църква е била Св. София. Въ 1469 г. епископска е била кржглата църква Св. Георги.[6])

---

[1]) Св. София, стр. 110—114.

[2]) П. Мутафчиевъ, Стари Градища и Друмове по долинитѣ на Стрѣма и Тополница, София 1915, стр. 74.

[3]) Изв. Б. Арх. Др. кн. V (1915), стр. 102.

[4]) Strzygowski, Die Baukunst der Armenier, т. II, стр. 838; сѫщия въ Oesterr. Rundschau, Wien 1905, кн. III, св. 30, стр. 164.

[5]) Byz. Zeitschrift, кн. 23 (1914), стр. 344.

[6]) O. Wulff, Altchristliche und byz. Kunst, Berlin 1914—1918, т. II, стр. 396.

Ср. още Григоровичъ, Очеркъ путешествія по Европ. Турціи, Москва 1877, стр. 135. Kanitz, Donau-Bulgarien und der Balkan, Leipzig 1882, стр. 211 сл.

А. Торньовъ, Древнехристиянский храмъ Св. София, сп. на Б. Инж.-Архит. Др. г. VI (1901), кн. 7, стр. 128—31. Дава планъ, разрѣзъ, четири изгледа — реставрации.

[7]) Иречекъ, Пѫтувания, стр. 13.

[8]) Славянски преводъ въ рѫкописъ отъ XV в., бълг. ред., въ Сборникъ № 79 на Рилската библиотека.

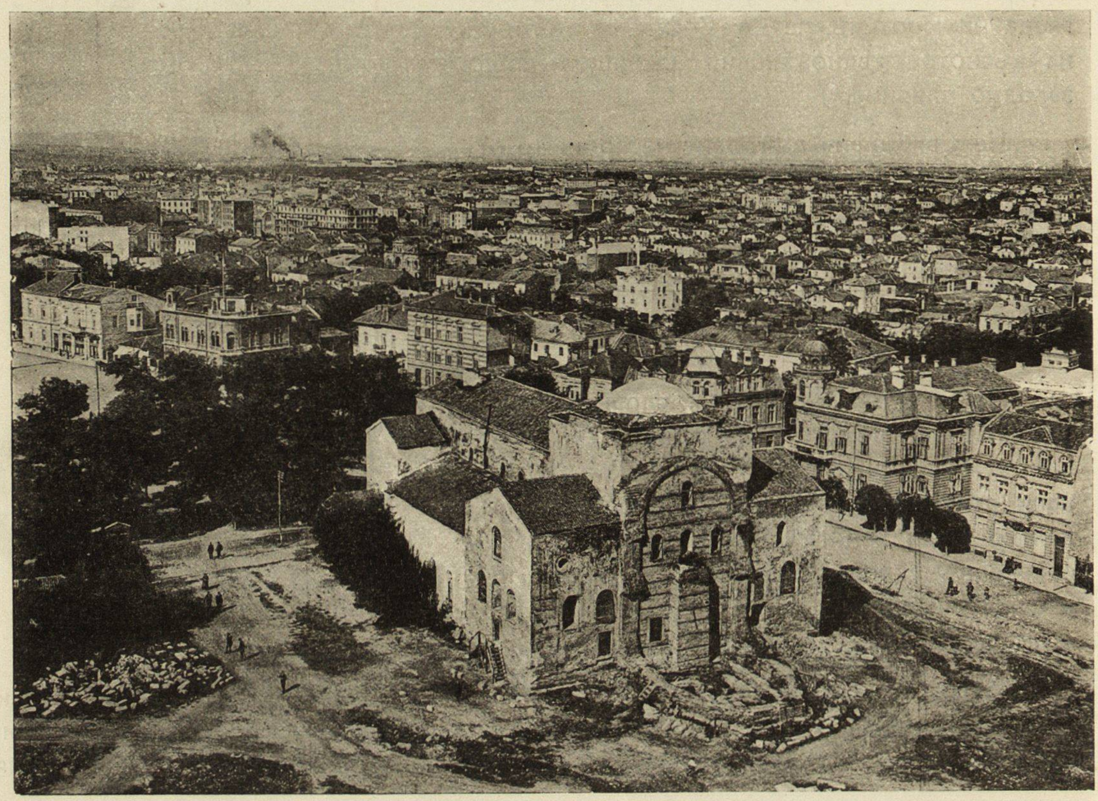

Обр. 283. София. Св. София преди възстановяването на апсидата.

За дървената църква Св. Лука знаемъ отъ пжтешественика Герлахъ,[7]) че е сжществувала още въ 1578 г., изглежда да се е намирала на мѣстото на сегашния площадъ Позитано.[8])

---

[1]) Сборникъ № 79, л. 70а.

[2]) П. т., л. 70 б.

[3]) Й. Ивановъ, Св. Иванъ Рилски и неговиятъ монастирь, София 1917, стр. 16.

[4]) Гласник 51, стр. 64; Иречекъ, Пжтувания, стр. 11—12.

[5]) Ильинскiй, Грамоты болгарскихъ царей, Москва 1911, стр. 29, редъ 7.

[6]) Владиславъ Граматикъ, Разказъ за пренасяне мощитѣ на св. Ивана отъ Търново въ Рила у Kalužniacki, стр. 405.

[7]) Иречекъ, Стари пжтешествия по България, Псп. кн. VII, стр. 118—19.

[8]) Иречекъ, П. т. стр. 120; Сжщи, Пжтувания, стр. 10; Die Heerstrasse, стр. 91.

Каменната църква, съградена нарочно за мощитѣ на светеца, „прекрасна“ както е наречена въ проложното житие,[1] се намирала близо до крепостната стена.[2] Споредъ Скилица, направилъ я съ свои средства нѣкой си боляринъ Грудасъ (Грждъ?)[3]

Тъй като за друга софийска църква Св. Иванъ нѣмаме никакви сведения, къмъ сжщата отнасяме двата пасажа отъ писмата на Охридския архиепископъ Теофилактъ (1084—1108) до срѣдешкия епископъ, въ които Теофилактъ защищава ставропигиялния монастиръ Св. Иванъ отъ посегателството на епископа.[4] Монастирътъ ималъ царска грамота, за която споменава Теофилактъ. Теофилактъ казва, че монастирътъ билъ въ крепостьта[5]; разбираме софийската и смѣтаме, че и Скилица говори за сжщата църква[6]. В. Марковиђ смѣта, че τὸ κάστρον означава друга крепость въ софийско[7]. Когато Йоанъ Асѣнь превзелъ Срѣдецъ въ 1187 г. намѣрилъ мощитѣ на Ивана Рилски въ църквата му[8] и ги пренесълъ въ Търново. Отъ Срѣдецъ до Търново мощитѣ съпровождали и монаситѣ на неговия монастиръ начело съ игумена Йоаникий. Вѣроятно става дума за монастира Иванъ Рилски въ София, не за Рилския монастиръ. Нѣмецътъ Герлахъ споменава въ 1857 г. между дванадесеттѣхъ софийски църкви и една Св. Иванъ Предтеча(?)[9] Църквата Св. Иванъ Рилски е сжществувала до преди освобождението. Споредъ едни[10], била на мѣстото на сегашната джамия до банитѣ, споредъ други[11], въ началото на ул. Пиротъ, срещу ковчежничеството. Стари софиянци я помнѣли, като складъ за кожи, съ много високъ таванъ и фрески по стенитѣ.

Други църкви. Въ западната часть на града, тамъ гдето сж били старитѣ гробища, на жгъла на бул. Хр. Ботевъ и ул. Владайска, подъ новото здание на Окржжната палата сж намѣрени зидове, както изглежда, рановизантийски, часть отъ мозаиченъ подъ и кемпферъ съ Христовия монограмъ. Филовъ предполага, че въ IV—V в. е имало на това мѣсто християнски храмъ.

---

[1] Ивановъ, Св. Иванъ Рилски, стр. 17; Сжщи, Бълг. Старини, стр. 112.

[2] „цьрковь бли́зь сѣни Срѣ́дечьскааго гра́да ка́менїемь съзида́вь“. Сб. № 79, л. 71 а. Въ този край на града остатъци отъ крепостната стена се откриха на ул. Сердика въ края ѝ до Дондуковъ (вж. Изв. Б. Арх. Институтъ кн. I, св. 2, стр. 244).

[3] Иречекъ, Антическата география и епиграфика на България и Румелия. Псп. кн. II, (1882), стр. 65.

[4] Migne, Patr. Gr., т. 126, стр. 348—349.

[5] . . . „τῆς ἐν τῷ Κάστρῳ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου προεστῶτος μονῆς“. Migne, п. т. стр. 350.

[6] Срв. още Jireček, Die Heertsr. стр. 91.

[7] В. Марковиђ, Православно монаштво, стр. 27.

[8] „(Асѣнь) ıако ѹбѡ дѡ Срѣ͆ца доше͆ и҆ сегѡ̑ по͆ своѥж по́корı, и҆ прѣславнаа и҆ безчисльнаа прп͆бнаго чюдеса слы́шавь, а҆біє къ тѡгѡ̑ чъстнѣи ц҃ркви ѹстръми сѧ͆“. Ивановъ, Б. Старини, стр. 131, (л. 103 б отъ Евтимиевото житие на св. Ивана).

. . . и҆дѣхоу и҆ мниси ст҃го мѡ́настира є҆го̀. и҆ і҆гоу́мень Ӏоанікїе (Ивановъ, стр. 113).

„бѣше послѣдствѹѫ и҆ і҆гѹ́менъ ѻ҆бителı прп͆бнагѡ и въси сѫщен по͆ нимъ мни́си“. (П. т. стр. 132—3.

[9] Иречекъ, Стари пжтешествия по България отъ 15—18 столѣтие, Псп. кн. VII, стр. 119—20.

[10] Иречекъ, П. т. стр. 120; Сжщия, Пжтувания, стр. 10.

[11] А. Иширковъ, Градъ София прѣзъ XVIII вѣкъ, София 1912, стр. 27.

Въ срѣдата на нѣкогашниятъ градъ, при пресичането на улицитѣ Климентина и Калоянъ, на югозападния ѫгълъ, презъ 1923 г. биде изкопанъ другъ кемпферъ отъ V в. съ Христовъ монограмъ[1]), а на отсрещния ѫгълъ, североизточния, сѫ намѣрени по-рано профилувани плочи отъ амвонъ[2]), които произхождатъ отъ V—VI в. И въ старохристиянската епоха е имало, изглежда, не една църква въ тази часть на града, гдето сега сѫ събрани наблизу една до друга толкова църкви: Св. Краль — Св. Недѣля, Св. Георги, Св. Никола, двѣтѣ Св. Петка, Св. Спасъ, а до скоро сѫ стояли и Св. Архангелъ (съборена въ 1889 г.), Св. Богородица (съборена въ 1899 г.), старата митрополитска църква Св. Марина, Св. Иванъ Рилски.[3])

Откритата на югъ отъ църквата Св. Спасъ голѣма постройка съ два реда пиластри[4]) е била може би обществена базилика, а не християнски храмъ: липсва всѣкаква апсида, поне въ откритата източна часть.[5])

Къмъ западния край на стария градъ, на улица Позитано, до една сводеста гробница е изкопанъ единъ надгробенъ камъкъ съ надписъ на „Деций, служитель на (св.) Андрея“[6]). Можемъ предположи, както прави V. Părvan[7]) а следъ него и G. Seure, че въ старата Сердика въ V—VI в. е имало църква посветена на този апостолъ.

Споредъ мѣстни предания, внесени въ два рапорта на Богдана Бакшичъ, единия отъ 1640[8]), другиятъ отъ 1653 г.[9]), Сардакийскиятъ съборъ въ 343 г. заседавалъ въ една стара църква извънъ града, на югъ(?) отъ него, подъ единъ хълмъ нарычанъ отъ турцитѣ Токмаклия, а по гръцки Трияда, гдето имало развалини отъ монастиръ.

---

[1]) Сега въ Народния Музей, срѣдновѣковенъ отдѣлъ, № 2254.

[2]) Сѫщо № 1038.

[3]) Григоровичъ, Очеркъ, 2-о изд., стр. 135; срв. и Бр. Шкорпилови, Срѣдневѣковни черкви и гробища въ София, Мсб. кн. II (1890), стр. 47 заб. 1. G. Seure, навѣрно поради недостатъчно познаване на българския езикъ, е превелъ неточно бележката на Бр. Шкорпилъ, така че църквитѣ, които сѫ били „до“ старата синагога (пасажъ Св. Никола) излиза, че сѫ били самитѣ тѣ синагоги, а църквата Св. Петка била нѣкогашната Гюлъ-Джами! (Archéologie thrace, Revue archéologique, 1919 II, стр. 344 заб. 1).

[4]) Изв. Арх. Инст., София 1924, кн. I, 2, стр. 244.

[5]) Планътъ на откритата часть се намира въ сбиркитѣ на Народния Музей, срѣдновѣковенъ отдѣлъ, № 703 мат.

[6]) Мсб. кн. XII (1895), стр. 328; Мсб. кн. XIII (1896), стр. 438, обр. 9; Кацаровъ, Старохристиянскитѣ надписи отъ Сердика, стр. 46—47, обр. 38. Плочата сега въ Народния Музей, срѣдновѣковенъ отдѣлъ, № 189.

[7]) V. Părvan, Contribuții epigrafice la istoria creștinismului Daco-Romăn, București 1911, стр. 53; Revue archéologique, 1919 II, стр. 351.

[8]) E. Fermendžiu, Acta Bulgariae ecclesiastica, Zagrabiae 1887, стр. 74.

[9]) Пакъ тамъ, стр. 228.

Други предания, за които чулъ въ 1621 г. пѫтешественика Des Hayes de Courmenin, казвали, че Сардакийския съборъ станалъ въ стария монастиръ при Урвичкото градище, гдето Курмненъ видѣлъ пространни развалини.[1]

На други пѫтници, англичани, софийскиятъ владика показалъ въ 1664 г. църква извънъ града (дали не Св. София?), която била градена ужъ преди 1400 години.[2]

На следната година нѣмецътъ Тафернеръ видѣлъ, или поне така казва,[3] развалинитѣ на църква — градена сѫщо преди 1400 години по пѫтя Нишъ — София „въ градъ Никополъ въ България, не този който е на Дунава“. Проф. Шишмановъ отъждествява този Никополъ съ Халкали, турското име на Сливница[4]; Филовъ го търси, не знаемъ защо, при сегашното с. Врѫбница[5] (с. Върбица, както го дава Филовъ, въ софийско нѣма), но с. Врѫбница е споменато на два пѫти въ Зографския поменикъ за годинитѣ 1527—1728, като софийско село, съ сегашното си име[6], пъкъ и не е могло да има епископъ!

СОФИЙСКО

С. Бояна. Църква Св. Никола и Св. Пантелеймонъ.

Боянското укрепление, което е бранило изхода къмъ полето на Владайския проходъ, е играло важна роля въ българо-византийскитѣ войни въ 1016 г. при пропадането на западното царство[7] и при Деляновото възстание въ 1041 г., когато защитникъ на крепостьта е болярина Ботко.[8] И Кекавменъ нарича Бояна „укрепенъ градъ“; Григоровичъ видѣлъ въ 1845 г. низъ селото остатъци отъ крепостната стена.[9]

Църквата, отначало, може би, само крепостна или частенъ параклисъ на мѣстнитѣ боляри, при Константинъ Асѣня (1258—1277) била уголѣмена и престроена въ сѣмейна гробница отъ севастократора Калояна, „братовчедъ царевъ“.[10]

Сегашната сграда се състои отъ три разнородни части (планъ обр. 284). Найстарата, източната едноетажна постройка, градена въ X—XI в., ако не и по-рано, (на плана отбелѣзана съ А) е била удължена съ двуетажния параклисъ-гробница

---

[1] Des Hayes de Courmenin, Voiage de Levant, Paris 1629, стр. 79.

[2] Псп. кн. 55—60 (1896), стр. 946.

[3] P. Tafferner, Cæsarea legatio etc., Viennæ 1672, стр. 41; Б. Филовъ, Св. София, стр. 145.

[4] Мсб. кн. IV, стр. 332, 465.

[5] Св. София, стр. 145, заб. 1.

[6] Ивановъ, Български старини, София 1908, стр. 277, 295.

[7] Cedrenus, Бонско изд., т. II, стр. 454.

[8] В. Васильевскiй, Совѣты и разказы византiйскаго боярина XI в., Спб. 1881, § 80, стр. 41.

[9] Очеркъ, 2-о изд. стр. 136.

[10] А. Грабаръ, Боянската църква, София 1924, стр. 3.

(на плана B) най-късно въ срѣдата на XIII в.. Къмъ тази двуставна постройка, въ 1882 год. били прибавенъ новъ притворъ, въ чийто горенъ етажъ се служи днесъ. Споредъ архитекта Г. Козаровъ църквата е била стегната отъ Боянчани още въ 1845 год.[1]) Източната часть, отвънъ почти кубическа масивна постройка, дълж. 5·85, шир. 5·76 м., отвжтре представя най-простата форма на кръстовидна куполна църква съ силно редуцирани рамена. Северната и южна стени сж разчленени чисто външно чрезъ три ниши, въ срѣдната, най-високата, има по единъ тѣсенъ прозорецъ, както и на апсидата (обр. 285). Градежътъ надъ почвата е само тухли и хоросанъ съ едрозърнестъ пѣсъкъ; тухлитѣ сж квадратни (35 × 35 × 5 см., 33 × 34 × 4·5 см.) или почти квадратни съ страна 30—38 см. и деб. 3·5—6·5 см.; има и трошени наполовина. Хоросанътъ е въ легла обикновено по-дебели отъ тухлитѣ (4·5—8·5 см.). Корнизътъ на апсидата е отъ наполовина по-малки и тънки тухли, отъ каквито е градена цѣлата горна часть на втората църква заедно съ корнизитѣ. Долниятъ етажъ на втората часть — собствено гробницата — е тѣсенъ тъменъ коридоръ, презъ който се влиза въ старата църква. Подъ двѣтѣ ниши на надлъжнитѣ стени сж били навѣрно гробоветѣ на Калояна и жена му Десислава. Горниятъ етажъ е пакъ кръстовидна куполна църква съ още по-силно скжсени рамена на кръста. Жгловитѣ пиластри пакъ подържатъ куполнитѣ арки, часть отъ които заедно съ осмостенния барабанъ сж подновявани. Вратата на южната страна, до която се е стигало чрезъ две стжпала споредъ модела, що държи Калоянъ на стенописа, е по-късно зазидана. Градежътъ въ долната часть е отъ два и три реда голѣми камъни, смѣняващи се неправилно съ тухли съ страна 28—31 см. и деб. 4—5 см., нагоре, само тухли наполовина по-малки и тънки. Между каменнитѣ блокове има профилувани, отъ друга сграда и единъ надгробенъ съ розета и бръшлянъ. Хоросанътъ е както на първата часть. Новиятъ притворъ е отъ рѣчни камъни и бѣлъ хоросанъ.

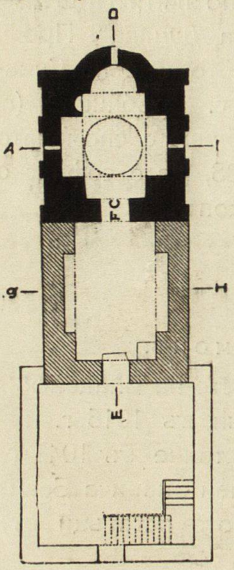

Обр. 284. Бояна. Св. Пантелеймонъ (планъ арх Бѣлоусовъ).

Забележителни сж стенописитѣ, два пласта въ най-старата постройка, единъ въ двуетажната. Тѣзи отъ долниятъ пластъ на първата часть носятъ монументалния характеръ на византийската живопись и мозайка отъ XI в. и произхождатъ отъ епохата на византийското робство[2]). Живописьта на църквата-гробница както и горниятъ пластъ на източната часть сж отъ 1259 г. Не само портретитѣ на севастократора и жена му, на Константинъ Асѣня и на царица Ирина, но и фрескитѣ съ църковни сюжети иматъ голѣма художествена стойность.[3])

---

[1]) Древната църква Св. Пантелеймонъ въ с. Бояна край София, Сп. на Б. Инж.-Архит. Др., г. IV, кн. 8, 9, 10, стр. 178—182. Въ тази статия разрѣзитѣ не сж точни при апсидитѣ, въ височинитѣ и въ формата на купола на най-старата часть.

[2]) А. Грабаръ, Боянската църква. стр. 15.

[3]) Хубави снимки и описания на фрескитѣ дава книгата на Грабаръ.

Григоровичъ взелъ въ 1845 г. отъ Боянската църква десеть рѫкописа, между който Боянскиятъ палимпсестъ отъ XII в. и Боянския поменикъ отъ XV в.

Църква при с. **Иваняне**.

Половинъ часъ пѫть северно отъ с. Иваняне, 2·5 клм. източно отъ Банки, се издигала до преди две години низка могила, наричана „Побиенъ Камикъ“ поради гранитния прагъ, който стърчалъ на нея. Иванянци я разкопали преди две години и открили по-голѣмата часть отъ старинна църква¹). Допълнителнитѣ разкопки, направени съ трудоваци миналото лѣто, разкриха цѣлата църква и позволиха да се снеме плана ѝ (обр. 286). Тя е едноапсидна, еднокорабна, съ нартика, съ 4 странични отдѣления и подземия подъ източнитѣ две отъ тѣхъ. Обща дълж. 17 м., шир. (на западната фасада) 14·47 м. Основитѣ, на всѣкѫде добре запазени, дебели до 1·20 м., сѫ отъ рѣчни камъни и хоросанъ, слизатъ 1 м. подъ цокъла, споредъ сондажитѣ направени на югозападния и на североизточния ѫгли отвънъ. Надъ цокъла, стенитѣ дебели 0·80—1·05 м., обикновено 0·95 м., сѫ отъ камъни и тухли, едни съ размѣри 28—29×15—16×4—5 см., други, тъмночервени, 34×34×4 см., трети 29×30×4 см. Запазени сѫ тухли до петь реда. Източната и южна стена на югоизточното четвъртито отдѣление, запазени на височина до 1 м., сѫ градени главно отъ камъкъ; тухли има само около нишата и вратитѣ. Намѣриха се и части отъ извити керамиди, деб. 4 см.

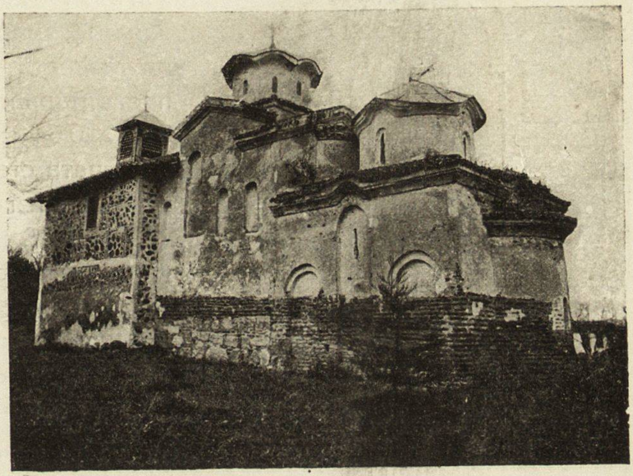

Обр. 285. Бояна. Св. Пантелеймонъ.

Подътъ на приолтарнитѣ четвъртити отдѣления е много здравъ хоросаненъ пластъ; подътъ на наоса е сѫщо хоросаненъ слой върху чакълъ. Настилката на западнитѣ две отдѣления, отъ страни на нартиката, е разрушена; подътъ на нартиката, сѫщо разрушенъ, е билъ на едно ниво съ кораба: между изстѫпитѣ, които ги разграничаватъ, се намѣри in situ четвъртита основа на едната колона и хоросаненото легло, което е било подъ другата съответна база. Зидътъ около входнитѣ западни врата е развален ъ; вратата, които водятъ въ североизточното

---

¹) Кратка бележка даде Енчевъ-Видю въ бр. 7215 на „Миръ“ отъ 5. юли 1924 г.

За Бояна вж. още Отчетъ о дѣятельности Русск. археол. Института въ К-полѣ въ т. IV на Византійскій временникъ, приложеніе, стр. 30—32; сѫщо въ Бъл. Прегледъ, г. IV, кн. IV, стр. 130—140; А. Протичъ, Сѫщность и развитие на бълг. църковна архитектура, Изв. Арх. Инст. кн. I, св. 2, стр. 197; A. Protitch, L'architecture religieuse bulgare, Sofia 1924, стр. 40.

отдѣление, по-късно сѫ затворени или преправени на прозорецъ, запълнени сѫ на дебелина 0·55 м. съ стена отъ тънки тухли, споени съ каль. Това е единствената поправка, всичко останало показва единъ и сѫщи градежъ.

Подземията не сѫ еднакви. Това подъ югоизточното отдѣление е правоѫгълна стаичка (обр. 287) 2·33 × 1·77 м., засводена съ надлъженъ цилиндриченъ сводъ, съ максимална вис. 1·15 м. На югъ тази стаичка има засводенъ входъ шир. 0·63 м., който се отваря подъ цокъла на южната стена като прозорецъ и презъ който тѣзи, които сѫ знаяли за скривалището, сѫ могли да се вмъкнатъ вѫтре. Планътъ на северното скривалище е по-сложенъ. И то заема зимника подъ правоѫгълното североизточно отдѣление, но изходътъ му минава като извитъ въ полукрѫгъ каналъ, шир. 0·80 м. (обр. 288, 289), подъ надлъжната северна стена и се отваря въ предолтарната часть на пода, съ единъ отворъ 0·76 × 0·64 см., отдалеченъ 0·37 м. южно отъ северната стена на кораба. Сѫщинското скривалище е изграденъ отъ тухли правоѫгълникъ 2·12 × 1·98 м., засводенъ съ надлъженъ цилиндриченъ сводъ; щитоветѣ подъ извивката на свода сѫ отъ рѣчни камъни. Въ строежа му личатъ два периода. Покрай източната, по-дългата, стена на скривалището и подъ нея се издава единъ неправиленъ издатъкъ отъ градежъ, който се явява като продължение на долната източна стена на изходния каналъ, следъ завоя му къмъ северъ. По строежъ и материялъ този издатъкъ изглежда да е по-старъ отъ останалитѣ стени на скривалището, източната отъ които се издига отчасти надъ него. Вѣроятно тукъ е имало нѣкакъвъ старъ гробъ, върху който сѫ изградени после подземието и църквата.

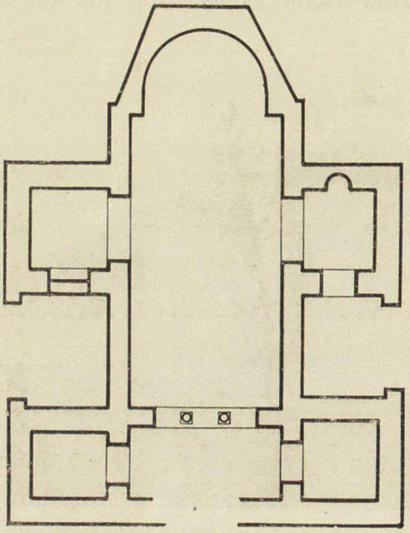

Обр. 286. Иваняне. Църква при „Побитъ камъкъ" (раб. арх. Рашеновъ).

Намѣрени сѫ доста много дѣлани камъни, повечето сѫ били нахвърляни въ северното подземие. Има части отъ колони (4 размѣра), колонки отъ прозорци или балюстрада, орнаментирани на горния край съ стилизувани листа, капители и четвъртити колонки за олтарна преграда, изработени въ сѫщия стилъ, преградни плочи съ ширококонечни релиефни кръстове, часть отъ голѣма плоча съ латински кръстъ на едното лице и осмоконеченъ кръстъ на другото (вѣроятно хризма, горниятъ край липсва), капителъ съ кръстъ, часть отъ другъ съ яйцевиденъ орнаментъ и пр. Отъ хубавъ мряморъ сѫ само нѣкои отъ гладкитѣ колони, всичко останало е работено отъ хубавъ бѣлъ варовникъ.

Вѫтре въ църквата, както и около нея се откриха скелети, безъ какъвто и да е предметъ, който да послужи за датиране; имаше и прѣсни гробове. Църквата е била опожарявана, въ срѣдната ѝ часть се намѣри върху циментовия подъ пласть пепель и сажди, цѣлата сграда изглежда ограбена и насила съборена. Между тухлитѣ изхвърлени отъ селянитѣ се намѣриха четири кѫса отъ голѣма тухла, деб. 5 см., употрѣбена като градиво. На лицето, въ рамка отъ вдлъбната линия, е пресуванъ въ два реда надписъ, който може да се попълни и прочете:

[SEV]ASTIANVS
[IN M]EMORIAM

Буквитѣ, хубави, вис. 9—10 см. сѫ отъ IV в., ако не и по-раншни.

Църквата произхожда вѣроятно отъ VI—VII в., за VI в. говорятъ тристранната апсида, хризмата на амвонната плоча, подземнитѣ скривалища.

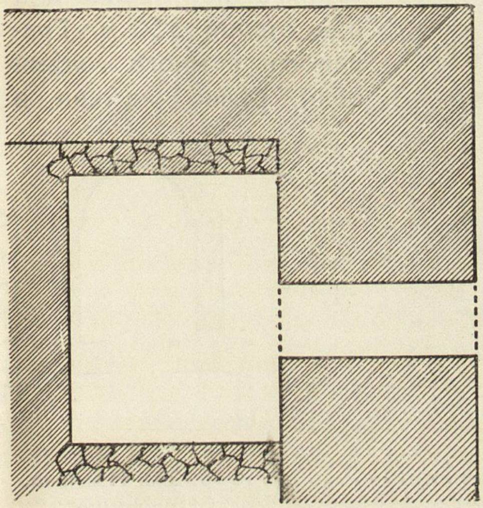

Обр. 287. Иваняне. Югоизточно подземие (раб. арх. Рашеновъ).

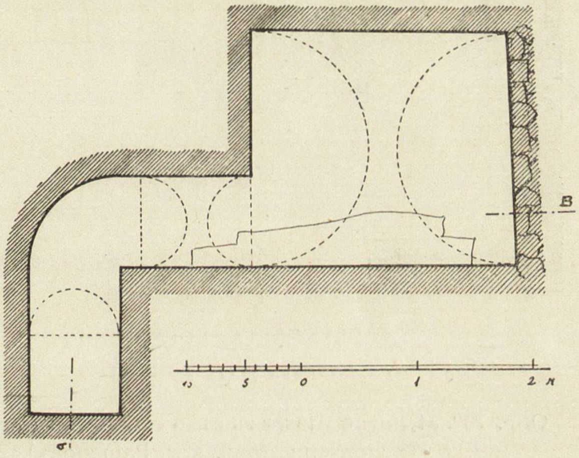

Обр. 288. Иваняне. Североизточно подземие (раб. арх. Рашеновъ).

По планъ църквата напомня Джанаварската базилика при Варна, напомня и кръстовидната църква при с. Клисекьой, Пирдопско, която е отъ VI в. Тука обаче вмѣсто широкиятъ напрѣченъ корабъ на Клисе-кьой, има само две странични крила, нѣщо като недоразвитъ напрѣченъ корабъ, а отъ страни на нартиката намираме сѫщитѣ две правоѫгълни отдѣления отворени само къмъ нея, издаващи се извънъ надлъжнитѣ стени на кораба, може би кули[1]).

Покривътъ по всѣка вѣроятность е билъ дървенъ, следи отъ сводъ не се намѣриха, нѣма и никакъвъ пиластъръ, който би подържалъ свода надъ 5·20 м. широкия корабъ.

---

[1]) Срв. Филовъ, Старобълг. изкуство, стр. 3; вж. по-долу, стр. 458, 461.

„Църквище“ при с. **Иваняне.** Надъ самия 14. клм. на шосето София—Банки, между пѫтя и желѣзнопѫтната линия, пакъ въ землището на с. Иваняне, около 1 клм. североизточно отъ първата църква, единъ малъкъ хълмъ съ разхвърляни голѣми рѣчни камъни по него бѣше познатъ като „Църквище“, Св. Тройца споредъ нѣкои селяни. Хлътналата срѣдна часть бѣше преобръщана отъ иманяри. Разкопкитѣ миналото лѣто откриха само въ основи апсидната часть на голѣма църква, и съвсемъ малко отъ стената на главния корабъ (планъ обр. 290). Стенитѣ се очистиха само отвѫтре, изхвърлянитѣ тухли, камъни и хоросанъ щѣха иначе да затрупатъ околнитѣ ниви, а нѣмаше време за изхвърляне надалече. Апсидата изглежда да е крѫгла и отъ външната страна, отдѣлена е отъ собствената църква съ стена 1·10 шир., вѣроятно основа на иконостасъ. Тя е квадратъ съ страна 3·83 м., самиятъ полукрѫгъ има при отвора 3·50 м. Градежътъ е много голѣми обли рѣчни камъни и жълтеникавъ хоросанъ съ едрозърнестъ пѣсъкъ и съвсемъ малко едро трошени керамиди. Нагоре градежътъ е билъ само отъ тухли или отъ редувани камъни и тухли: въ насипа се намѣриха много блокове отъ 4—5 реда тухли споени съ хоросаненъ слой 5 см. Тухлитѣ сѫ квадратни, съ страна 25 см., деб. 4 см. Въ апсидната стена бѣше вграденъ надгробенъ камъкъ съ 6 реда латински надписъ отъ III в. Единиятъ край на камъка бѣше отдѣланъ. По градежъ „Църквището“ може да се отнесе къмъ първото хилядолѣтие. Наоколо му е имало пространни гробища, при прокарването линията били изкопани много скелети.

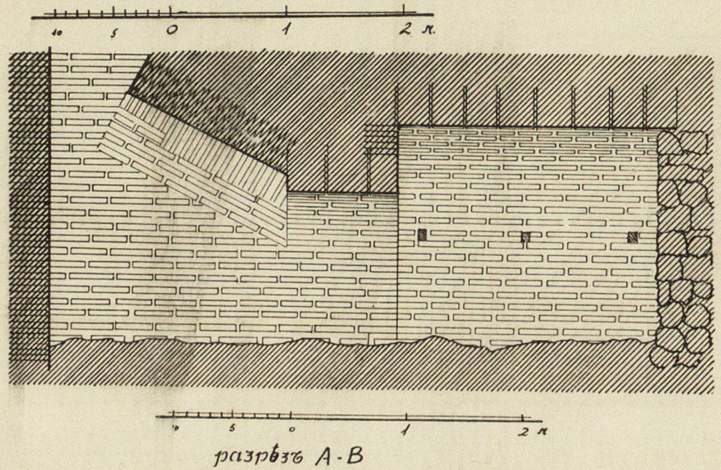

Обр. 289. Иваняне. Надлъженъ разрѣзъ на североизточното подземие (раб. арх. Рашеновъ).

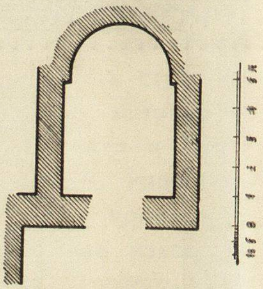

Обр. 290. Иваняне. „Църквище“.

„Еленска“ базилика при **Пирдопъ.** На 6·5 клм. северозападно отъ Пирдопъ сѫ запазени развалинитѣ на трикорабна, триапсидна куполна базилика, съ фасада фланкирана отъ две странични постройки, отъ които южната е баптистерий съ трапецовидна отвънъ апсида (планъ обр. 291). Обща дълж. 30·50 м., шир. 17 м. Църквата е била заградена отъ укрепенъ дворъ съ правоѫгълни кули на ѫглитѣ (планъ обр. 292). Корабитѣ сѫ раздѣлени чрезъ редуващи се пиластри и колони, надъ страничнитѣ кораби — засводени съ кръстати сводове — е имало галерия. Върху двата квадрата, образувани отъ пиластритѣ сѫ се издигали два купола, споредъ рѫководителя на разкопкитѣ П. Мутафчиевъ¹), а Стриговски²) приема куполъ само надъ източния квадратъ и смѣта, че надъ западниятъ е имало цилиндриченъ сводъ. Мутафчиевъ различава два строителни периода споредъ двоякия градежъ. По-старитѣ части, западната стена съ баптистерия, надлъжнитѣ две стени и срѣднитѣ пиластри сѫ отъ ломени камъни, редуващи се съ 3—5 реда тухли и бѣлъ хоросанъ; по-новитѣ, олтарнитѣ части, полупиластритѣ и стената между сѫщинския храмъ и нартиката сѫ само отъ тухли и дебели пластове червенъ хоросанъ. Къмъ първоначалната постройка се отнася навѣрно и масивната дворна стена облицована съ едри ломени камъни и запълнена съ блокажъ и бѣлъ хоросанъ. Мутафчиевъ³) отнася църквата къмъ края на V или началото на VI в., като я сближава съ кръстовиднитѣ куполни църкви на полуострова, каквито сѫ Св. Ирина Цариградска и църквата при Филипи.⁴)

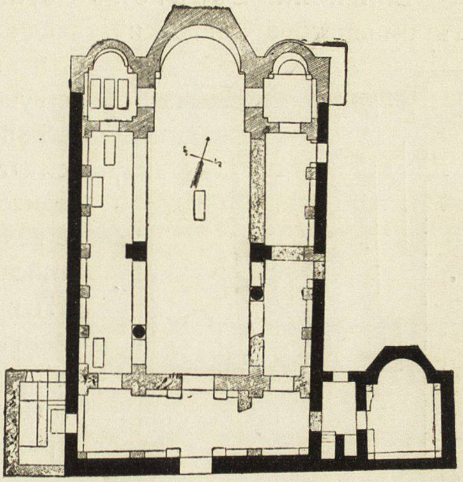
Обр. 291. Пирдопъ. „Еленска базилика“ (планъ Мутафчиевъ).

Църква въ с. **Клисе-кьой** до Пирдопъ. Разкопанитѣ въ 1914 г. основи сѫ отъ църква съ форма на латински кръстъ (планъ обр. 293), съ нартика фланкирана отъ две правоѫгълни отдѣления — южното вѣроятно баптистерий — и атрий на западъ. Цѣлата дълж., съ атрия, е 44 м., надлъжниятъ корабъ, заедно съ апсидата и нартиката дълж. 27·60 м., шир. 6·30 м., напрѣчниятъ, дълж. 18·20 м., шир. 5·80 м. Отъ дълбочината, дебелината на основитѣ — 1·55 м. —, деб. на стенитѣ — 1·25 м. — Мутафчиевъ, който разкопа и изследва църквата⁵), заключава, че тя е била засводена, съ което се съгласява и Стриговски⁶), като я смѣта отъ типа на трилистницитѣ. Градежъ: основитѣ отъ ломени камъни, цокълъ отъ едри блокове сивозеленъ пѣсъчникъ, надъ цокъла — тухли, а при източната пристройка — облицовка

---

¹) Еленската църква при Пирдопъ, Изв. Арх. Др., кн. V, стр. 20—84.

²) Strzygowski, Baukunst der Armenier, т. II, стр. 843.

³) Изв. Арх. Др. кн. V, стр. 61—64.

⁴) Вж. по-долу, стр. 546.

⁵) Мутафчиевъ, Кръстовидната църква въ с. Клисе-кьой. Изв. Арх. Др., кн. V, стр. 85—111.

⁶) Strzygowski, Baukunst der Armenier, II т., стр. 831—2.

отъ тухли върху блокажъ. Мутафчиевъ я отнася къмъ V в.[1]) и я смѣта, заедно съ софийската Св. София, за една отъ предшественицитѣ на романскитѣ постройки, като поставя въпроса дали не именно на Балканския полуостровъ е станало съчетаването на малоазийскитѣ елементи, каквито сж формата на Т съ предалтарното пространство, което съчетание е имало за резултатъ формата на латинския кръстъ.[2])

КЮСТЕНДИЛЪ (ПАУТАЛІА, ВЕЛБОУЖДЪ)

Епископи. Евангелъ Пауталийски билъ виканъ въ 516 г. въ Цариградъ отъ императора Анастасий, заедно съ епископитѣ на Сардика и Наисосъ[3]). На втория Цариградски съборъ въ 533 г. присжтствувалъ и единъ епископъ Фока „Istaliensis“ или „Staliensis“, което Томашекъ чете Potaliensis та смѣта Фока Пауталийски епископъ[4]). Въ първия хрисовулъ на Василия II Пауталийската епископия е вече наречена Велбуждка[5]). Отъ време на византийското владичество сж познати двама епископи. Никифоръ Велбуждки въ XI в. преписвалъ Хомилиитѣ на Йоана Златоуста[6]); въ XI—XII в. е живѣлъ Йоанъ, отъ когото се намѣри единъ моливдовилъ при разкопаването Хисарлъка надъ града.[7])

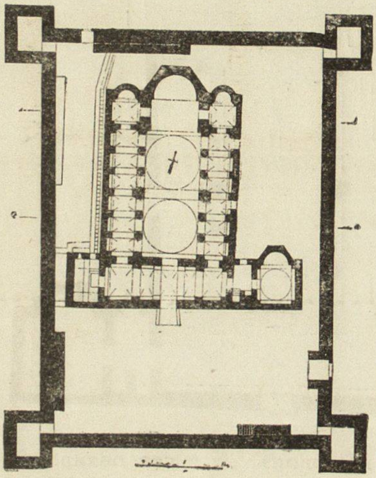

Обр. 292. Пирдопъ. Базилика. Реконструкция (пл. Мутафчиевъ).

Отъ подчиненитѣ на Велбуждъ, споредъ сжщия Василиевъ хрисовулъ, градове и области, споменатъ е по-рано[8]) само Германе, а за „градъ Стобъ“ се говори въ Шишмановия хрисовулъ на Рилския монастиръ.[9])

Църкви. Единъ фрагментиранъ надписъ издаденъ отъ Калинка[10]), запазенъ сега въ Народния Музей[11]) говори, че въ Пауталия е сжществувала православна църква, като подсѣща едновремено, че тамъ е имало и ариянски храмъ въ IV в., когато ариянството се борѣше за надмощие въ Балканскитѣ земи.[1]

---

[1]) Изв. Арх. Др., кн. V, стр. 107.

[2]) П. т. стр. 103.; вж. и Филовъ, Староб. изкуство, стр. 3.

[3]) Comes Marcellinus, Chronicon, при год. 516 у Migne, P. L. т. 51, стр. 939; Le Quien, т. II, стр. 307—8; Tomaschek, Zur Kunde der Hämus-Halbinsel, Wien 1882, стр. 26—7; Zeiller, стр. 160.

[4]) Tomaschek, п. т., стр. 27; Zeiller пъкъ поправя „Staliensis“ въ „Stobiensis“ (Les origines, стр. 163).

[5]) Byz. Zeitschrift, т. II, стр. 43; Снѣгаровъ, стр. 56.

[6]) Coletti, Illyricum sacrum VIII, стр. 246, цит. у Tomaschek, стр. 28.

[7]) Изв. Арх. Др. кн. VII, стр. 112—13.

[8]) Hierocles, Synecdemus, § 654, изд. Burckhardt, стр. 14.

[9]) Ильинскiй, Грамоты болгарскихъ царей, Москва 1911, стр. 27, редъ 68.

[10]) Kalinka, Antike Denkmäler in Bulgarien, кн. IV отъ Schriften der Balkankommission, Wien 1906, № 232, стр. 194—5.

[11]) Срѣдновѣковенъ отдѣлъ № 1091.

Базилика на Хисарлъка. Разкопкитѣ на Хисарлъка надъ града откриха основитѣ на крепостна базилика[2] (планъ обр. 294) шир. 17 м., дълга 29·50 м. На източната стена, въ десно отъ апсидата, има врата шир. 1·30 м., старинна особеность, която намираме въ Хисарската базилика[3]), въ Месемврийската Стара Митрополия[4]), въ базиликата въ Паликура[5]) и въ старата базилика Св. Агнеза до Римъ[6]). На източния край на южната стена има правожгълна пристройка, 5·20 × 3·30 м. Църквата е била вѣроятно трикорабна — намѣрени сж подставки на подпоритѣ —, покривътъ, дървенъ; имала нартика и синтронъ въ апсидата. Стенитѣ дебели 0·80 м., градежъ, ломенъ камъкъ и пояси тухли; употрѣбени сж каменни части отъ античния храмъ, който се е издигалъ по-рано на сжщото мѣсто. Крепостьта на Хисарлъка е била възобновена отъ Юстинияна[7]), и базиликата не е по-нова отъ VI в.

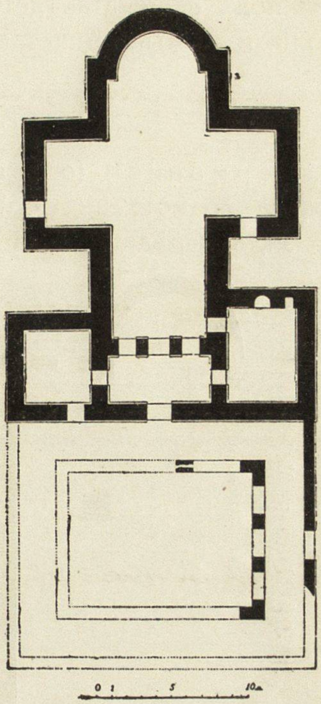

Обр. 293. Клисе-кьой. Кръстовидната църква (пл. Мутафчиевъ).

Монастиръ Руенски въ **Осогово.** Въ житията на св. Ивана Рилски[8]) се казва, че светецътъ, преди да отиде въ рилската пустиня, прекаралъ известно време (споредъ житието писано отъ Скилица, шесть месеца) като послушникъ въ монастира, който се намиралъ „подъ планината Руенъ“, на чийто склонъ се намира и родното мѣсто на Ивана, селото Скрино̀. Тъй като за послушничество Иваново въ монастиръ се говори и въ тритѣ стари жития на светеца — безименото, Скилицовото и Евтимиевото — твърде е вѣроятно въ IX в. да е имало монастиръ на този хълмъ[9]), една отъ последнитѣ издънки на Осоговската планина.

---

[1]) Părvan, Contribuţii epigrafice, стр. 55; Zeiller, Les origines chrétiennes, стр. 195.

[2]) Й. Ивановъ, Кюстендилскиятъ Хисарлъкъ и неговитѣ старини. Изв. Арх. Др. кн. VII (1919/20), стр. 104—5.

[3]) Изв. Арх. Др. кн. II (1911), стр. 144, обр. 18; срв. и по-долу, стр. 495, обр. 323.

[4]) Мсб. III, обр. 11, стр. 28; вж. и по-долу стр. 502, обр. 328.

[5]) Hald, Auf den Trümmern Stobis, Stuttgart 1917, обр. 16.

[6]) Holtzinger, Altchristliche und byz. Baukunst, Leipzig 1909, стр. 49; обр. 44.

[7]) Procop., De œdif., кн. IV, гл. 1, Бонско изд., стр. 267.

[8]) Й. Ивановъ, Св. Иванъ Рилски и неговиятъ монастирь, София 1917, стр. 3.

[9]) Иречекъ, Пжтувания, стр. 609.

Споредъ безименото житие 1), св. Иванъ се постригалъ монахъ въ сѫщия Руенски монастиръ и тогава тръгналъ да се подвизава като пустинникъ. Сега на равнището подъ пещерата, гдето, споредъ преданието е живѣлъ светеца, има купища камъни и остатъци отъ стени.

САПАРЕВСКА-БАНЯ (ΓΕΡΜΑΝΗ)

Германия 2) (остатъци при с. Сапаревска-баня, Дупнишко) е дадена въ първата грамота на Василия II 3), като подчинена на Велбуждкия епископъ. Идризи, въ срѣдата на XII в., я знае като „хубавъ градъ“. 4)

Въ 1911 г. при поправяне шосето Дупница—Сапаревска-баня, до селото на западъ отъ банята е разкритъ християнски некрополъ съ стрѣховидни керамидени гробници, произлизащи вѣроятно отъ V—VI в. 5), подобни на намѣренитѣ въ София, при Девненското езеро, въ Пловдивъ и пр. Недалече отъ банята е откритъ мозаиченъ подъ, напомнящъ по техника мозаиката на втората църква, която била на мѣстото на софийската Св. София и която се отнася къмъ V в. 6) Проф. Кацаровъ смѣта, че това е пода на базилика отъ Юстинияново време. 7)

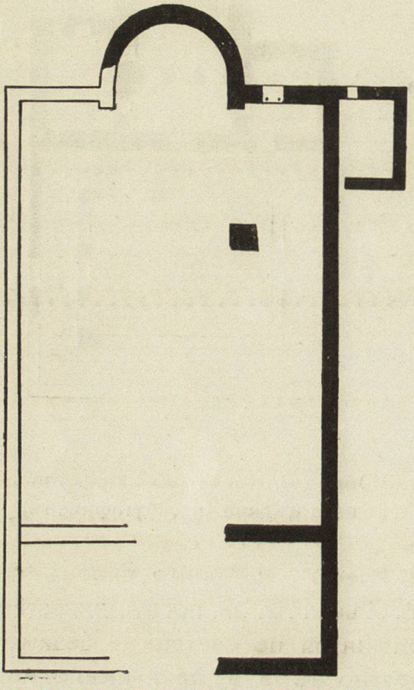

Обр. 294. Кюстендилъ. Базилика на Хисарлъка.

Монастиръ Св. Иванъ Рилски.

Когато пустинникътъ Иванъ избѣгалъ въ рилскитѣ краища, тѣ били още недостѫпни и безлюдни. Скоро край него се събрали ученици, които живѣели въ колиби около пещерата на светеца. Когато броятъ на последователитѣ станалъ голѣмъ, построили храмъ и келии и така основали монастиръ още приживѣ на светеца, значи преди 946 г. Този първоначаленъ монастиръ билъ на полянката подъ сегашната постница Св. Лука. Въ Скилицовото житие на св. Ивана, писано въ втората половина на XII в., за

---

1) Най-старото житие на Св. Иванъ Рилски, изд. Л. Милетичъ въ Приложения на Църк. Вѣстн. г. II, София 1902, стр. 136.

2) Иречекъ, Пѫтувания, стр. 615.

3) Byz. Zeitschrift, кн. II, 1893, стр. 43; Снѣгаровъ, стр. 56.

4) Géographie d' Edrisi, trad. A. Jaubert, Paris 1840, т. II стр. 290—1.

5) Г. Кацаровъ, Антични паметници изъ България. Изв. Арх. Др. кн. II$_2$, стр. 185—188.

6) Б. Филовъ, Св. София, стр. 58—60.

7) Кацаровъ, стр. 188.

монастирската сграда се говори като за разрушена веднажъ и после подновена, изглежда, пакъ на сѫщото мѣсто[1]). Презъ XIII в. монастирътъ е получавалъ съ грамоти подаръци отъ Асѣня и Калимана II (1241—1246)[2]). Въ 30-тѣ години на XIV в. севастъ Хрельо възобновилъ монастира като го пренесълъ на сегашното му мѣсто. Съградилъ хубава и голѣма монастирска църква, разрушена чакъ въ 1834 г., когато на мѣстото ѝ била съградена сегашната. Презъ 1335 г. Хрельо издигналъ и кулата съ вграденъ на южната стена надписъ[3]), запазена до днесь.

За по-нататъшната история на монастиря вж. Ивановъ, Св. Иванъ Рилски.

НИШЪ (NAISSUS)

Античниятъ Нишъ билъ на северния брѣгъ на Нишава, тамъ гдето е сега укреплението[4]).

Епископи. Кириякъ преди 343 г.[5]), Гауденций около 343 г.[6]), Бонозъ свcovenъ въ 391 г.[7]), Маркиянъ къмъ 409—419 г.[8]), Гайянъ около 516 г.[9]), Пройектъ къмъ 553 г.[10]), Димитрий въ 1166 г.[11])

Църкви. Въ 447 г. византийскиятъ историкъ Прискъ, като миналъ презъ разорения отъ хунитѣ Нишъ, намѣрилъ само въ развалинитѣ на църквитѣ болни[12]). Пѫтници въ турско време говорятъ за единствена църква (дървена) въ Нишъ. Въ църквата Св. Прокопий въ Нишъ било тѣлого на самия мѫченикъ[13]) до 1072 г., когато маджаритѣ занесли въ Срѣмъ едната му ръка [1]). Църквата е спомената въ 1204 г., като епископска. [2])

---

[1]) Ивановъ, стр. 24—25; Въ ржкописниятъ Рилски сборникъ № 79 съ житието отъ Скилица, л. 68а.

[2]) Ивановъ, стр. 31.

[3]) Ивановъ, стр. 143.

Срв. още Неофитъ Рылецъ, Описаніе болгарскаго священнаго монастыря Рыльскаго. София 1879. Спространовъ, Описъ на ржкописитѣ въ библиотеката при Рилския монастиръ, София 1902; Д. Ихчиевъ, Турскитѣ документи на Рилския монастирь, София 1910; К. Миятевъ, Съкровищницата на Рилския монастиръ, Годишникъ на Нар. музей за 1922—1925 г., стр. 314—61; В. Григоровичъ, Обитель преп. Іоанна Рылскаго чудотворца въ Моск. Вѣдомости 1833, № 46, 64; Бобчевъ, Поклонение на Светата Рилска обитель. Пловдивъ 1898.

[4]) Jireček, Die Heerstrasse, стр. 21, 58, 88; Kanitz, Serbien, стр. 137 сл.

[5]) Sozomenus, Historia ecclesiastica, кн. III, кн. 11, у Migne, P. Gr. т. 67, стр. 1065; Hilarius, Fragm. III, у Migne, P. L., т. X, стр. 674; Zeiller, стр. 158.

[6]) Mansi, т. III, стр. 39; Le Quien, т. II, стр. 313; Лепорскій, стр. 336.

[7]) Mansi, т. III, стр. 1057; Migne, Patr. L. т. 20, стр. 519; Лепорскій, стр. 57—60; Zeiller, стр. 159.

[8]) Le Quien, II т., стр. 313; Лепорскій стр. 72—76; Zeiller, стр. 145. Migne P. L., т. 20; 519—521 стр.

[9]) Com. Marcellinus, Chronicon, за год. 516, у Migne, P. L., т. 51, стр. 939; Zeiller, стр. 159; Лепорскій, стр. 158.

[10]) Le Quien, т. II, стр. 314; Mansi, т. IX, стр. 200.

[11]) Migne, Patr. Gr., т. 140, стр. 252.

[12]) Priscus, Бон. изд. стр. 172.

[13]) Delehaye, Saints de Thrace et de Mésie, An. Boll., т. 31, стр. 257,

Отъ епохата преди Неманя е произхождалъ **монастирътъ Св. Пантелеймонъ** въ Нишъ. Неманя е поправилъ църквата му и го е дарявалъ заедно съ други „чужди" монастири [3]). Споредъ Миличевича монастирътъ билъ подъ Виникъ. [4])

НИШКО

С. Чурлина (Ћурлине) южно отъ Нишъ. Развалини на трикорабна, триапсидна базилика съ двойно преддверие, съ каменен иконостасъ и синтронъ въ голѣмата апсида. До северната и южна стени сѫ прилепени отъ страни на малкитѣ апсиди правоѫгълни отдѣления, южното съ крѫгла апсида, може би баптистерий (планъ обр. 295). Обща дълж. 28·50 м., шир. 16·1 м., деб. на стенитѣ 0·90 м. [5]) Олтарната часть отдѣлена чрезъ два гранитни стълба съ диям. 0·32—0·35 м. Основитѣ — варовникъ, стенитѣ нагоре — тухли съ размѣри 0·44×0·32 м., 0·40×0·30 м., 0·37×0·25 м., деб. 3—5 см., леглата хоросанъ еднакво дебели съ тухлитѣ. Градежъ грижливъ отъ хубавъ материялъ.

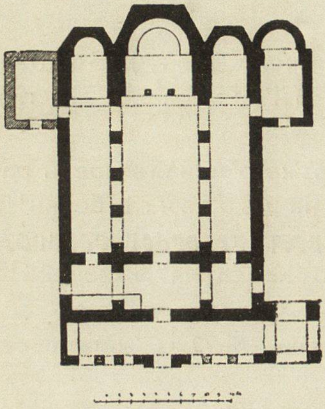

Обр. 295. Чурлина. Базилика (планъ Kanitz).

Планътъ у Миличевича не е точенъ. На Каница църквата напомня месемврийскитѣ базилики и софийската Св. София. Millet [6]) казва само, че главната апсида на църквата била заострена (полигонална?) и я сближава съ базиликата въ Прокупле и охридската Св. София. Валтровичъ смѣта, че е имала дървенъ покривъ, толкова повече, че стенитѣ и сѫ просто допрѣни една до друга на ѫглитѣ, безъ да сѫ свързани и мисли, че е по-стара отъ XII в. [7])

За А. Стефановичъ, базиликата въ Чурлина е възникнала подъ западно влияние, тя „показва единъ особенъ типъ, който нѣма никакво сходство съ сградитѣ отъ по-новитѣ времена“ [1]). В. Марковичъ я споменава като църква, която археолозитѣ смѣтатъ за по-стара отъ XII в.[2])

---

[1]) Cinnamus, кн. II, гл. 13, Бонско изд. стр. 70. Jireček, Das christliche Element, Sitzungsberichte d. Ak. d. Wissenschaften in Wien, phil.-hist. Cl. Bd 134, стр. 73.

[2]) Theiner, Vetera monumenta Slavorum meridionalium, Romae 1863, т. I, № 45, стр. 29.

[3]) Животъ на Стефанъ Неманя отъ Стефанъ Първовѣнчани, гл. X, у Павловић, Домаћи извори, Београд 1877, стр. 15; Вж. и Марковић, стр. 49.

[4]) Миличевић, Краљевина Србија, Београд 1884, стр. 104.

[5]) Миличевић, стр. 19—21, планъ стр. 22; Kanitz, Königreich Serbien, Leipzig 1909, стр. 182—3.

[6]) G. Millet, L'ancien art serbe, Les églises, Paris 1919, стр. 54, 45.

[7]) Старинар, г. V (1888) кн. 4, стр. 120—122.

Споредъ грамотата на Василия II отъ 1019[3]), Нишката епископия обхващала селищата Мокръ, Комплъ, Топлица и Свелигово.

Мокро (Мокъръ), споредъ Новаковича[4]), билъ на изтокъ отъ Нишъ, къмъ Бѣла-Паланка, гдето има и сега, на 20 минути пѫть отъ Нишъ, с. Мокро, въ чиято околность сѫ разкопавани стрѣховидни керамидни гробове[5]), а надъ него има монастиръ Св. Димитъръ[6]). Миличевичъ споменава до Мокро развалини отъ църква Св. Петка[7]); Иречекъ го смѣташе на наследникъ на Ремесияна.[8])

Новаковичъ сближава Комплъ[9]) (като мисли, че може и да не е точно записано името) съ названието Комига на развалини отъ църква отбелѣзано у Миличевича[10]), по пѫтя Прокупле—Нишъ, описани отъ Т. Джорджевича подъ името Комњиг[11]). Иречекъ смѣташе[12]), че Комплъ е старото име на Коприянъ, нареченъ после Прокупле, гдето подновената въ 1734 г. върху старитѣ основи, както мисли Милье, базилика на Св. Прокопий (планъ обр. 296) повтаря съ тритѣ си кораби и тритѣ апсиди плана на тази въ Чурлина[13]).

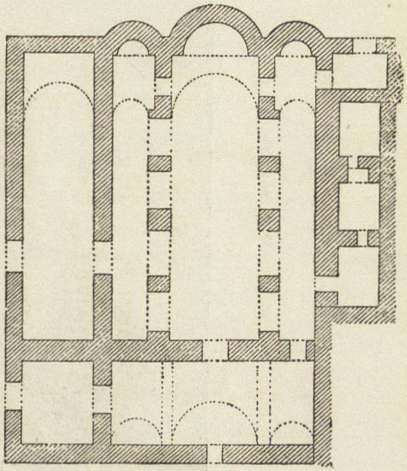

Обр. 296. Прокупле. Базилика (по Millet).

Топлица билъ нѣкжде по горното течение на едноименната рѣка. Споредъ Новаковича[14]) Топлица е сегашното Куршумли, споредъ Иречека[15]), Бѣла църква срещу Куршумли.

---

[1]) А. Стефановиħ, Стара српска црквена архитектура въ Гласник, кн. 9 (1903), стр. 50—51.

[2]) Марковиħ, стр. 49.

[3]) Byz. Zeit., кн. II (1893), стр. 43, 52; Снѣгаровъ, стр. 56.

[4]) Новаковиħ, Охридска архиепископија у почетку XI в., Глас 74 (1908), стр. 33.

[5]) Старинар, г. IV (1887) кн. 3, стр. 93—95.

[6]) Новаковиħ, Глас 76, стр. 33.

[7]) Миличевиħ, стр. 231.

[8]) Jireček, Die Heerstrasse, стр. 77.

[9]) Глас 74 (1908) стр. 33—35.

[10]) Цит. съч. стр. 16.

[11]) Т. Ђорђевиħ, Поред Топлице. Београд 1896.

[12]) Die Heerstr., стр. 77.

[13]) Millet, L'art serbe, стр. 45; Гласник 48, стр. 457—8; за църквата само споменава Hahn, (Reise von Belgrad nach Salonik, Wien 1868, стр. 46).

[14]) Глас 74, стр. 35.

[15]) Die Heerstr., 77 стр.

Църкви при Куршумли на Топлица. Стефанъ Неманя преди отричането си отъ престола (1196 г.) съградилъ на лѣвия брѣгъ на р. Топлица, срещу втичането на р. Косълница църква Св. Богородица и монастиръ[1]). Разкопанитѣ на това мѣсто въ 1922 г. развалини отъ триконхална длъгнеста църква[2]) изглежда сж отъ по-късна постройка или отъ преправка на първоначалната църква. Начина на покриването ѝ не може да се установи. Millet сближава кръстовидния ѝ планъ съ плана на Атонскитѣ църкви въ Ватопедъ и Ивиронъ и я смѣта за представитель на т. н. „Моравска“ архитектурна школа, въ която личатъ влияния отъ Рашка, отъ Византия, отъ Русия, отъ Кавказъ.[3])

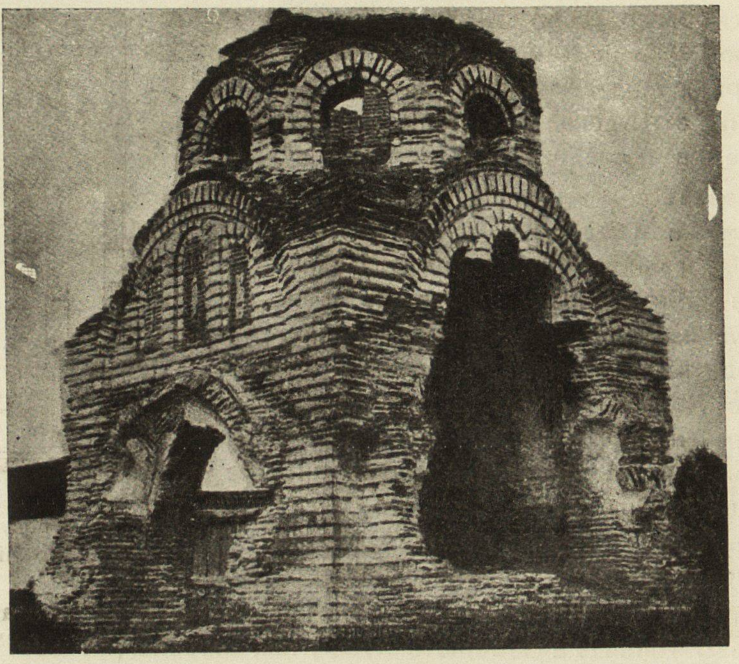

Обр. 297. Куршумли. Св. Никола (по Millet).

Пакъ на лѣвия брѣгъ на Топлица, срещу вливането на р. Банска, Неманя съградилъ и другъ монастиръ — Св. Никола[4]), гдето по-късно св. Сава поставилъ седалището на Топличкия епископъ[5]). Запазенитѣ до днесь развалини отъ църквата (обр. 297) — позната у населението съ името Св. Тройца — сж разгледани по-подробно едвамъ отъ Мийе[6]). Споредъ него, църквата Св. Никола

---

[1] И. Павловић, Домаћи извори. Београд 1877, стр. 5.

[2] Старинар, III серия, кн. I (1922), стр. 47—55; Kanitz, Königreich Serbien, стр. 305, 307.

[3] L'art serbe, стр. 153.

[4] Павловић, Домаћи извори, стр. 5.

[5] Гласник 53, стр. 35; Глас 74, стр. 35.

[6] Millet, L'ancien art serbe, стр. 52 сл.; вж. и Kanitz, стр. 303, 305—9, Hahn, Reise стр. 50.

„може да мине за византийски паметникъ“, тя говори ясно за двойното влияние, на далматинското крайбрѣжие отъ една страна и на балканскитѣ земи отъ друга, подъ което е била сръбската църковна архитектура въ първия си периодъ. Характеренъ белѣгъ за плана презъ този периодъ, нареченъ Рашки периодъ е продълговатия единственъ корабъ, освѣтляванъ отъ купола (планъ обр. 298), той става основата на националната традиция, споредъ Мийе[1]). Брейе повтаря думитѣ на Мийе и смѣта Св. Никола градена отъ гръцки майсторъ.[2])

С. Злата. Гдето се пресичатъ пѫтьтъ Лѣсковецъ—Куршумли съ стария пѫть отъ Нишъ за Липлянъ, въ долината на Пустарѣка, до селото Злата, Evans[3]) видѣлъ остатъци отъ църква, по предание Св. Богородица. Наблизо има развалини отъ римско укрепление, за което говорятъ Ханъ и Каницъ[4]). По фрагмента отъ профилувана плоча съ кръстъ[5]) бихме могли да датираме църквата отъ старохристиянската епоха или най-малко отъ ранновизантийската, ако само плочата не е пренесена отъ другаде.

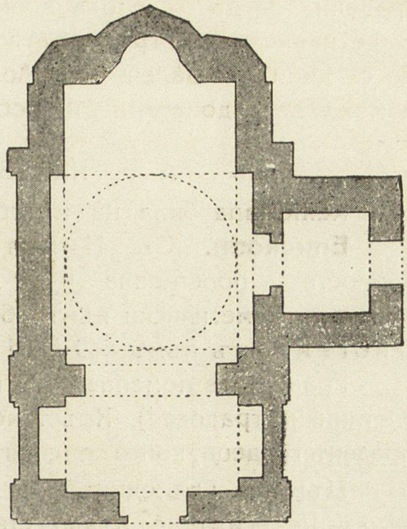

Обр. 298. Куршумли. Св. Никола (по Millet).

МОРАВСКО

Единъ старобългарски камененъ надписъ отъ олтаръ съ имената на десеть отъ четиредесеттѣхъ Севастийски мѫченици е намѣренъ презъ 1900 г. въ с. **Горни-Катунъ,** Темничка околия, окрѫгъ Моравски. Той свидетелствува, че е сѫществувала въ Моравско църква, посветена на четиридесеттѣхъ мѫченици. Въ непосрѣдната околность развалини отъ църква не сѫ открити, а само гробища, остатъци отъ жилища и кѫсове отъ домашни сѫдове. Л. Стояновичъ[6]) възъ основа на палеографията, твърде старинна и въ формата на буквитѣ и въ съкращенията, отнася надписа къмъ X—XI в. и то повече къмъ X в., тъй като въ началото на XI в. — края на Самуиловото царство — църкви едвали сѫ били градени. За да бѫде отъ времето на византийското владичество трѣбваше да бѫде написанъ на гръцки. Мѣстоположението на предполагаемата църква може да се дири и по-далече изъ Моравския край: камъкътъ е малъкъ (19 см. × 19 см.) и може да е донесенъ въ гробищата и отъ не съвсемъ близки развалини.

---

[1]) Millet, стр. 50.

[2]) Л. Бреjе (L. Bréhier) Српске цркве и романска уметност, Старинар, III серия, кн. I (1922), стр. 40.

Вж. и Валтровић, Поглед на стару ср. црквену архитектуру. Глас 17 (1889), стр. 21—22; Гласник 48 (1880), стр. 459.

[3]) A. Evans, Antiquarian Researches in Illyricum, кн. 49 на Archaeologia, Westminster 1885, стр. 157—8.

[4]) J. Hahn, Reise, стр. 55; Kanitz, стр. 324—5.

[5]) Evans, стр. 157.

[6]) Л. Стојановић, Темнићки натпис X—XI века. Јужнословенски филолог, Београд 1913, кн. I, св. 1—2, стр. 4—20.

REMESIANA (БѢЛА-ПАЛАНКА)

Remesiana била на мѣстото на новата (турска) крепость Бѣла-Паланка. ¹)

Епископи. Св. Никита, просветителя на беситѣ, чиято мисионерска дейность се простирала „и въ двѣтѣ Дакии" (Срѣдиземна и Прибрѣжна), е билъ епископъ ремесиянски къмъ 366—414 г.²) приблизително. Следъ него е познатъ Диогениянъ къмъ 449—451 г.³)

Градътъ се поменава отъ Прокопия като епископски между поправянитѣ отъ Юстинияна градове⁴). Кръстоноситѣ на Петра Амиенски въ 1096 г. намѣрили празенъ градеца, който се издигалъ въ срѣднитѣ вѣкове на мѣстото на Ремесияна.⁵)

Църкви. Отъ единъ фрагментиранъ надписъ на мряморна плоча разбираме, че въ Ремесияна е имало старохристиянска църква посветена на апостолитѣ Петъръ и Павелъ⁶). Намѣрени сѫ въ града и околностьта нѣколко кръста и дребни предмети съ неопредѣленъ християнски произходъ.⁷)

ПРИБРѢЖНА ДАКИЯ (DACIA RIPENSIS)[8]

RATIARIA

Развалини при с. Арчаръ, Видинско.⁹)

Епископи. Павлинъ, низложенъ къмъ 340 год.¹⁰); Силвестъръ къмъ 340—346 г.¹¹); Паладий около 346—381 г.¹²); непознатъ по име епископъ въ 424 г.¹³)

---

¹) Kanitz, стр. 196 сл.

²) Hilarius, Fragmenta у Migne, P. L. т. 10, стр. 719 (името погрешно дадено Nichas) Zeiller, Les origines etc., 549—559; Le Quien, II т., стр. 305; A. Burn, Niceta of Remesiana, Cambridge 1905, стр. 149.

³) Le Quien, II т. стр. 306; Zeiller, стр. 559; Мсб. кн. XI, стр. 276.

⁴) Procop., De œdif., кн. IV, гл. 1, Бонско изд., стр. 267.

⁵) Вж. и Старинар г. VI, кн. 2, стр. 49—51.

⁶) Старинар, г. II (1885), кн. 3, стр. 99, табл. VI, 14; A. Evans, стр. 164.

⁷) Evans, стр. 166.

⁸) Hierocles, Synecdemus, § 655; изд. Burckhardt стр. 14.

⁹) F. Kanitz, Donau-Bulgarien, 1882, I т., стр. 96—9; В. Добруски, Археологически издирвания въ западна България, Мсб. кн. II (1890), стр. 20 сл.

¹⁰) Hilarius, Fragmenta historica, Migne, P. L. т. X, стр. 674. Че е епископъ на Рациярия доказва Zeiller, стр. 152—3. Созоменъ погрѣшно го отъждествява съ Павлинъ Антиохийски (Sozomenus, Hist. eccl. кн. III, гл. 11, Migne P. Gr., т. 67, стр. 1062).

¹¹) Athanasius, Ad episcopos Aegypti et Libyae epistola, Migne, P. Gr., т. 25, стр. 536; Zeiller, стр. 153.

¹²) Acta concilii Aquileiensis, Migne, P. L., т. 16, стр, 957—72; вж. съображенията на Zeiller'а стр. 153—4.

¹³) Той е между деветтѣ епископа, на който пише папа Целестинъ въ 424 г., но кой точно, не знаемъ. (Epistolae et decreta Celestini, Migne, P. L., т. 50, стр. 427; Zeiller, стр. 154).

Циркулярното писмо на императора Лъва въ 457 г. не било и пращано на епископитѣ въ Прибрѣжна Дакия[1]): още преди срѣдата на вѣка Рациярия и цѣлата область сѫ били опустошени отъ хунитѣ. Градътъ билъ поправенъ отъ Юстинияна, аваритѣ къмъ 586 г. го пакъ разрушаватъ, не могълъ вече и да се съвземе. Систематични разкопки на Арчарскитѣ развалини не сѫ още правени, между случайнитѣ находки на това мѣсто има една бронзова лампа съ кръстъ отъ V—VI в.[2]); отъ Арчаръ въ Народния Музей има палестински кръстове[3]), произхода на които не може да се опредѣли по-точно.

ВИДИНЪ (BONONIA, БЪДИНЪ)

Видинъ е отбелѣзанъ като епископски градъ едвамъ при Самуила[4]); епископътъ „Видински“, комуто пише Теофилактъ Охридски[5]) може да е Воденски. Видинскиятъ епископъ рѫкополага въ 1186 г. Василий Търновски за български архиепископъ[6]). Въ 1204 г. митрополитска църква на епископа Климентъ е Св. Богородица.[7])

AQUAE

На Дунава, нѣкжде на северозападъ отъ Арчаръ; мѣстоположението не е още установено.[8])

Епископъ Виталисъ къмъ 343 г.[9]) Въ 535 г. епископията е възстановена отъ Юстинияна.[10])

CASTRA-MARTIS

На Дунава[11]), между Арчаръ (Ratiaria) и Гигенъ (Oescus). По време на Сардакийския съборъ билъ **епископъ** Калвъ.[12])

OESCUS

Развалини — антични само — при с. Гигенъ, Никополско[13]). Къмъ 343 г. билъ **епископъ** Валентъ.[14])

---

[1]) Mansi, т. VII, стр. 523.

[2]) Водачъ за Народния Музей, София 1923, стр. 216.

[3]) Годишникъ на Народния Музей за 1921 г., стр. 63.

[4]) Милюковъ, Христіянскія древности, стр. 50—51.

[5]) Migne, P. Gr., т. 126, стр. 336.

[6]) Никовъ, Приносъ, Сп. Б. Ак. Н., кн. 20 (1921). стр. 20—26.

[7]) Theiner, Vetera monumenta, т. I, № 45 стр. 28.

[8]) Споредъ Иречека, Бърза-Паланка на Дунава (Пѫтувания, стр. 511).

[9]) Mansi, т. III, стр. 39; Athanasius, Ep. ad. eccl. Mareoticas у Migne, P. L. т. 56, стр 849.

[10]) Procop., De aedif., кн. IV, гл. 6; Zeiller, стр. 151.

[11]) Развалини на западъ отъ с. Чичелъ, въ мѣстностьта Кулитѣ, 7 клм. източно отъ Кула споредъ Добруски, (Археолог. издирвания, Мсб. кн. II (1890) стр. 33).

[12]) Mansi, т. III, стр. 39; Migne, P. L. т. 56, стр. 850.

[13]) Изв. Русс. Арх. Инст. въ К-полѣ, кн. X, стр. 462—4.

[14]) Mansi, т. III, стр. 38; Migne, P. L., т. 56, стр. 849.

ТИМОШКО

Въ границитѣ на Прибрѣжна Дакия влиза и с. **Щръбци,** на Търговишкия Тимокъ, два часа и половина югоизточно отъ Княжевацъ. До селото има развалини отъ еднокорабна базилика, 21·40 × 8·95 м., съ пространна апсида и нартексъ фланкиранъ отъ две почти квадратни отдѣления (планъ обр. 299). На входа къмъ олтарната часть — върху зидана основа — стои колона. Въ нартекса имало следи отъ стълби, значи билъ двутеаженъ. Стенитѣ сѫ слаби за сводъ, покривътъ вѣроятно е билъ дървенъ. Намѣрени сѫ мряморни колони; капителитѣ наподобяватъ коринтски, основитѣ имъ сѫ варовникови.[1]

Отдѣленията отъ страни на нартиката я сближаватъ съ църквата въ Динеръ (Мала-Азия)[2], съ която изобщо си прилича, съ църквитѣ въ Иваняне и при Джанаваръ-тепе.

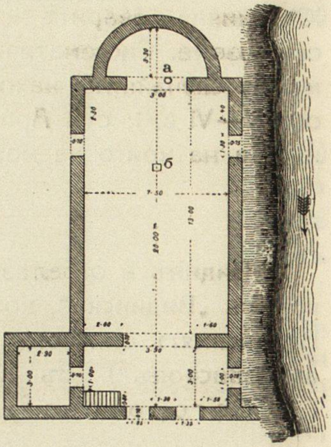

Обр. 299. Щръбци. Базилика (по Ристиђ).

ДОЛНА МИЗИЯ (MOESIA INFERIOR)[3]

МАРКИЯНОПОЛЪ (ΜΑΡΚΙΑΝΟΥΠΟΛΙΣ)

Развалини при с. Девня[4]), Варненско.

Епископи. Пистъ къмъ 325 г.[5]); Домнинъ около 367 г.[6]); Мартирий къмъ 381 г.[7]); Епагатъ около 394 г.[8]); Доротей, низложенъ въ 431 г.[9]); Сатурнинъ къмъ 431—448[10]) приблизително; Валериянъ около 458 г.[11])

Църкви. Открити сѫ до сега две църкви. Едната произхожда отъ времето следъ XII в., другата е недоразкопана.[12])

---

[1]) Старинар, г. VI (1899), кн. 3, стр. 75—81, планътъ на таб. VIII, който и ние заемаме не е съвсемъ точенъ, вж. Старинар, стр. 80.

[2]) Strzygowski, Kleinasien, обр. 43.

[3]) Hierocles, Synecdemus § 636, ed. Burckhardt, стр. 3.

[4]) Иречекъ, Пѫтувания, стр. 849—51; Kanitz, Donau-Bulgarien, 1879 т. III, стр. 129.

[5]) Mansi, т. II, стр. 696; Le Quien, т. I, стр. 1217.

[6]) Philostorgius, Hist. eccl. кн. IX, гл. 8, цит. у Zeiller, стр. 164.

[7]) Mansi, т. III, стр. 526; Le Quien, т. I, стр. 1217.

[8]) Mansi, т. III, стр. 851; Zeiller, стр. 165.

[9]) Mansi, т. V, стр. 965; Zeiller, стр. 165; Le Quien, стр. 1218.

[10]) Mansi, т. V, стр. 528 и 918; Zeiller, стр. 165; Le Quien, стр. 1219—20.

[11]) Mansi, т. VII, стр. 789; Zeiller, стр. 151, 165; Le Quien, стр. 1220.

[12]) Втората църква припада къмъ разглежданата епоха, тя ще бѫде издадена отъ г. Шкорпилъ заедно съ другитѣ остатъци отъ християнския Маркиянополъ.

„Въ развалинитѣ на една църква“ е намѣрена преградна плоча отъ пѣсъчникъ съ кръстъ въ кржгъ[1]). Подобна плоча е намѣрена и въ Абоба, гдето по всѣка вѣроятность е била пренесена отъ Маркиянополъ, както и голѣма часть отъ останалия строителенъ материялъ[2]). Въ единъ латински надписъ на мряморната плоча[3]) намѣрена въ Преславъ, но донесено тамъ навѣрно пакъ отъ Маркиянополъ, се споменава епископската резиденция (episcopium), която обикновено е наблизо до съборната църква. Надписътъ е отъ VI в. Zeiller по недоглеждане отнася известието къмъ Сардика.[4])

Въ Девня е открита и една зидана християнска гробница, не по-нова отъ VI в.[5])

ВАРНА (ODYSSOS)[6])

Епископи. Отъ епископитѣ на Одисосъ, следъ легендарниятъ Амплиасъ[7]), който билъ ужъ ржкоположенъ отъ апостолъ Андрея, пръвъ исторически засвидетелствуванъ е епископъ Дитасъ около 458 год.[8]); къмъ 518 г. — Йоанъ[9]). Варненски епископъ може да е билъ подписаниятъ въ актоветѣ на VII съборъ (II Никейски) въ 787 г. Лъвъ (Λέων επ. Βάρησ)(?)[10])

Църкви. При прокарване водопроводъ презъ 1914 г. въ града, били пресечени основитѣ на църква. Намѣренитѣ капители съ кръстове сж подобни на тѣзи отъ Джанаварската базилика[11]). Олтарътъ останалъ неразкопанъ, липсватъ подробни сведения.

ВАРНЕНСКО

Пиринчъ-тепе. На югозападъ отъ града, 200 м. южно отъ канала между езерото и морето, Варненското археологическо Дружество разкопа въ 1909 г. низката могила наричана Пиринчъ-тепе и откри основитѣ на старохристиянска базилика[12]) (планъ обр. 300).

---

[1]) Абоба-Плиска, стр. 137, обр. 0.

[2]) П. т., сгр. 154, 156, 157.

[3]) Kalinka, № 234, стр. 196—7. Плочата сега въ Нар. Музей, № 367 на срѣдновѣковния отдѣлъ; Шкорпилъ, Прѣславъ, Изв. Варн. Арх. Др., кн. III, стр. 139. Pǎrvan, Contribuţii epigrafice, стр. 57.

[4]) Les origines, стр. 195.

[5]) Изв. Русс. Арх. Инст. въ К-полѣ, кн. VI, стр. 446.

[6]) За отъждествяването на Одисосъ — Варна вж. Tomaschek, Zur Kunde II, стр. 25; Х. Шкорпилъ, Одесусъ и Варна, Изв. Варн. Арх. Др. кн. III, стр. 5 сл.; Иречекъ, Пжтувания, стр. 817 сл.; Kanitz, Donau-Bulgarien, 1882, т. III, стр. 192 сл.; Иширковъ. градъ Варна, Псп. кн. 65, стр. 197—8.

[7]) II годишенъ отчегъ на Варн. Арх. Дружество, стр. 36; Zeiller, стр. 165—6.

[8]) Mansi, т. VII, стр. 788; Le Quien, т. I, стр. 1225; Zeiller, стр. 165.

[9]) Mansi, т. VIII, стр. 777; Zeiller, стр. 166.

[10]) Le Quien, т. I, стр. 1226.

[11]) Изв. Варн. Арх. Др. кн. VII, стр. 30.

[12]) Х. Шкорпилъ, Одесусъ и Варна, стр. 14—21.

Тя е била трикорабна, едноапсидна базилика дълга 24 м., шир. 18 м., съ нартика и баптистерий. Корабитѣ сѫ отдѣлени единъ отъ другъ съ редове отъ по шесть колони поставени на зидана основа[1]). На североизточния ѫгълъ, като продължение на олтарнитѣ части, се издава правоѫгъленъ баптистерий съ тристранна апсида и градена кръстовидна писцина, облицована съ мряморъ, въ която се слиза съ стѫпала[2]). До северната стена на нартиката е прилепена правоѫгълна пристройка, 5·2 × 3·4 м., по градежъ еднаква съ църквата. Основитѣ на цѣлата сграда сѫ отъ грубо дѣлани камъни, надъ тѣхъ, градежътъ е отъ квадратни тухли съ хоросанъ на дебели пластове; стенитѣ сѫ дебели 0·95 м. Двуетажниятъ притворъ билъ засводенъ. Църквата е поправяна веднажъ, разрушена е била отъ пожаръ.[3]) Споредъ Х. Шкорпилъ[4]), базиликата, построена въ Константиново време, е била преправяна въ Юстиняново. По-късно, братя Шкорпилъ отнасятъ къмъ Юстинияновия вѣкъ постройката на първоначалната сграда.[5])

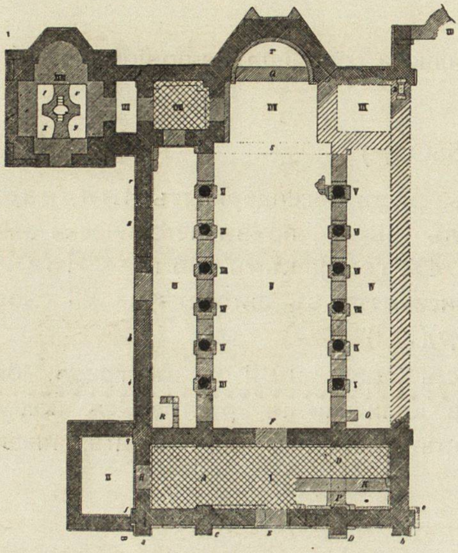

Обр. 300. Варна. Базилика на Пиркичъ-тепе (планъ Шкорпилъ).

Около 200 м. северно отъ могилата съ базиликата, въ срѣдата на канала, който свързва езерото съ морето, сѫ намѣрени остатъци отъ наколна постройка: блокове ломенъ камъкъ върху колове дълги 3 м. Намѣренитѣ профилувани плочи съ кръстове сѫ пренесени отъ развалинитѣ на базиликата[6]). Предположението, че на това мѣсто е имало езическо светилище, превърнато после въ християнски храмъ[7]), падна само по себе си съ откриване на базиликата, отъ която сѫ били взети архитектурнитѣ фрагменти.

Църква подъ **Джанаваръ-тепе.** Около 4 клм. югозападно отъ Варна, подъ хълма Джанаваръ-тепе, Варненското археологическо Дружество разкопа въ 1915 и 1919 г. основитѣ на еднокорабна базилика дълга 31 м., шир. 28 м. съ баптистерий и крипта[1]) (планъ обр. 301). Апсидата е вградена въ масивната източна стена, предапсидното пространство е съединено чрезъ тѣсни проходи съ двѣтѣ издадени правожгълни отдѣления, които сж намѣрени постлани съ хубава мозаика. Следи отъ вити стълби въ дебелата стена задъ апсидата показватъ, че тѣзи отдѣления сж били двуетажни (кули?). Мозаиченъ е сжщо подътъ на правожгълното отдѣление десно отъ входа; въ лѣво на атрия е баптистерия съ кръстовиденъ басейнъ. Подъ наоса е открито едно скривалище съ гробъ и второ, въ което е намѣрена една златна кутия съ мощи, поставена въ по-голѣма сребърна, а последната въ алабастровъ реликвияръ съ форма на саркофагъ. Базиликата, по стила на мозаикитѣ и на реликвияритѣ, може да се отнесе къмъ V—VI в.

---

[1]) Х. Шкорпилъ, п. т., стр. 16—17.

[2]) П. т., стр. 19—20.

[3]) П. т., стр. 15 заб. 2.

[4]) П. т., стр. 15.

[5]) Изв. Варн. Арх. Др. кн. VII, (1921), стр. 51.

[6]) П. т., стр. 49.

[7]) Изв. Варн. Арх. Др. кн. III, (1910), стр. 13—14; II отчетъ на Варн. Арх. Др. стр. 29.

Теке-Карааჩъ. При Варна, въ лозята на Теке-Карааჩъ, се намѣри моливдовулъ отъ Михаилъ-Бориса. Наблизо до това мѣсто сж открити и стени, които братя Шкорпилъ смѣтатъ[2]) за основи на князь Борисови монастиръ и храмъ, посветени на Богородица. Планъ на разкопаната църква — дълга 20 разкрача и широка 10 — не е даденъ и не можемъ каза нищо повече за нея.[3])

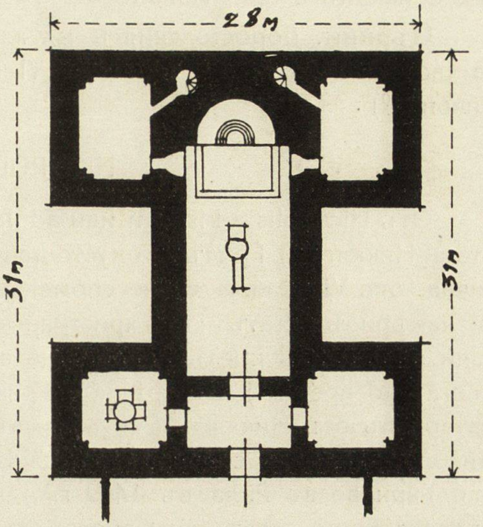

Обр. 301. Варна. Църква подъ Джанаваръ-тепе (планъ-скица Рашеновъ).

С. **Фъндъкли.** Разкопана е едноапсидна, трикорабна базилика съ нартика. Откритъ е много хубавъ мозаиченъ подъ съ растителни и геометрични мотиви, запазенъ въ всичкитѣ отдѣления. Базиликата е отъ края на IV или началото на V в., споредъ К. Шкорпилъ, който ще я издаде.

СИЛИСТРА (DOROSTORUM, ΔΟΡΟΣΤΟΛΟΣ, ДРЪСТРЪ)[4])

Епископи. Първиятъ познатъ епископъ е ученикътъ на Улфила — Авксенти, къмъ 388 г.[5]); въ 431 г. е билъ сваленъ Яковъ[6]); къмъ 458 г. е споменатъ

---

[1]) Х. и К. Шкорпилъ, Древнебългарски паметници, притурка къмъ кн. VII на Изв. Варн. Арх. Др. 1921, стр. 22—5.

Сжщитѣ стълби въ източната часть на двойната църква въ Ефесъ, вж. Strzygowski, Kleinasien, стр. 142, обр. 110.

[2]) Х. и К. Шкорпилъ, Печатътъ на князь Михаилъ-Борисъ, Изв. Варн. Арх. Др. кн. VII, стр. 111—17, 119.

[3]) Вж. още Миятевъ, Печатъ на князь Бориса, Общъ Годишникъ за България, 1922, стр. 257.

[4]) Kanitz, цит. съч. т. III, стр. 267; К. Шкорпилъ, Нѣкоторыя изъ дорогъ восточной Болгаріи, Изв. Руск. Арх. Инст. кн. X, стр. 444 сл.

[5]) Zeiller, стр. 166.

[6]) Mansi, т. V, стр. 767; Zeiler, стр. 166; Le Quien. т. I, стр. 1227.

Монофилъ[1]); отъ V в. е надгробната плоча на „Дулкисмосъ, епископъ на Доростолъ".[2]) Въ 1147 и 1156 г. се споменава Лъвъ[3]); въ 1166, Николай.[4])

Въ времето на царь Петра, Дръстъръ билъ седалището на българския патриархъ[5]). Споредъ Голубински, българскиятъ църковенъ глава е билъ тамъ още отъ самото учредяване на българската църква[6]), но съ положителность знаемъ само за времето на царь Петра[7]). Томашекъ мисли, че българскиятъ архиепископъ е пребивавалъ въ Силистра още отъ 925 г.[8])

Църкви. Доростолскиятъ мѫченикъ Св. Дасии[9]) е ималъ сигурно църква на свое име въ града, поне до VI в., когато мощитѣ му били пренесени въ Анкона.[10])

NICOPOLIS AD ISTRUM

Отъ Nicopolis ad Istrum или ad Jatrum стоятъ развалини при напуснатото село Стари-Никюпъ[11]). Градътъ, опустошаванъ отъ готи и хуни, възобновяванъ отъ Юстиняна, отъ VII в. вече се не споменава. Каницъ, който го откри за археологията, не намѣрилъ остатъци отъ християнски постройки[12]), сѫщо Ж. Сьоръ, който рѫководи разкопкитѣ презъ 1907 г., не видѣлъ никакви следи отъ византийско или българско време[13]). Въ срѣдновѣковни сгради въ Търново виждаме употрѣбенъ материялъ отъ Никюпъ. Все пакъ въ срѣднитѣ вѣкове на мѣстото на античния Никополъ е имало селище. Въ разказа за пренасянето мощитѣ на Ивана Рилски отъ Търново въ Рила въ 1469 г.[14]) четемъ, че шествието съ тѣлото на светеца, първата нощь следъ излизането отъ Търново, като преминало р. Росица, стигнало въ града Никополъ. Тамъ пратеницитѣ били посрещнати и гощавани въ двореца на болярина Богданъ, въ чиято домашна църква служили и положили мощитѣ на св. Ивана. Вечерьта дошли много „граждани", на другия день цѣлиятъ „градъ“ излѣзълъ да изпраща светеца. Значи въ втората половина на XV в. на Росица е имало доста голѣмъ градъ или укрепено селище Никополъ съ болярски кѫщи, които имали и свои параклиси.

---

[1]) Mansi, г. VIII, стр. 779; Le Quien, т. I, стр. 1227; Zeiller, стр. 166.

[2]) Плочата съ още единъ по-старъ надписъ е намѣрена въ Варна. Сега въ Народния Музей въ София. № 417 на срѣдновѣк. отдѣлъ. Издаванъ отъ К. Škorpil, Arch.-epigr. Mitth. кн. XVII (1894) стр. 205, № 90; Kalinka, Antike Denkmäler in Bulgarien, Wien 1906, стр. 285—6, № 361.

[3]) Le Quien, т. I, стр. 1227; Migne, P. Gr., т. 140, стр. 260, 235.

[4]) Виз. Врем. т. XI, стр. 488.

[5]) Byz. Zeitschrift, кн. II, стр. 44; Снѣгаровъ, стр. 57.

[6]) Очеркъ, стр. 38—9.

[7]) Срв. по долу стр. 467.

[8]) Tomaschek, Zur Kunde, ч. II, стр. 18; вж. и Gelzer, Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae episcopatuum. Abh. der bayer. Akad. der Wiss. I cl. XXI Bd. 10 Abt.

[9]) F. Cumont, Les actes de S. Dasius, Analecta Bollandiana, т. XVI, стр. 5—16.

[10]) F. Cumont, Le tombeau de S. Dasius de Durostorum, An. Boll. т. XXVI, стр. 367—72; Zeiller, Les origines, стр. 110—16.

[11]) Иречекъ, Пѫтувания, стр. 239—40; Абоба-Плиска, стр. 473.

[12]) Kanitz, Donau-Bulgarien, 1882, т. I, стр. 181—91.

[13]) G. Seure, Nicopolis ad Istrum, R. A. 1907, стр. 263—4.

[14]) Й. Ивановъ, Св. Иванъ Рилски, стр. 45—6.

Епископи. Маркелъ къмъ 458 г.[1]); Амантий около 518 г.[2])

Единствениятъ християнски паметникъ отъ стария Никополъ е единъ надгробенъ надписъ на нѣкой presbyter Turrianius Leontius, отъ IV—V в.[3])

NOVAE (NOBAI)

Novae, (развалини въ мѣстностьта Стъкленъ до Свищовъ)[4]).

Епископи. Къмъ 430 г. Петроний[5]); къмъ 449 — Секундиянъ[6]); около 458 г. — Петъръ[7]); непознатъ по име епископъ, споменатъ въ 594.[8])

Църкви. Градътъ се споменава като воененъ лагеръ до началото на VII в. Въ града, по всѣка вѣроятность, е имало църква посветена на мѣстния светецъ Λοῦππος (Lupus)[9]), чиито день се празднувалъ тържествено[10]) или поне църква, въ която сѫ лежали мощитѣ му. Между случайнитѣ находки до сега има само капители съ кръстъ. По предание, основитѣ на една сграда се считатъ за такива на църква.[11])

APPIARIA (ΑΠΠΙΑΡΙΑ)

Appiaria, развалини „Кале“ и „Хисарлъкъ“ на североизтокъ отъ с. Рѣхово?[12])

Епископи. Лупицинъ[13]) къмъ 404 г.; Марциялъ[14]) къмъ 458.

Църкви. Споредъ мѣстното предание, основитѣ на голѣма сграда южно отъ крепостьта при Рѣхово били на нѣкогашна църква.[15])

---

[1]) Mansi, т. VII, стр. 777 сл.; Le Quien, т. I, стр. 1223.

[2]) Mansi, т. VIII, стр. 574, 1037; Le Quien, п. тамъ.

[3]) C. I. L. III, 755; Pârvan, Contribuţii epigrafice, стр. 61; Teodorescu, Monumente inedite din Tomi. Buletinul Com. Mon. Istorice, г. VIII (1915) св. 29, стр. 39.

[4]) Kanitz, Donau-Bulgarien, 2° изд. I т. стр. 193—4; Иречекъ, Пѫтувания, стр. 271; Шкорпилъ, Абоба-Плиска, стр. 456—8; Альбомъ, табл. 99 е; 102, 1.

[5]) Mansi, т. V, стр. 766; Le Quien, т. I, стр. 1221; Zeiller, стр. 167.

[6]) Mansi, т. VI, стр. 751, 755, 759; Le Quien, т. I, стр. 1221; Zeiller, сір. 167.

[7]) Mansi, т. VII, стр. 787; Le Quien, т. I, стр. 1222; Zeiller, п. т.

[8]) Theophanes, Chron., изд. C. de Boor, стр. 274; Theophylactus Simocatta, кн. VII, гл. 2 изд. de Boor стр. 249; Le Quien, т. I, стр. 1222. Zeiller, стр. 167.

[9]) H. Delehaye, Saints de Thrace et de Mésie, Analecta Boll.. кн. 31, стр. 258.

[10]) Theophylactus Simocatta, кн. VI, гл. 2, изд. C. de Boor, стр. 249.

[11]) Абоба-Плиска, стр. 456.

[12]) Абоба-Плиска, стр. 450—1, 458; Альбомъ, табл. CXV, 4, I, III.

[13]) Migne, Patr. Gr, т. 51, стр. 531; Le Quien, т. I. стр. 1225; Zeiller, стр. 167—8.

[14]) Mansi, т. VII, стр. 787; Le Quien, т. I, стр. 1225; Zeiller, стр. 168.

[15]) Абоба-Плиска, стр. 451.

ABRITTUS (ΕΒΡΑΙΤΤΟΣ)

Abrittus, Абтаатско кале, 2 клм. северозападно отъ с. Деведжи-кьой, Добришко.[1])

Епископи. Маркиянъ къмъ 431—458[2]); Урсусъ, поменатъ въ 787 г.[3]), е несигуренъ. Zeiller смѣта[4]), че Абритската епископия може да се е слѣла съ тази на Sexanta-Pristis (Русе), който се и не поменава у Хиерокла.

Църкви. Голѣмата двойна базилика въ развалинитѣ на Абритусъ е обществена. Християнската базилика, дълга надъ 30 м., е трикорабна, съ крѫгла отвънъ апсида, съ нартика, съ врати на източната стена отъ страни на апсидата[5]). Корабитѣ сѫ раздѣлени съ редица отъ по два пиластра и четири колони[6]). Я. Вайсъ говори за остатъци отъ хубава мозаика[7]). Базиликата произхожда отъ преди VI в.

Въ 870 г. се поменава епископъ Николай, чието седалище е било въ Русе, Червенъ или другъ нѣкой близъкъ градъ въ североизточна България. Неговиятъ архидияконъ Октиваудъ (Ωκδιουαύτους) починалъ на 6 октомврий 870 г. (6379) въ днитѣ на благочестивия и христолюбивъ князь Михаилъ (Борисъ).[8])

АБОБА (ПЛЬСКОВЬ)

Между развалинитѣ на стария български станъ при с. **Абоба**[9]) (Шуменско) се откриха и основитѣ на две базилики: една, голѣмата, извънъ крепостнитѣ стени и другата, малка, е дворцовата църква, недалече отъ голѣмия дворецъ. Голѣмата базилика[10]) заедно съ атрия, нартиката и апсидитѣ представя правоѫгълникъ, дълъгъ 99 м., шир. 29·5 м.[11]) (планъ обр. 302). Само базиликата (съ нартиката) е дълга 36·6 м. Тя е трикорабна, триапсидна, страничнитѣ кораби сѫ били отдѣлени отъ срѣдния чрезъ аркади почиващи върху пиластри и колони и това редуване както и правоѫгълнитѣ пространства предъ апсидитѣ сѫ два явни признака за източни влияния[1]). Покривътъ вѣроятно е билъ дървенъ, горната покривка — олово[2]). Следи отъ сводове освенъ надъ нартиката, не сѫ намѣрени, сѫщо нѣма следи отъ галерии надъ страничнитѣ кораби.[3])

---

[1]) К. Шкорпилъ, Паметницитѣ на Одессосъ - Варна. Първи отчетъ на Варн. Арх. Др. стр. 4; Абоба-Плиска, стр. 493—9; Kalinka, Antike Denkmäler, стр. 350—8; Иречекъ (Пѫтувания, стр. 871—2) търсѣше Абритусъ въ Абоба.

[2]) Mansi, т. V, стр. 766; т. VII, стр. 788; Le Quien, т. I, стр. 2119.

[3]) Le Quien, т. I, стр. 1221.

[4]) Zeiller, стр. 168.

[5]) Срв. стр. 449; 495.

[6]) Споредъ сведенията, които ни даде г. Шкорпилъ.

[7]) J. Weiss, Die Dobrudscha im Altertum. Zur Kunde der Balkanhalbinsel. Sarajevo 1911, св. 12, табл. X, обр. 19.

[8]) Kalinka, Antike Denkmäler, стр. 289—90, Мѣстонахождението на надгробния камъкъ не е сигурно, донесенъ билъ въ Русе отъ другаде, вѣроятно отъ Червенъ. Но архидияконътъ може да не е умрѣлъ въ епископския градъ, та Цухлевъ прибързано заключава, че Червенъ е билъ епископски градъ още при Бориса (История на бълг. църква, т. I, стр, 368, заб. 2); Pǎrvan, Contribuții epigrafice, стр. 62, бел. 288.

[9]) Матеріалы для болгарскихъ древностей, Абоба-Плиска и Альбомъ къ X тому.

[10]) Абоба-Плиска, стр. 104—148; Альбомъ табл. I, IV.

[11]) Абоба-Плиска, стр. 106.

Основитѣ на базиликата сѫ отъ голѣми камъни, грубо одѣлани и завръшватъ съ слой отъ 3—4 реда тухли съ дебели пластове хоросанъ[4]). Въ стенитѣ се редуватъ пластове камъни и тухли. Каменниятъ пластъ, дебелъ 1·10 м., е отъ изгладени отвънъ и грубо одѣлани отвѫтре камъни съ размѣри 75 — 60 × 40 × 40 — 30 см. Тухлениятъ пластъ, високъ 50 см., е отъ петь реда правоѫгълни и квадратни тухли, съ шесть реда хоросанъ[5]). Полукуполътъ надъ главната апсида е билъ отъ дѣлани камъни, каквито сѫ и намѣрени паднали въ нея. Другитѣ сводове сѫ били изградени отъ квадратни тухли съ помощьта на дървени крѫжила[6]). Намѣрени сѫ части отъ мраморни преградни плочи[7]), глави на балюстрадни колонки, колонки съ жлебове[8]) и др. п. По намѣренитѣ остатъци отъ настилка К. Шкорпилъ заключава, че главната апсида е била постлана съ мряморни плочи, жълтеникави и сиви; жъртвеникътъ и дияконикътъ, съ варовикови плочи; главниятъ корабъ, съ бѣли мраморни плочи, страничнитѣ, съ квадратни плочи и трижгълни тухли[9]). Отъ мозаична мраморна украса на стенитѣ сѫ намѣрени слаби следи.[10])

За датиране базиликата на Успенски служатъ мряморнитѣ колони съ издълбани върху тѣхъ имената на завзетитѣ отъ Симеона тракийски крепости презъ 921—924 г.[11]) Едни отъ тѣзи колони сѫ били намѣрени при разкопкитѣ на мѣсто, други разнесени на доста голѣми разстояния. Всички обаче сѫ отъ единъ материялъ и иматъ една и сѫща обработка. Това кара Успенски да смѣта, че колонитѣ сѫ били дѣлани или поне надписитѣ дълбани

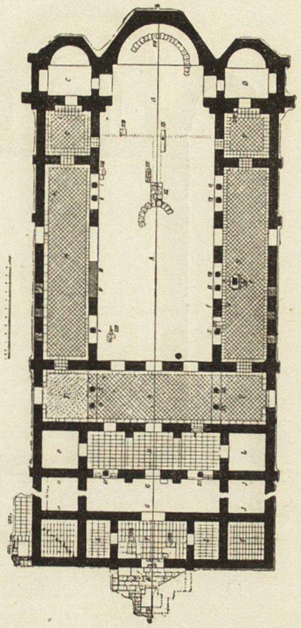

Обр. 302. Абоба. Базилика (планъ Шкорпилъ).

---

[1]) Абоба-Плиска, стр. 106; Millet, L'école grecque, стр. 21.

[2]) Абоба-Плиска, стр. 125.

[3]) Абоба-Плиска, стр. 115.

[4]) Абоба-Плиска, стр. 146.

[5]) П. т., стр. 146—7.

[6]) П. т., стр. 148.

[7]) Абоба-Плиска, рис. 28, стр. 135.

[8]) П. т., стр. 132—135.

[9]) П. т., стр. 138—140.

[10]) П. т., стр. 140—142.

За разкопването на базиликата вж. още Изв. Русск. Арх. Института въ К-полѣ, кн. VII стр. 234—5.

[11]) Абоба-Плиска, стр. 173—189.

между годинитѣ 921 и 924, времето на най-голѣмото разширение на българската държава на югъ, отъ когато датира и базиликата[1]). Иречекъ отнася тѣзи стълпове, или поне часть отъ тѣхъ, сѫщо къмъ IX, но ги смѣта Крумови.[2])

40 м. на северъ отъ базиликата, на църковната ограда се е опирало по цѣлата си дължина друго здание[3]), градено отъ много по-слабъ материялъ и съ много по-скромни размѣри, отъ което сѫ разкрити, при разкопкитѣ, само западната стена и часть отъ южната. Доколкото може да се правятъ заключения само отъ открититѣ части, К. Шкорпилъ ги смѣта за остатъци на монастиръ и то на монастира, въ който князь Борисъ е прекаралъ последнитѣ си години.[4])

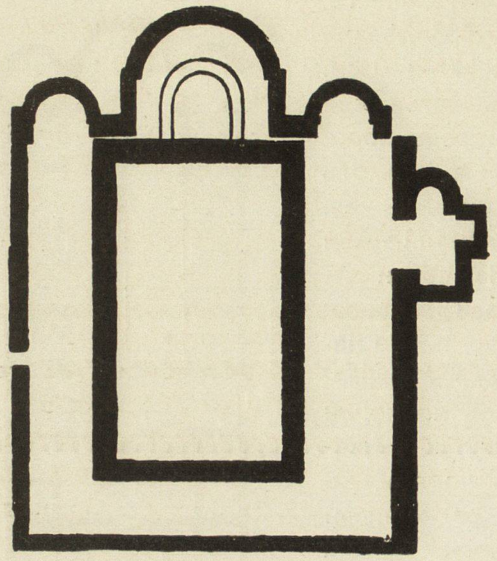

Обр. 303. Абоба. Дворцовата църква (планъ по Шкорпилъ).

По строежъ и базиликата, и предполагаемиятъ монастиръ се много отличаватъ отъ укрепленията и дворцитѣ и принадлежатъ на по-ново време. Къмъ последното (IX—X в.) се отнася и дворцовата църква[5]), която се е издигала 60 м. западно отъ голѣмия дворецъ (планъ обр. 303). Въ разкопанитѣ презъ 1889 и 1890 г. развалини могатъ да се разграничатъ два периода въ постройката на този храмъ: единъ, езически, споредъ Шкорпилъ, и втори, християнски. Основитѣ на дохристиянската сграда представятъ правоѫгълникъ 23·6 × 14·6 м., и сѫ сходни, по строежъ съ крепостнитѣ и дворцовитѣ стени[6]) — доказателство за тѣхния по-старъ произходъ. Надъ тѣзи основи по-късно билъ издигнатъ християнски храмъ, като сѫ използувани надлъжнитѣ стени на първоначалната постройка за цокълъ на пиластритѣ или колонитѣ, които сѫ отдѣляли срѣдния корабъ отъ страничнитѣ. Получената по този начинъ църква е обикновена триапсидна византийска[7]), обаче съ правоѫгълницитѣ предъ апсидитѣ формата е почти квадратъ 28·5 × 28 м.; голѣмата апсида е дълбока 9·2 м., малкитѣ, 4·3 м. Градежътъ на новитѣ части е еднакъвъ съ този на базиликата, затова Шкорпилъ отнася преправката къмъ времето на построяването на последната.

---

[1]) П. т., стр. 188; за характера и произхода на базиликата вж. и Filov, L'ancien art bulgare, Berne 1919, стр. 8—9; Филовъ, Старобълг. изкуство, София 1924, стр. 14.

[2]) A.-E. Mittheil., Wien 1886, г. X, стр. 194; Пѫтувания, стр. 238.

Крумови ги считатъ K. Škorpil, (A.-E. Mittheil. Wien 1894, г. XVII, стр. 188) и Златарски (История, т. I, ч. 1, стр. 430—32).

[3]) Абоба-Плиска, Альбомъ, табл. IV, 1; табл. I.

[4]) Абоба-Плиска, стр. 145.

[5]) Альбомъ, табл. XXVIII; XXIX; XXX 2.

[6]) Абоба-Плиска, стр. 89—91.

[7]) П. т., стр. 91—93.

Абобскитѣ църкви ще бѫдатъ скоро отново разгледани отъ г. К. Шкорпилъ въ съчинението му върху християнскитѣ паметници въ юго-източна България.

ПРЕСЛАВЪ

Епископи. Още не е добре изясненъ въпросътъ дали Преславъ е билъ седалището на българския църковенъ глава отъ самото учредяване на българската църква въ 870 г. или и преди царь Петра български архиепископъ е билъ Дръстърскиятъ митрополитъ[1]). Тъй като държавниятъ глава не е билъ въ столицата си безъ епископъ[2]), въ Преславъ, по всѣка вѣроятность, е имало такъвъ, толкова повече, че по време на Търновското царство, старата столица все още е била митрополитско седалище.[3])

Писательтъ и ученикътъ Методиевъ — Константинъ Преславски къмъ 894 г. е още пресвитеръ[4]), въ 907 г. е вече епископъ[5]), но дали Преславски епископъ, за сега не знаемъ.[6])

Скоро следъ Цариградския съборъ въ 869—70 г., най-късно презъ 873 г., патриархъ Игнатий назначилъ „нѣкой си схизматикъ“, споредъ думитѣ на папа Йоана VIII[7]), за български архиепископъ. Сжщиятъ Йоанъ VIII въ 878 г. не иска вече да признае архиепископската степень на българския йерархъ, обвинява го дори, че и епископската титла си билъ присвоилъ безъ право[8]). Обаче както забелѣзва Голубински[9]), този български епископъ Георги, който назначава епископитѣ на българскитѣ епархии (въ случая славянина Серги за Бѣлградски епископъ) въ сѫщность самъ трѣбва да е билъ архиепископъ.

---

[1]) Gelzer, Det Patriarchat von Achrida, Leipzig 1902, стр. 3, 7; Сжщи въ Byz. Zeitschrf. кн. II, (1899) стр. 55; Zachariae von Lingenthal, Beiträge zur Geschichte der bulg. Kirche, стр. 10; М. Дриновъ, Истор. прегледъ на бълг. църква, Съч. т. II, стр. 36; Сжщи, Съч. т. I. стр. 349; Голубинскiй, Очеркъ, стр. 52; Снѣгаровъ, История на Охридската архиепископия, стр. 26; Цухлевъ, История на българската църква т. I, 1910, стр. 414.

[2]) Голубинскiй, стр. 52.

[3]) Синодикъ царя Бориса, изд. М. Попруженко, Одесса, 1899, стр. 76; срв. и най-стария преписъ отъ житието на св. Петка отъ Евтимия, гдето „Марко митрополитъ на Великия Преславъ“ отива въ Епиватъ по поржка на Иванъ Асѣня да донесе въ Търново мощитѣ на светицата (Дриновъ, Съчинения, т. II, стр. 86; Ивановъ, Б. Старини, стр. 136); Le Quien (I т., стр. 1220) поменава единъ Прѣславски епископъ съ име Лъвъ въ време на първото царство.

[4]) Горскiй и Невоструевъ, Описанiе славянскихъ рукописей Московской Синод. библiотеки, Москва 1859, отд. II, 2, № 163, стр. 421.

[5]) П. т., № 111, стр. 32—3.

[6]) А. Соболевскiй дори смѣташе, че Константинъ е билъ епископъ Брѣгалнишки и живѣлъ въ Солунъ. (Епископъ Константинъ, Мсб. кн. 18, стр. 71); Сжщи, Где жилъ епископъ Константинъ? Сб. Фортунатовъ, стр. 119—23.

[7]) „illuc quemdam scismaticum sub nomine archiepiscopi destinavit“. Писмо на Йоана VIII до Домагоя, Starine кн. XII (1880) стр. 212.

[8]) „Sergium eunuchum, qui cum genere Sclavus esset et multis pravitatibus irretitus, sacerdotium per subreptionem obtinuit et post etiam super aliis detectus et convictus excessibus ab episcopo tunc suo depositus fuisse dignoscitur et post indigne satis a Georgio qui falso sibi nomen usurpat, ad episcopatum Belogradensem provectus est“. Писмо на Йоана VIII до Бориса отъ 16 априлъ 878 г. у Migne, P. L., т. 126, стр. 760.

[9]) Голубинскiй, Очеркъ, стр. 34.

Професоръ Златарски смѣта,[1] че отъ 870 до 889 г. преславската катедра е била заемана отъ епископи гърци, а отъ последната дата до 927 г. е билъ архиепископъ Йосифъ, за когото се говори въ „Чудото на св. Георгия за българина“[2] и който трѣбвало да се идентифицира съ Йосифа „нови изповедникъ“ отъ Бориловия Синодикъ.[3] Следъ Йосифа, за времето отъ учредяването на българската патриаршия до пропадането на източното царство, проф. Златарски поставя четиримата „патриарси преславски“, поменати въ сѫщия Синодикъ — Леонтий, Димитрий, Сергий и Григорий, като смѣта, че Дамиянъ Дръстърски отъ Дюканжовия списъкъ е билъ последенъ източно-български патриархъ.[4]

Църкви. Симеоновитѣ църкви въ Преславъ по думитѣ на Йоанъ Екзарха били „йздобренꙑ безгода каменйемъ й дрѣвомъ и шаромъ йз(и)оутри же мраморомъ й мѣдню сребромъ й златомъ“.[5] При разкопкитѣ, правени презъ 1905 г. отъ Успенски и Шкорпилъ, въ развалинитѣ на стария Преславъ сѫ открити нѣколко църкви, които обикновено отнасятъ къмъ епохата на първото царство.[6] За датиране сѫ послужили не толкова особеноститѣ на плана и градежа, колкото архитектурнитѣ фрагменти, главно отъ профилувани корнизи, подобни на намѣренитѣ въ Абоба, и плочки отъ мряморна подова настилка. Но тѣзи остатъци може да сѫ взети отъ други по-стари сгради, та въпросътъ за датирането на повечето преславски църкви стои откритъ.[7] Къмъ епохата на първото царство може да се отнесе съ положителность само църквата разкопана въ т. н. „вънкашенъ градъ“. Всички други сѫ най-рано отъ края на византийското робство, ако не отъ времето на търновското царство. Даваме сведения за по-значителнитѣ отъ тѣхъ.

1. Църква въ „вънкашния градъ“. Въ т. н. „вънкашенъ градъ“, т. е. между вѫтрешната и външна крепостни стени, въ мѣстностьта Гебе-клисе, сѫ открити основи на трикорабна, триапсидна базилика съ нартика. Обща дълж. 32 м., шир. 20 м., шир. на срѣдния корабъ 7·3 м., на страничнитѣ 2·7 м. (въ основитѣ). Основитѣ, дебели повече отъ 2 м., базиликата е била навѣрно засводена. Зидътъ между основитѣ за подпоритѣ, що сѫ раздѣляни корабитѣ, отдалеченъ отъ западната стена 2·65 м., вѣроятно е основа за колонитѣ или пиластритѣ на

---

[1] В. Златарски, Български архиепископи-патриарси. Изв. Истор. Др. кн. VI (1924) стр. 49—76.

[2] Х. Лопаревъ, Чудо св. Георгія о Болгаринѣ, № 110 отъ Памятники древней письменности, Спб. 1894, стр. 19—20.

[3] Синодикъ царя Бориса, Одесса 1899, стр. 74.

[4] Бълг. архиепископи-патриарси, стр. 62 сл.

[5] Шестодневъ. Изд. Бодянскій, Москва 1879, л. 195б.

[6] К. Шкорпилъ, Прѣславъ. Изв. на Варненското Арх. Др. кн. III, стр. 118—143; Сѫщи, Бѣлѣжки за старата столица Прѣславъ. Изв. Б. Арх. Др. кн. IV (1915), стр. 136.

[7] Преславскитѣ цъкрви ще бѫдатъ напълно издадени въ книгата на К. Шкорпилъ върху християнскитѣ паметници на юго-източна България.

[8] Извѣстия на Варн. Арх. Др. кн. III, стр. 122—125.

галерията. Намѣрени сѫ бази на две колони отъ преградата между олтара и собствения храмъ и две бази отъ колонкитѣ на царскитѣ врата. Запазенитѣ слаби остатъци отъ стенитѣ надъ основитѣ сѫ облицовани съ квадри 0·26 — 0·40 × 0·35 × 0·30 м., а отвѫтре — запълнени съ по-голѣми грубо обработени камъни, споени съ сивъ хоросанъ съ едъръ пѣсъкъ. Настилката на пода — плочи отъ варовитъ мергелъ.

2. Църква (и монастиръ?) въ мѣстностьта „Черешето“.[1]) Въ североизточния край на „външния градъ“, въ мѣстностьта Черешето, е откритъ, като остатъци отъ основи, единъ комплексъ отъ сгради. Между тѣхъ личатъ една еднокорабна църква, дълга 16·2 м., ш. 7·35 м. съ пристроена полукрѫгла апсида съ диям. 3·5 м. Една напрѣчна стена дѣли църквата на две отдѣления, западното, 9·1 × 5·40 м., източното, 5·40 × 4·2 м. Последното било постлано съ мозаика отъ мряморни плочки (opus sectile). Основитѣ сѫ ломени камъни, понѣкога и безъ хоросанъ. Северно отъ тази сѫ намѣрени основи на правоѫгълна лека постройка, ориентирана почти правилно на изтокъ, шир. 12·5 м., дълж. 25 м. (откритата часть). Чрезъ напрѣчни на осьта основи е раздѣлена на три части, срѣдната отъ тѣхъ постлана съ рѣзана мряморна мозаика. К. Шкорпилъ мисли, че и тази сграда е била църква и то дървена[2]). Бихме могли да предположимъ, че това, е трапезария, ако смѣтаме, че сѫ разкрити основитѣ на монастиръ. Освенъ това открити сѫ шесть отдѣления прилепени до западната стена на църковната дворна ограда, споредъ К. Шкорпилъ, монастирски килии.[3])

3. Църкви-гробници. Въ мѣстностьта „Селището“, между източната стена на вѫтрешния и външния градъ, сѫ разкопани основитѣ на две църкви-гробници[4]). Западната отъ тѣхъ е 8·60 × 6·30 м., диям. на апсидата 3·70 м. Нартиката отвѫтре е 4·7 × 2·1 м. До южната стена на последната, подъ първия подъ, има гробъ съ ниша-аркосолии, въ източната стена — сѫщо подобна ниша на северния край на нартиката. Отъ намѣренитѣ основи на пиластри и срещу тѣхъ in situ две бази на колони, части отъ куполъ, арки и отъ цилиндриченъ сводъ въ насипа, Шкорпилъ заключава, че църквата е имала куполъ подържанъ отъ колони, цилиндрични сводове надъ страничнитѣ и олтарни части. Градежъ: отвънъ, облицовка отъ квадри и ломени камъни, отвѫтре — дребенъ ломенъ камъкъ, кѫсове тухли и керамиди съ слабъ жълтеникавъ хоросанъ.

На изтокъ отъ нея има друга куполна църквица, 9 × 7 м., триапсидна (срѣдната апсида отвънъ петостранна, отвѫтре диям. 1·83 м., страничнитѣ, полукрѫгли, вѫтрешенъ диям. 0·60 м.). Въ срѣдната часть срещу полупиластритѣ на западната стена сѫ намѣрени основни камъни за базитѣ на колонитѣ, които сѫ подържали подкуполнитѣ арки. Куполътъ, диям. 2·40 м. Надлъжнитѣ отдѣления сѫ широки 0·70 м. Намѣрени сѫ въ насипа части отъ куполъ, отъ аркитѣ и отъ цилиндричнитѣ сводове надъ олтарнитѣ части. Въ южния край на нартиката до цокъла имало гробъ съ два скелета въ дървени ковчези[1]). Отвънъ, стенитѣ-разчленени чрезъ плитки арки, по надлъжнитѣ стени подъ аркитѣ — ниши съ мряморни плочи на дъното. Градежъ отъ мѣстенъ синъ камъкъ. Въ насипа сѫ намѣрени многобройни архитектурни фрагменти, плочки отъ рѣзана мозаика, каменни корнизи съ профили подобни на намѣренитѣ при други постройки въ Преславъ, въ Абоба, Варна, Абритусъ (Абтаатъ).[2])

---

[1]) Изв. Варн. Арх. Др. кн. III, стр. 125—8.

[2]) Изв. Варн. Др. стр. 126—128.

[3]) П. т., стр. 125.

[4]) П. т., стр. 128 –30.

4. Въ „Вънкашния градъ“ подъ една могила е разкрита въ 1910 г. църква, дълж. 15·5 м., шир. 12·20 м., съ една апсида и притворъ. Намѣрени сѫ дребни керамични фрагменти, може би отъ стенна украса.[3])

ПРЕСЛАВСКО

Църква и монастиръ **„на устието на Тича“.** Църква и монастиръ въ **Патлейна.** Въ 907 г. Тудоръ Черноризецъ Доксовъ преписва преведенитѣ отъ епископа Константина Слова на Атанасия Александрийски противъ ариянитѣ въ монастиръ на устието на Тича, гдето князъ Симеонъ билъ съградилъ „нова, златна църква“ [4]). Мѣстоположението на тази църква се опредѣля различно. Проф. Златарски търсѣше Доксовия монастиръ около с. **Чаталаръ,** 10 клм. южно отъ Шуменъ, по пѫтя за Преславъ, като разбираше подъ „устие на Тича“, втичането на р. Врана въ Голѣма-Камчия. На мѣстото при с. Чаталаръ, гдето били разкопани остатъци отъ градежъ, камъни съ кръстове, части отъ капители, Проф. Златарски мислѣше, че е имало нѣкога голѣма и богата църква, именно „златната“, построена отъ Симеона и монастиръ, въ който работѣлъ Тудоръ Доксовъ[6]). Отивайки по-нататъкъ, проф. Златарски предполагаше, че тукъ е била основана първата българска литературна школа и че, може би тукъ е прекаралъ последнитѣ си дни и князъ Михаилъ-Борисъ [7]). К. Иречекъ посочи, че „устието на Тича“ трѣбва да се търси въ пролома на Камчия при Преславъ [8]), гдето Мануилъ Филъ споменава „крепость Устионъ“.[9])

---

[1]) Извѣстия Варн. До. III, стр. 131.

[2]) П. т., стр. 132.

[3]) П. т., стр. 158—9, планъ обр. 163.

[4]) „сїа книги бл҃гочестныѧ . . . напса . . . тоудѡр черноризец доѯов . . . на Ѹстїн тычѧ. вл҃ѣ ѕ҃ѵ҃і҃є҃ индікта і҃д҃. идеже ст҃аа златаа цр҃квы новаа. сътворена е҃ тѣмжде кн҃зм (Симеонъ). Горскій и Невоструевъ, Описаніе, Москва 1855, отд. II, 2, стр. 32—33.

[5]) В. Златарски, Студии по българска история. Бълг. Прегледъ, г. IV (1897), кн. III, стр. 42—61.

[6]) П. т., стр. 54—56.

[7]) П. т., стр. 61; срв. още Сп. на Бълг. Инж.-Арх. Др. г. XI (1906), кн. 1—2, стр. 15; C. Jireček, Archiv f. sl. Phil. кн. 21, стр. 614—5.

[8]) Псп. кн. 55—56, стр. 259.

[9]) Хр. Лопаревъ, Византійскій поэтъ Мануилъ Филъ, Спб. 1891, стр. 52, стихъ 230.

Презъ годинитѣ 1909, 1910, 1911, 1914, Преславското археологическо дружество разкопа въ мѣстностьта Патлейна, 7 клм. югоизточно отъ града, основитѣ на църква и на редица други сгради, може би монастирски. Църквата1) е еднокорабна, еднокуполна, триапсидна, съ нартика. Обща дълж. 12·50 м., шир. 4·50 м. Голѣмата апсида и часть отъ сѫщинската църква иматъ мозаична настилка отъ мряморни плочи и тухли. Малкитѣ апсиди и нартиката сѫ прибавяни по-късно. Градежътъ, доста небрежно работенъ, е ломенъ камъкъ, тухли и хоросанъ съ много слабъ примѣсъ отъ керамиди, а нѣкѫде и каль. Куполътъ, аркитѣ надъ прозорцитѣ, вратитѣ, нишитѣ сѫ градени съ квадратни тухли и дребни кѫсове отъ керамиди. На северъ отъ църквата, 4—5 м. по-низко отъ нея, има засводена гробница (сводътъ падналъ) съ шесть иззидани гроба.2)

Две отъ 19-тѣ „монастирски“ отдѣления, източно отъ църквата, сѫ служили за работилница на керамичнитѣ плочки3). Керамиката е най-важната находка въ Патлейна. Керамичниятъ образъ на св. Теодоръ4) е донесенъ отвънъ, произхожда отъ VIII—IX в. Останалата керамика, която е била употрѣбявана за украса на стенитѣ, била работена въ Патлейна и е подобна на южно-руската керамика отъ XI—XII в.5)

Рѫководительтъ на разкопкитѣ Ю. Господиновъ смѣташе въ 1909 г., че тукъ именно може да се търси монастирътъ, гдето се оттеглилъ князъ Борисъ6). Следъ привършването на разкопкитѣ, като взима подъ внимание приписката на Тудора Доксовъ, търси въ Патлейна църквата на Симеона7), но смѣта, че откритото все още не дава положителна опора за едно научно заключение.8)

Напоследъкъ проф. Златарски, съпоставяйки даннитѣ въ Доксовата приписка отъ 907 г. съ резултатитѣ отъ Патлейнскитѣ разкопки, промѣни старото си мнѣние и смѣта, че е намѣренъ не само монастирътъ, гдето е работилъ Тудоръ (съ „поправяна“ отъ Симеона „нова“ църква), но го отъждествява съ монастира, въ който Борисъ прекаралъ последнитѣ си години и дори билъ погребанъ9) и въ който (монастиръ) процъвтявала и първата българска книжовна школа10). Споредъ него, изпърво на мѣстото на сегашнитѣ развалини се издигало укрепление-стражница, предназначено да брани моста на Тича и вратата на Преславската

---

1) Ю. Господиновъ, Разкопки въ Патлейна, Изв. Б. Арх. Др. кн. IV, стр. 114—119, планъ обр. 79, изгледи табл. XXV—XXX.

2) П. т., стр. 121, табл. XXIV, XXXI.

3) П. т., стр. 121.

4) П. т., табл. XXXIII.

5) Ю. Господиновъ, стр. 126—7; вж. още Филовъ, Старобълг. изкуство, стр. 15—6; Strzygowski, Die Baukunst der Armenier, т. II, стр. 568—9.

6) Изв. Варн. Арх. Др. кн. III, стр. 98—100.

7) Изв. Б. Арх. Др. кн. IV, стр. 113—128.

8) П. т., стр. 124.

9) В. Златарски, Къмъ историята на открития въ Патлейна мънастирь. Изв. Арх. Инст. кн. I, св. 2, стр. 151.

10) П. т., стр. 158.

крепость къмъ сегашния Герловски проломъ. Следъ премѣстването на византийско-българската граница на югъ въ 864 г., безполезното вече укрепление било обърнато въ монастиръ, гдето самъ Борисъ живѣлъ и билъ погребанъ. Следъ като пострадалъ, по всѣка вѣроятность при нахлуването на маджаритѣ презъ 895 г., монастирътъ билъ възобновенъ отъ Симеона, който именно поправилъ църквата, та станала „нова“ и „злата“.[1])

За отъждествяването обаче на двата царски монастира съ Патлейнската църква прѣчатъ следнитѣ обстоятелства:

Построената отъ царь Симеона църква въ Тиченското устие **(на оустїи Тыча)** била **златаа цр҃кы новаа**. Съ подобно богатство се отличавали, споредъ Йоанъ Екзарха, и дворцовитѣ църкви на Симеона въ Преславъ [2]). А църквата въ Патлейна е малка неугледна постройка съ слабъ и простъ градежъ [3]) отъ ломени камъни, споени намѣста дори не съ хоросанъ, а съ каль! Сходството въ отдѣлни елементи, като подова настилка или корнизни профили, съ подобни части отъ разкопанитѣ преславски църкви[4]) може да послужи повече като доводъ за по-новъ произходъ. Преславъ е сѫществувалъ още дълго следъ Симеона и повечето отъ въпроснитѣ църкви сѫ отъ много по-късно време. Освенъ това и корнизи и подова настилка могатъ да бѫдатъ взети отъ други по-стари сгради. А и намѣренитѣ стрели, ако и подобни на тѣзи отъ Абоба [5]) сѫщо не могатъ служи за датиране: единъ и сѫщи типъ стрели се употрѣбява много вѣкове наредъ.

Монастира на Тудора Черноризецъ остава да търсимъ и другаде по пролома на Камчия, гдето сѫ открити не малко развалини [6]), а има и тепърва да се откриватъ.

Монастиръ на царь Петра. Отъ двѣтѣ познати до сега служби [7]) на св. Петра, „инока, бывшия царь на българитѣ“ [8]) писани отъ съвременници, негови ученици, узнаваме, че Симеоновиятъ синь е билъ не само признатъ за светецъ, но че е билъ и монахъ и то, както изглежда, въ монастиръ близо до Преславъ, ако не и въ самия него. Въ службата издадена отъ П. Лаврова, която се намира въ Минея № 434 на Бѣлградската Народна библиотека, се говори за чествуване паметьта на светеца-царь въ „честния му домъ“ [9]), т. е. монастира, гдето е живѣлъ.

---

[1]) П. т., стр. 150—151.

[2]) Вж. по-горе, стр. 468.

[3]) Филовъ, Старобългарското изкуство, стр. 15.

[4]) Изв. Варн. Арх. Др. кн. III, стр. 134, 137.

[5]) П. т., стр. 137—8.

[6]) П. т., стр. 108.

[7]) Едната, запазена въ Зографския монастирь, е издавана отъ П. Успенскій, Второе путешествіе по святой горѣ Аѳонской, Москва 1880; Срезневскій, Свѣдѣния и замѣтки, стр. 417; Й. Ивановъ, Б. Старини, стр. 82—86. Другата, бѣлградската, издаде П. Лавровъ въ Іужнословенски филолог, Београд 1913, кн. I, св. 1—2, стр. 34—37.

[8]) Ивановъ, Старини, стр. 84.

[9]) Іужнословенски филолог, стр. 37.

Кой е билъ този монастиръ, не знаемъ; не знаемъ сѫщо, дали е билъ съграденъ отъ самия царь Петъръ — което е твърде вѣроятно, но отъ това, че въ сѫщата служба, Бѣлградската, Преславъ е нареченъ градъ на Петра[1]), можемъ да предполагаме, че царскиятъ монастиръ е билъ близо до столицата, ако не и въ самата нея.

ЕСКИ-ДЖУМАЙСКО

Базилика при **с. Чобанъ-дере.** При наводнението презъ лѣтото 1914 г. единъ отъ посредственитѣ притоци на Тича разкри 3·5 клм. западно отъ с. Чобанъ-дере части отъ стариненъ градежъ. Разкопкитѣ откриха развалинитѣ на църква[2]), дълга 24·75 м., шир. 16·80 м. Първоначалната постройка е била еднокорабна (планъ обр. 304), съ баптистерий при североизточния ѫгълъ и като коридоръ къмъ баптистерия, надлъжъ край северната стена, едно продълговато отдѣление, шир. 3·90 м., навѣрно катехуменъ[3]). На западъ, като продължение на катехумена е преддверието, шир. 3·05 м., отворено на южната страна. По-късно църквата е била раздѣлена чрезъ пиластри на три кораба, като е вгражданъ при преправката и материялъ отъ антични постройки[4]). Личатъ следи и отъ второ преправяне, твърде неумѣло, отъ преди турско време. Градежътъ е ломенъ камъкъ и бѣлъ хоросанъ; тухли сѫ употрѣбени само за сводоветѣ. Стенитѣ, дебели 0·95—1 м., сѫ запазени на мѣста до 2—3 м. Поради остатъцитѣ отъ седалища въ подковообразната апсида можемъ да считаме базиликата за епископска. Мутафчиевъ я датира отъ преди VII в. главно по формата на апсидата и по баптистерия.[5])

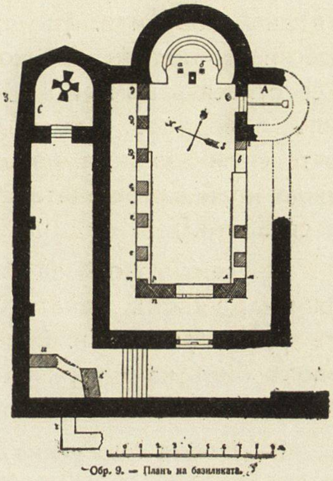

Обр. 304. Чобанъ-дере. Базилика (по Мутафчиевъ).

ПРОВАДИЯ (ПРОВАТON, **ОВЕЦЪ**)

Епископи. Срѣдновѣковниятъ Проватъ[6]) се поменава въ списъка приписванъ на Лъва Мѫдри[7]) като епископски центъръ, а такъвъ ще е билъ вѣроятно и въ

---

[1]) Іужнословенски филолог, стр. 36: . . . „ра҃ѹсѧ тврдꙑ́ каменю вѣрѣ х҃вѣ. ра҃ѹсѧ Петре ѹтвръжению црквамь. и́ градоу твоемꙋ Прѫславоу“.

[2]) П. Мутафчиевъ и Ю. Господиновъ, Базиликата при Чобанъ-дере, Изв. Арх. Др. кн. VII (1919—20), стр. 15—37.

[3]) П. т., стр. 22.

[4]) П. т., стр. 29, обр. 23.

[5]) П. т., стр. 32—35.

[6]) Kanitz, Donau-Bulgarien. 1879, т. III, стр. 121 сл.; Иречекъ, Пѫтувания, стр. 856—7; Изв. Русск. Арх. Института въ К-полѣ, кн. VI, стр. 453—4.

[7]) H. Gelzer, Texte der Notitiae episcopatuum, стр. 558; Partey, Hieroclis Synecdemus et Notitiae episcopatuum, Berolini 1866, стр. 124.

За другия „Проватски“ епископъ вж. стр. 534.

Борисово време: на Цариградския съборъ въ 879 г. е билъ и Мануилъ Проватски[1]. Цимисхи като покорилъ източна България въ 971 г., отнесълъ Проватската епископия къмъ Дръстърската митрополия, която пъкъ подчинилъ направо на Цариградския патриархъ.[2]

Църкви. Въ крепостьта Ташъ-Хисаръ, на скалитѣ източно отъ сегашния градъ, има остатъци отъ три църкви[3]. Основитѣ на двѣтѣ малки църкви сѫ били открити преди години; въ 1921 ученици-трудоваци разкопали основитѣ на трета[4], по-голѣма, трикорабна, триапсидна църква съ основи на зиданъ иконостасъ между източнитѣ два пиластра, които заедно съ още два на западъ сѫ отдѣляли корабитѣ. Въ долната часть на апсиднитѣ стени сѫ личали следи отъ фрески, драпериитѣ на които били подобни на тѣзи въ Търновскитѣ стенописи и се отнасятъ къмъ XIII—XIV в. Самата сграда обаче, по мнѣнието на г. К. Шкорпилъ, е по стара. Въ срѣдата на нартиката е намѣрена издълбана въ скалата, която служи за подъ на цѣлата църква, кръгла цистерна и каналъ, който извежда край вѫтрешната страна на южната стена чакъ до югоизточния ѫгълъ на сградата.[5]

Иречекъ говори за развалинитѣ на две църкви въ близкото село **Добрина** (Джиздаръ-кьой). Едната Св. Теодоръ била скоро възобновена, не личали следи отъ фрески[6]; въ Св. Богородица, която била много голѣма, апсидниятъ полукуполъ билъ камененъ. Въ апсидата се виждали осемь голѣми образи на светци и дванадесеть по-малки въ медалйони, съ гръцки надписи.[7]

Въ отчета на Руския Цариградски Институтъ се говори неясно и за остатъци отъ монастиръ Св. Иванъ.[8]

ПРОВАДИЙСКО

С. Ченге (Овчага)[9]. Въ мѣстностьта „Мънастиря", 6—7 клм. западно отъ селото, на равнина горе на единъ хълмъ надъ Луда-Камчия се намиратъ развалини на монастиръ[10] или по вѣроятно на крепость. Между основитѣ на сгради личали добре (въ 1897 г.) стенитѣ на църква запазени до 1 м. надъ земята.

---

[1] Le Quien, т. I, стр. 1185—6; Голубинскій, стр. 53—4.

[2] Byz. Zeitschrift, кн. II, стр. 55.

[3] На плана даденъ въ Извѣстія Русск. Арх. Института кн. VI, къмъ 453 стр. е отбелѣзана само една църква на източната часть на Ташъ-Хисаря.

[4] Н. Мушмовъ, Една археологическа екскурзия изъ България, „Миръ", бр. 6439 отъ 13 ноември 1921 г.

[5] Църквата ще бѫде издадена отъ г. К. Шкорпилъ.

[6] Пѫтувания, стр. 860.

[7] П. т., стр. 860—61; Извѣстія Русск. Инст. кн. VI, стр. 453.

[8] Извѣстія, кн. VI, стр. 453.

[9] Иречекъ, Пѫтувания, стр. 863.

[10] сп. Религиозни разкази, г. 1897, кн. 5—6, стр. 477—9.

Въ гората наоколо имало остатъци отъ по-малки сгради[1]). На 2 май (св. Борисъ и Атанасъ лѣтни) селянитѣ клали курбанъ на мѣстото.

Въ развалинитѣ на църквата подъ „Градището" при с. Ченге (дали не е сѫщата?) е намѣренъ единъ камъкъ съ кръстъ съ раздвоени краища на горнитѣ рамена[2]), който произхожда отъ времето преди второто царство.

ТЪРНОВО

Епископи. Търновскиятъ епископъ Василий въ 1186 г. при прогласяването на българската независимость е билъ рѫкоположенъ за български архиепископъ отъ трима гръцки епископи, дошли въ Търново за освещаването на църквата Св. Димитъръ[3]). Въ 1204 г. Василий получава отъ Римъ патриарша титла, въ писмото си до папата отъ 1203 г. той казва, че билъ вече осемнадесеть години български епископъ.[4])

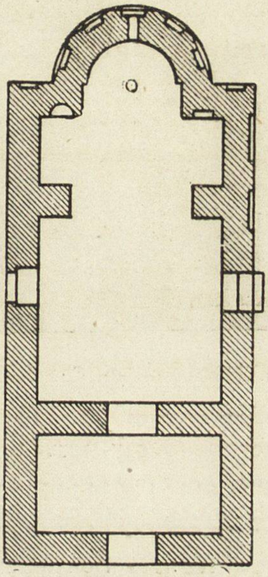

Обр. 305. Търново. Св. Димитъръ (планъ Козаровъ).

Църква Св. Димитъръ. Църквата Св. Димитъръ подъ Трапезица, споредъ преданието, което се потвърждава и отъ разказа на Никита Хониатъ[5]), била построена отъ Асѣня и Петра преди обявяването на независимостьта въ 1186 г.[6]) Сега стои само олтарната часть на сградата. Била е еднокорабна (планъ обр. 305), съ широка апсида и нартика, дълж. 13 м., шир. 6·5 м. Източната стена и стенитѣ на апсидата сѫ оживѣни отвънъ съ слѣпи прозорци, надъ аркитѣ на които се извиватъ линии отъ глинени трѫби[7]). Хоризонтални редове отъ сѫщата керамична инкрустация сѫ вградени и въ стария градежъ на надлъжнитѣ стени, които сѫ отъ тухли неправилно редувани съ грубо дѣлани камъни (обр. 306). А. Грабаръ[8]) се съмнява църквата да е имала куполъ, при все че пиластритѣ, които преграждатъ олтарната часть сѫ могли да го подържатъ отъ изтокъ. Каницъ погрѣшно отнасяше развалината къмъ края на XIV в.; фрескитѣ (вторият пластъ отъ XVII в.; съ гръцки надписи) му се видѣли съвсемъ нехудожествени[1]). Отъ първия пластъ — образи на църковни отци — сж запазени съвсемъ слаби следи, тѣ се отнасятъ къмъ XII в.[2]) Единъ отъ старобългарскитѣ надписи върху свитъцитѣ, що държатъ светцитѣ, обнародванъ у Хр. Даскаловъ[3]), Каницъ[4]), Стояновъ—Беронъ[5]), езиковно и палеографично е сжщо отъ XII в. И Иречекъ видѣлъ два слоя мазилка.[6])

---

[1]) „Скитове" споредъ мѣстния учитель Ил. Тодоровъ.

[2]) Абоба-Плиска, стр. 286; Альбомъ, табл. LIV, 23.

[3]) П. Никовъ, Приносъ къмъ историческото изворознание на България и къмъ историята на българската църква. Спс. Б. Акад. Н., кн. 20, (1921), стр. 20—26, 46, 52; Снѣгаровъ, стр. 131—2; вж. и Голубинскій, стр. 82.

[4]) Theiner, Vetera monumenta, т. I, стр. 28.

[5]) Nicetas Choniata, Бон. изд., стр. 485; П. Никовъ, Приносъ къмъ истор. изворознание, Спс. Бълг. А. Н. кн. XX, стр. 18; Успенскій, Образованіе, стр. 222.

[6]) Никовъ, стр. 20—26, 46—7, 50—51.

[7]) Kanitz Donau-Bulgarien, 1879, III т. стр. 327.

[8]) Годишникъ на Археол. Музей за 1920 г., стр. 146.

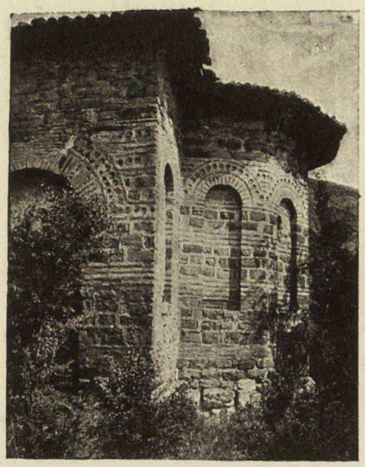

Обр. 306. Търново. Св. Димитъръ.

Църква Св. Иванъ Рилски на Трапезица. Въ 1195 г. Иванъ Асѣнь пренесълъ мощитѣ на Ивана Рилски въ Търново и съградилъ въ крепостьта Трапезица специялна църква за тѣхъ[7]). Когато шествието съ тѣлото на светеца наближило Търново, царьтъ излѣзълъ да го посрещне, споредъ проложното житие на „ѡко́пь“, а споредъ Евтимия „на мѣсто г҃лемо Кръсте́цъ“. Тъй като църквата не била още готова, мощитѣ престояли тамъ седемь дни, „догдето църквата бжде съградена“[8]). Като я свършили, положили въ нея тѣлото съ много честь, ѿст҃ывше цр҃ковь бг҃олѣ́пно.[9])

Отъ разкопанитѣ седемнадесеть църквици на Трапезица[10]) за църква Св. Иванъ Рилски минава най-голѣмата отъ тѣхъ[11]), въ която до апсидата е пристроено отъ югъ правожгълно отдѣление — гробница[12]). Това отъжествяване обаче, за сега се не подкрепя отъ никакви данни.

---

[1]) Kanitz, Donau-Bulgarien, стр. 327—8.

[2]) Миятевъ, Палеографични бѣлѣжки върху нѣколко търновски надписа, Годишникъ за 1920, стр. 89—90, обр. 9.

[3]) Хр. Даскаловъ, Открытія въ Терновѣ, Москва 1859, стр. 27.

[4]) Kanitz, стр. 328.

[5]) Стояновъ-Беронъ, Археологически и исторически изслѣдованія, Търново 1887, стр. 70.

[6]) Пжтувания, стр. 235.

[7]) . . . „повелѣ ско́ро оустроити цр̾ковь въ гра́дѣ Тра́пезыци на поло́женїе ст҃го“. Проложно житие на Ивана Рилски, Ивановъ, Бълг. старини, стр. 113.

„и҆ цр̾ковь нача҃ здати въ и҆мѧ ст҃го въ славнѣмъ градѣ Трапезици“. Евтимиево житие на св. Ивана, п. т., стр. 132,

[8]) Ивановъ, стр. 113, 133.

[9]) П. т., стр. 113; срв. и стр. 133. Въ пролога на Ивана Рилски помѣстенъ въ службата, която се намира въ т. н. Драгановъ Миней отъ XIII в. въ Зографъ се говори за монастиръ на Трапезица: „прѣнесе его въ градъ Трьновъ. и҆ положенъ бы҃ въ създаннѣмъ его манастыри. въ Трапезици“.

[10]) В. Димовъ, Разкопкитѣ на Трапезица въ Търново, Изв. Арх. Др. кн. V (1915) стр. 112—175.

[11]) Пжтеводитель на гр. В.-Търново, 1907, стр. 53; табл. № 27, 1.

[12]) Изв. Арх. Др. кн. V, стр. 130—36.

ПЛѢВЕНЪ

Градището въ „Кайлъка“ около 2 клм. южно отъ града е отъждествявано съ нѣколко римски станции. Едни търсятъ тука Storgosia[1]), други, Doriones, трети, Ad Putea.

Църкви. Крепостьта въ Кайлъка има голѣма базилика (46 м. дълга, 28 м. широка) съ три апсиди, отъ които северната, по-дълбока отъ южната, е само долепена до съответната стена. Външнитѣ стени сѫ дебели 1 м., вѫтрешнитѣ, 0·90 м., апсиднитѣ 1·50 м. Основитѣ сѫ отъ камъкъ, надъ цокъла е имало навѣрно и тухли. Срѣдната часть на църквата не е разкопана, последната навѣрно е била трикорабна.[2])

Подъ хълма, извънъ крепостьта е разкрита отчасти презъ 1909 и окончателно презъ 1914 г. църква съ мозаиченъ подъ, който заемалъ едно пространство около 40 кв. м. Църквата е била преправяна нѣколко пѫти, първоначалниятъ планъ е неясенъ, апсидата е на южната страна[3]). При все това нѣма съмнение, че мозайката е подъ на християнски храмъ, ясно изобразената хризма съ ω въ десната страна говори за произхода ѝ отъ първата християнска епоха, IV—V в. Кубоветѣ, съ страна 1 см., сѫ червени, тъмно-сини, бѣли, и образуватъ геометрични фигури каквито намираме въ добритѣ римски мозаики.

СКИТИЯ (SCYTHIA, ДОБРУДЖА)[4])

ТОМІ

Томи, до сегашната Кюстенджа[5]), е билъ епископскиятъ центъръ на цѣла Добруджа.[6])

Епископи. Първиятъ епископъ, за който може да се говори съ сигурность, е Бретанио(нъ) (Ветранио), заточаванъ отъ императора Валентъ (364—378)[7]);

---

[1]) Tomaschek, Die Alten Thraker, Sitzungsberichte der Akad. d. Wiss., phil-hist. Cl., Bd. CXXXI, 1894, стр. 81; В. Аврамовъ, Изв. Б. Арх. Др. кн. IV, стр. 231; G. Seure, Archéologie thrace, R. A. кн. 19 (1912), стр. 312.

[2]) Вълевъ, Разкопки при Плѣвенъ, Изв. Арх. Др., кн. I, стр. 207; Jahrb. d. deutschen Archäol. Inst. кн. 25 (1910) Anzeiger стр. 394.

[3]) Изв. Арх. Др. кн. I, стр. 209—10; Изв. Арх. Др. кн. IV стр. 252, обр. 224.

[4]) Hierocles, Synecdemus, § 637. изд. Burckhardt, стр. 3—4. Отъ изброенитѣ у него 15 града, знаемъ за християнски развалини само въ седемь: Томи, Дионисополъ (Балчикъ), Калатисъ, Истросъ, Тропеосъ, Аксиополъ и Гроесмисъ,

Сведенията ни за Добруджанскитѣ църковни паметници сѫ непълни, даваме ги повече за сравнение съ тѣзи въ сегашна България, съ които иматъ много общи чърти.

[5]) J. Weiss, Die Dobrudscha im Altertum. Zur Kunde der Balkanhalbinsel, св. 12, Sarajevo 1911, стр. 68.

[6]) Zeiller, стр. 169—171.

[7]) Sozomenus, Hist. eccl., кн. VI, гл. 21 у Migne, P. Gr. т. 76, стр. 1345. Zeiller, стр. 172.

Геронтий (Терентий) къмъ 381 г.[1]); Теотимъ къмъ 392—402 г.[2]); Тимотей къмъ 431 г.[3]); Йоанъ между 431 и 449 г.[4]); Александъръ къмъ 449,[5]) 451 г.; Теотимъ II къмъ 458 г.[6]); Патернъ около 519 г.[7]); Валентиниянъ къмъ 550, 553.[8])

Църкви. Отъ Созомена знаемъ, че въ времето на Бретанио въ Томи имало най-малко две по-значителни църковни сгради: епископътъ напусналъ старата митрополитска църква и избралъ друга за съборна.[9]) Освенъ тѣзи две, въ 386 г. е имало и друга църква, извънъ градскитѣ стени; за нея говори Зосимъ,[10]) споредъ Zeiller'a,[11]) тя може да е една отъ поменатитѣ у Созомена. Църковни сгради не сж открити. Нецхамеръ споменава за два хубави капитела съ кръстъ[12]); намѣрени сж многобройни християнски надгробни надписи[13]): единъ отъ VI в. на нѣкой „анагностъ“ на съборната църква,[14]) другъ, отъ V—VI в., поменава църквата Св. Йоанъ[15]) и др. п.

БАЛЧИКЪ (ДИОНИСОПОЛЪ, CRUNOI)

Нѣма вече съмнение, че античниятъ Дионисополъ е сегашния Балчикъ.[16])

Епископи. Градътъ е билъ епископско седалище,[17]) въ 787 г. е споменатъ епископъ Василий.[18])

До сега не знаемъ да сж открити старохристянски паметници.

---

[1]) Mansi, т. III, стр. 572.

[2]) Sozomenus, Hist. eccl. кн. VII, гл. 26 у Migne, P. Gr., т. 76, стр. 1500; кн. VIII, гл. 14 у Migne, п. т. стр. 1554; Zeiller, стр. 172.

[3]) Mansi, т. IV, стр. 1368.

[4]) Migne, P. L., т. 48, стр. 1087—8; Le Quien, т. I, стр. 1215; Zeiller, стр. 172.

[5]) Labbe, Conciliorum postrema editio, Parisiis 1671, IV, стр. 233, цит. у Zeiller, стр. 173, заб. 2.

[6]) Mansi, т. VII, стр. 777 сл. цит. у Zeiller, стр. 173, 161, заб. 3.

[7]) Labbe, IV, стр. 1510—20, 1525, цит. Zeiller, стр. 173.

[8]) Zeiller, стр. 173.

[9]) Sozomenus, Hist. eccl., кн. VI, гл. 21 у Migne, P. Gr., т. 76, стр. 1345; Zeiller, стр. 308; R. Netzhammer, Die christlichen Altertümer der Dobrudscha, Bukarest 1918, стр. 27—8, 75; Сжщи, Die Altchristliche Kirchenprovinz Skytien, Bulićev Zbornik, Zagreb-Split 1924, стр. 400—401.

[10]) Pârvan, Zidul Cetăţii Tomi, Analele Acad. Române, кн. 37 (1915) стр. 436 сл.

[11]) J. Zeiller, Anciens monuments chrétiens des provinces danubiennes de l'Empire romain въ Bulićev Zbornik, стр. 415.

[12]) Netzhammer, Die christl. Altertümer, стр. 75.

[13]) Netzhammer, п. т. стр. 92—112.

[14]) D. Teodorescu, Monumente inedite din Tomi. Buletinul Comisiunii monumentelor istorice, г. VII (1914), св. 28. стр. 187—8; Netzhammer, Die Altertümer, стр. 100—101, обр. 27.

[15]) Archeol.-ep. Mittheilungen, г. 19 (1896), № 57, стр. 103; Teodorescu, стр. 187.

[16]) Иречекъ, Пжтувания, стр. 837; J. Weiss, Die Dobrudscha, стр 76—7.

[17]) De Boor, Zeitschrift für Kirchengeschichte, г. XII, стр. 531 споредъ Weiss, стр. 77 заб, 9.

[18]) Mansi, т. XII, стр. 1110.

МАНГАЛИЯ (CALLATIS)[1]

Въ развалинитѣ на една сграда, долепена до северната градска стена на античния Калатисъ, сѫ намѣрени фрагменти отъ преградни плочи и други архитектурни части отъ християнски храмъ.[2]) Самитѣ развалини бѣха считани дълго за християнски,[3]) но оказа се напоследъкъ, че може и да не сѫ основи на църква: вмѣсто очакваната апсида на изтокъ била открита права стена.[4])

ISTROS (ISTRIA, HISTROPOLIS)

Между остатъцитѣ на стария Истросъ (сега с. Каранасуфъ)[5]), на западъ отъ градскитѣ стени сѫ открити основи на късна византийско-варварска базиликална църквица, съ квадратна форма, 10×10 м., и много дълбока апсида[6]) (неточенъ планъ обр. 307). Раздѣлена е била на три кораба така, че страничнитѣ кораби образуватъ непрекъснатъ коридоръ край вънщнитѣ стени. Употрѣбенъ старъ материялъ отъ езическо и християнско време.[7])

Вѫтре въ крепостнитѣ стени, до западнитѣ имъ врата, стоятъ развалинитѣ на правилно ориентирана трикорабна сграда, 16·20 × 11·15 м. Намѣрени сѫ части отъ преградни плочи съ кръстъ, може да е имало тука християнска хеленистична базилика.[8])

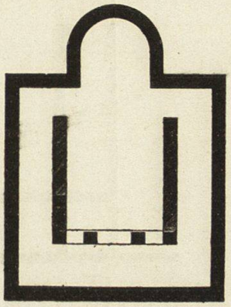

Обр. 307. Истросъ. Базилика (по Netzhammer).

TROPEOS (TROPAEUM TRAIANI)

Укрепениятъ градъ Tropœum (Traiani) до паметника, издигнатъ отъ Траяна, при новото село Адамъ-клиси[9]) се поменава само у Хиерокла.

Епископи. На вторий Никейски съборъ въ 787 г. се е подписалъ Теодосий епископъ Тропейски[10]). Тъй като епископътъ на цѣла Скития е билъ въ Томи[11]), този Теодосий се смѣташе за епископъ на Калабрийския Тропеосъ[12]).

---

[1]) Weiss, Die Dobrudscha, стр. 42, 60, 66; Netzhammer, Altertümer, стр. 165—6.

[2]) Netzhammer, п. т. стр. 168—9, обр. 63.

[3]) Сѫщи, п. т. обр. 62; Zeiller, Anciens monuments, стр. 416

[4]) Netzhammer, Die altchristliche Kirchenprovinz Skytien, стр. 408—9.

[5]) Weiss, стр. 57—8.

[6]) Netzhammer, Altertümer, стр. 160.

[7]) П. т.

[8]) П. т., стр. 162, вж. и плана обр. 58.

[9]) Weiss, стр. 81—4.

[10]) Mansi, т. XIII; Zeiller, стр. 202, заб. 5.

[11]) Zeiller, Les origines, стр. 169—70; 202.

[12]) G. Parthey, Hieroclis Synecdemus et Notitiae episcopatuum, Berolini 1866, стр. 119.

Разкопкитѣ, обаче, като да даватъ право на тѣзи, които мислятъ [1]), че и Добруджанскиятъ Тропеосъ е билъ епископско седалище.

Църкви [2]). 1. До самитѣ източни градски врата, въ десно отъ главната улица, се е издигала, може би още въ Константиново време, трикорабна, едноапсидна базилика съ преддверие [3]) (планъ обр. 308). Обща дълж. 34 м., шир. 19 м.

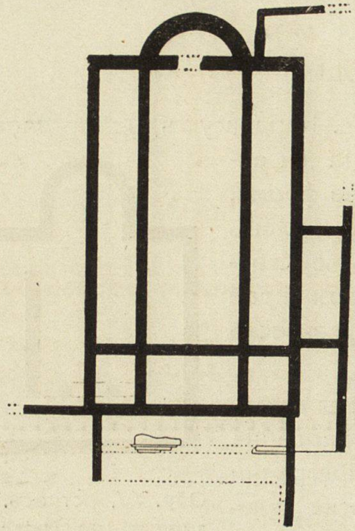

Обр. 308. Тропеосъ. Базилика (по Pǎrvan).

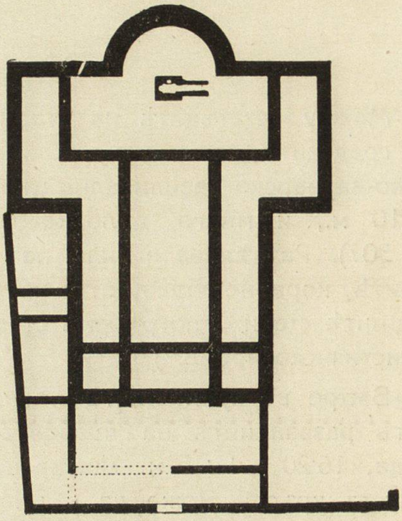

Обр. 309. Тропеосъ. „Византийска" базилика (по Netzhammer).

2. Срещу нея, въ лѣво отъ улицата, сж намѣрени основитѣ на кръстовидна — съ форма на **Т** — трикорабна „византийска" базилика съ двоенъ напрѣченъ корабъ и крипта (планъ обр. 309) [4]). Цѣлата дължина е 33·80 м., дължина на напрѣчния корабъ 24·10 м., шир. на тритѣ надлъжни кораби 18 м. Хубавъ градежъ и материялъ.

3. На другия край на сжщата улица, въ лѣво, до западнитѣ градски врата, върху основитѣ на стара цистерна, сж намѣрени остатъци отъ еднокорабна църква, 19·70 × 6·80 м., чиято апсида не се издава изъ източната стена (планъ обр. 310). Произходъ, края на V в. или VI в. [5])

---

[1]) C. de Boor, Zeitschrift für Kirchengeschichte, г. XII, стр. 532 по Weiss, стр. 84; Netzhammer, Altertümer, стр. 209.

[2]) V. Pǎrvan, Cetatea Tropaeum въ Buletinul Com. Mon. Istor. г. IV (1911), св. 13, стр. 1—12; св. 16, стр. 163—191; Zeiller, Les origines, стр. 198—204.

[3]) Buletinul, св. 16, стр. 182, обр. 28; Netzhammer, Altertümer, стр. 191—2, я датира отъ втората половина на IV в. или по-сигурно отъ V в.

[4]) Buletinul, св. 16, стр. 182—3, обр. 29; Netzhammer, Altertümer, стр. 192, обр. 73.

[5]) Buletinul, св. 16, стр. 174, обр. 13, 30; Netzhammer, обр. 66, 70, стр. 185 сл.

4. Четвъртата базилика[1]) наречена „мряморна“ заради мряморнитѣ колони, що сѫ отдѣляли тритѣ кораба, е въ северозападната часть на крепостьта (планъ обр. 311). Дълга е, безъ атрия, повече отъ 32 м., широка 20 м. Освенъ преддверието, имало и атрий, до чиято южна стена, на 3 м. разстояние, се издигалъ баптистерий съ форма на трилистникъ, съединенъ съ други две правожгълни отдѣления съ апсиди на изтокъ. В. Първанъ брои три строителни периода въ историята на мряморната базилика: първичната сграда е отъ Константиново време, първата престройка въ началото на V в., втората, въ 530 г. когато, споредъ него, билъ съграденъ и баптистерият, а аварското нашествие въ края на вѣка спрѣло последнитѣ, незначителни, поправки.[2])

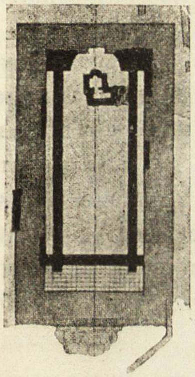

Обр. 310. Тропеосъ. Базилика - цистерна (по Pǎrvan).

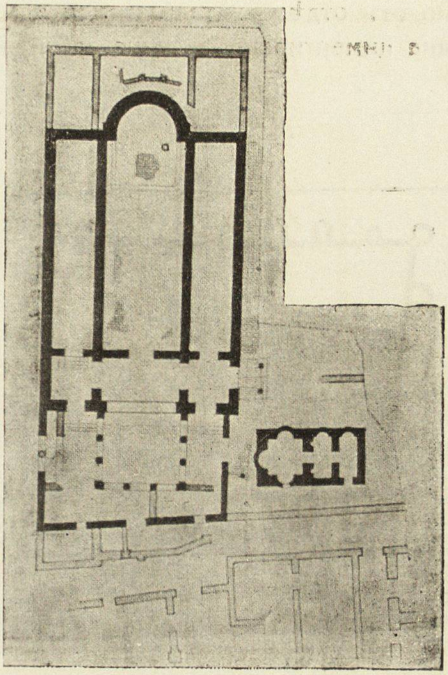

Обр. 311. Тропеосъ. „Мряморна“ базилика (по Pǎrvan).

5. На единъ хълмъ северно отъ града, срѣдъ християнския некрополъ, е разкопана еднокорабна гробищна църква, 19·80 × 12·60 м. Споредъ Първанъ[3]) тя е по-стара отъ градскитѣ църкви.

AXIOPOLIS

Остатъцитѣ на античния Аксиополъ личатъ 3 клм. южно отъ началото на моста при Черна-Вода.[4])

Църкви. До севернитѣ градски врата, извънъ крепостнитѣ стени, е открита цимитериялна еднокорабна църква, 11·40 × 4·95 м., радиусъ на апсидата 2·20 м.

---

[1]) Buletinul, св. 16, стр. 179 сл., обр. 20—26; Netzhammer, стр. 198—206, обр. 75; 78.

[2]) Buletinul, св. 16, стр. 180—81; Netzhammer, Altertümer, стр. 208—9. Срв. още Zeiller, Les origines chrétiennes, стр. 200—1; Anciens monuments chrétiens, стр. 413; Strzygowski, Die Baukunst der Armenier, т. II, стр. 758—9; S. Cegǎneanu, Câteva observaţiuni asupra basilicei cu baptisteriu dela Adamclisi, Buletinul, г. IV, св. 16, стр. 192—3.

[3]) Buletinul, стр. 181, заб. 166, обр. 27; Netzhammer, Altertümer стр. 183—4, обр. 66.

[4]) Netzhammer, Altertümer, стр. 113; Die Altchristliche Provinz Skytien, стр. 407.

До нея е долепена отъ югъ малка църква-гробница, 4×2 м.[1]) Zeiller отнася двойната църква къмъ VI в., търси въ нея гроба на мѣстния мѫченикъ св. Кирилъ[2]).

Вѫтре въ града, до 1907 год., сѫ били разкрити отчасти основи на сграда, шир. 12 м., ориентирана правилно, вѣроятно църква[3]). Въ югоизточния ѫгълъ на едно отъ отдѣленията (нартика или атрий) е открита, вдълбана въ пода кръстовидна циментирана писцина, дълбока 0·50 м.[4])

TROESMIS

Крепостьта Троесмисъ, при с. Иглица на Дунава[5]), е между поправянитѣ отъ Юстинияна. Къмъ Юстинияново време отнася Zeiller[6]) и тритѣ църкви открити вѫтре въ крепостьта.

Най-голѣмата, дълга 30 м., е трикорабна, едноапсидна съ неразчленено преддверие. Втората, сѫщо трикорабна и едноапсидна, е дълга 24 м.; третата е еднокорабна съ нартика, може да не е била храмъ[7]). Трикорабнитѣ се отличаватъ съ широката си апсида, на която отговаря широкия срѣденъ корабъ (планъ обр. 312).

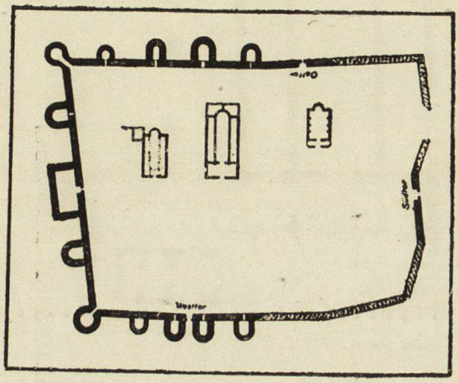

Обр. 312. Троесмисъ. Тритѣ базилики (по Netzhammer).

КАВАРНА (BIZONE)

Въ античниятъ Бизоне[8]), на чието мѣсто е днесъ градътъ Каварна, е била съградена въ V в. църква, посветена на светитѣ Врачи Козма и Дамиянъ[9]). Развалини отъ църкви не знаемъ.

---

[1]) Netzhammer, Altertümer, стр. 119—20, обр. 38.

[2]) Les origines, стр. 197—8.

[3]) П. т., стр. 198.

[4]) Netzhammer, Altertümer, стр. 124, обр. 40.

[5]) Miller, Itineraria, стр. 509, карта 157; Netzhammer, Altertümer, стр. 130 сл,

[6]) Zeiller, Les origines, стр. 197; Сѫщия, Anciens monuments, стр. 416.

[7]) Netzhammer, стр. 135—6, общъ планъ на тритѣ църкви обр. 50; общиятъ планъ на крепостьта съ църквитѣ помѣстенъ въ Revue Archéologique, кн. VII (1868), табл. IX, X, е препечатанъ отъ G. Tocilescu въ неговитѣ Monumentele epigrafice si sculpturali, ч. I, Bucuresci 1902, стр. 74 и 75.

[8]) Miller, Itineraria, карта 157, стр. 511—12; Иречекъ, Пѫтувания, стр. 840; Weiss, стр. 28, 75.

[9]) Споредъ надписа: De donis Dei et Sancti Cosma et Damiani construi iussit Stefanus Diaconus. (Kalinka, Antike Denkmäler, № 233, стр. 196; Părvan, Contribuții epigrafice, стр. 62; Netzhammer, Altertümer, стр. 172; Сѫщия, Die Altchristliche Kirchenprovinz Skytien, стр. 412; Zeiller, Anciens monuments chrétiens, стр. 416).

ULMETUM

Въ крепостьта Ulmetum, източно отъ с. Чаталъ-Орманъ[1]) (Пантелимонъ) въ срѣдна Добруджа, чиито стени и сгради Юстиниянъ подновилъ изцѣло, личатъ основитѣ на една сложна сграда съ широка апсида въ едно отъ отдѣленията и направление с. с.-из.[2]) Споредъ В. Първанъ, която я е разкопавалъ[3]), тя не може да бѫде християнски храмъ, а Нецхамеръ[4]) и Зейлеръ[5]) я смѣтатъ за църква.

IBIDA (?)

При селото Слава-руса, северно отъ Улметумъ, личатъ развалинитѣ на крепость отъждествявана съ града Ibida[6]), който билъ, споредъ Прокопий[7]), между поправянитѣ отъ Юстинияна.

Въ югоизточната часть на града българскитѣ войски открили случайно основитѣ на много голѣма триапсидна, трикорабна базилика съ преддверие. Останала недоразкопана; общата широчина била около 22 м., дължина неизвестна[8]). Намѣрена била хубава мряморна колона дълга 3·65 м., и часть отъ подова мозайка.

ТРАКИЯ (ΘΡΑΚΗ, THRACIA)[9])

ПЛОВДИВЪ (PHILIPPOPOLIS, ΦΙΛΙΠΠΟΥΠΟΛΙΣ)

Епископи. Въ 343 год. е епископъ ариянинътъ Евтихи[10]). Несигуренъ е единъ епископъ, поменатъ въ времето на Йоана Златоуста[11]); Силванъ, сѫщо не много сигуренъ[12]). Около 451 г. е билъ епископъ Франкионъ[13]); къмъ 458 г. Валентинъ[14]); къмъ 880 г. Николай[15]); Василий I е поменатъ въ 1091 г. като митрополитъ[16]); около 1147 г. билъ епископъ ученията Михаилъ Италикосъ[1]); къмъ 1156 г. Теодоръ[2]); въ 1166 и 1170 г., Василий II[3]); около 1192 г. Константинъ[4]); около 1197 г. Евфимианъ.[5])

---

[1]) Weiss, стр. 39; Netzhammer, Altertümer, 144.

[2]) Netzhammer, обр. 52.

[3]) V. Pârvan, Cetatea Ulmetum въ Analele Acad. rom., т. 34, 36, 37.

[4]) Altertümer, стр. 152.

[5]) Zeiller, Anciens monuments, стр. 416.

[6]) Netzhammer, Altertümer, стр. 155.

[7]) De aedif., кн. IV, гл. 7, Бон. изд., стр. 293.

[8]) Netzhammer, стр. 156, планъ обр. 57.

[9]) Hierocles, Synecdemus, § 635, 3—8, изд. Burckhardt, стр. 2—3.

[10]) Hilarius, Fragm. hist. IV, у Migne, P. L., т. 10, стр. 678; Соколовъ. Изъ древней исторіи, стр. 104 заб.

[11]) Βρίσων Φιλίππον τῶν ἐν Θράκῃ, Le Quien, т. I, стр. 1156.

[12]) П. тамъ.

[13]) Mansi, т. VI, стр. 568; т. VII, стр. 13; Le Quien, т. I, стр. 1157.

[14]) Mansi, т. VII, стр. 787; Le Quien, т. I, стр. 1157.

[15]) Le Quien, т. I, стр. 1157.

[16]) Le Quien, п. т. Поменатиятъ у Le Quien'a Евстрати въ сѫщность не е билъ пловдивски митрополитъ, а заедно съ последния взималъ участие въ пренията на Алексия съ пловдивскитѣ манихеи. (Anna Comnena, кн. IV, гл. 8, стр. 301 на Бон. изд.).

Църкви. Пловдивъ, опожаряванъ отъ кръстоноситѣ въ началото на 1190 г., не е запазилъ църкви отъ предишната епоха, толкова повече, че цѣлиятъ почти градъ, по думитѣ на Ана Комнина, билъ манихейски[6]). Отъ нѣкоя стара църква (V—VII в.) произхожда мряморната плоча съ надписъ[7]), която е била зазидана въ дворната ограда на сегашната църква Св. Богородица. Твърде е вѣроятно новата постройка да е на мѣстото на старата.

Въ XII в. въ Пловдивъ имало арменски монастиръ, вѣроятно монофизитски. Игуменътъ му Йоанъ Атманосъ[8]) [Оталнъ споредъ нѣкои][9]) билъ проважданъ отъ Мануила Комнинъ въ 1169 г. да преговаря съ арменския католикосъ за обединението на византийската и арменска църкви.

ПЛОВДИВСКО

„Червена църква" при с. **Пастуша.** На 2 клм. отъ Перущица, при селото Пастуша, до преди разкопкитѣ въ 1921 год., стърчеха високо само севернитѣ стени отъ срѣдната часть на Червената църква, така наречена поради градежа си, който надъ земята е само отъ тухли[1]) (обр. 313). Разкопкитѣ разкриха основитѣ на еднокуполна четириконхална постройка (планъ обр. 314), съ две странични полукрѫгли галерии, едната около северната, другата около южната конха и двоенъ нартексъ на западъ. Обща дължина съ преддверията около 30 м., шир. около 24 метра. До южнитѣ (тѣснитѣ) стени на дветѣ преддверия е придаденъ продълговато едноапсидно отдѣление, а къмъ външното преддверие е долепенъ отъ северъ почти квадратенъ баптистерий (2·50 × 2·50 м.) съ писцина въ форма на кръстъ съ заоблени краища,[12]) дълга 1·80 м., облицована съ розовъ мряморъ.

---

[1]) Nicetas Chon., кн. VII, гл. IV, Бонско изд. стр. 83; срв. още M. Treu, Michael Italicos, Byz. Zeitschrift, кн. IV (1895), стр. 1—22.

[2]) Migne, P. Cr., т. 140, стр. 180; Le quien, т. I, стр. 1158.

[3]) Migne, P. Gr., т. 140, стр. 260; Виз. Вр. т. XI, стр. 480; Chalandon, Jean II Comnène et Manuel I Comnène, стр. 651, заб. 6.

[4]) A. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Συνοδικὴ πρᾶξις Γεωργίου Ξιφιλίνου, Byz. Zeitschrift, кн. 11, стр. 75.

[5]) Le Quien, т. I, стр. 1159.

[6]) Anna Komnena, кн. 14. гл. 8, изд. Бон. стр. 299.

[7]) Λίφανον κῆται τελ[ειωθ·?]ὲν ἐντα[δε] Ἐπιφανίου θυγατρὸς Ἀλυάτου του κ[υρίου?] κτήτορος τοῦ θείου ναοῦ τούτ[ου]. Kalinka, Antike Denkmäler, № 366, стр. 289. Камъкътъ е сега въ Нар. Музей, № 330 на срѣдновѣк. отдѣлъ.

[8]) Migne, P. Gr., т. 133, стр. 120, 213; Chalandon, стр. 654.

[9]) Успенскій, Образованіе, стр. 225—6.

[10]) Иречекъ, Пѫтувания, стр. 429; Laurent въ Bulletin de corr. hellénique, кн. 22 (1898), стр. 561; Шмидтъ, Новыя вѣянія пр., Ж. М. Н. Пр. нова серия, г. 34, юли 1911, стр. 28—9; Strzygowski, Die Baukunst der Armenier, т. II, стр. 775—6, обр. 734—6.

[11]) Квадратната форма на баптистерия намираме главно въ Сирия, формата на писцината като кръстъ съ заоблени краища е палестинска.

Градежътъ въ основитѣ и най-долнитѣ части на стенитѣ е отъ недѣланъ камъкъ, нагоре, само тухли, квадратни съ страна 31·5 см., деб. 3·5 см. и хоросанъ въ дебели легла (4—4·5 см.). Църквата е била постлана съ мозайка, намѣрени сж незначителни части край стенитѣ. Цѣлата вжтрешность е била покрита съ фрески, личатъ два пласта. Горниятъ пластъ е вѣроятно отъ XIV в., първиятъ не е по-късенъ отъ VII в.: въ този прьвъ пластъ намираме агнеца, чието изображение се забранява въ иконоборско време[1]). Така живописьта ни позволява да датираме църквата отъ началото на VII в. Лоранъ мимоходомъ казва, че Червената църква е отъ VII—VIII в.[2]), Шмидъ я отнася неопредѣлено къмъ рановизантийския периодъ[3]). Стриговски[4]) я смѣта чисто арменска постройка и я свързва съ многократнитѣ преселения на арменски колонисти въ Тракия и специялно около Пловдивъ.

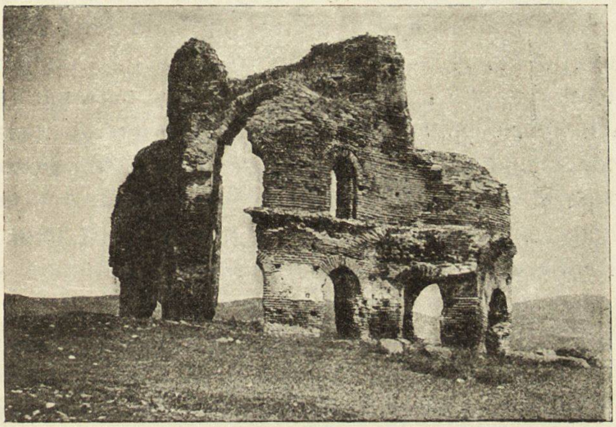

Обр. 313. Пастуша. „Червената църква“.

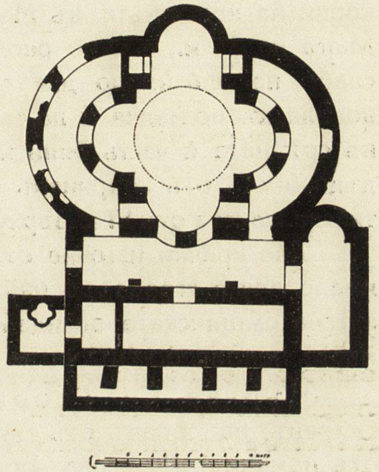

Обр. 314. Пастуша. „Червената църква“ (планъ Покровски).

Чепино. Църква въ градището „Метоха“ при с. **Дорково.** 3 клм. северозападно отъ с. Дорково, на единъ хълмъ въ мѣстностьта „Метоха“, има остатъци отъ срѣдновѣковно укрепление, смѣтано отъ помацитѣ за монастиръ)[5]. На най-високата часть на крепостното равнище, следъ малки разкопки, П. Сирку открилъ въ 1879 г. остатъци отъ църква и близо до нея и основи на жилище. Споредъ размѣритѣ, дадени у Сирку, църквата била дълга около 63 м.

---

[1]) Споредъ А. Грабаръ, който се отказва отъ първото си мнѣние, че живописьта е отъ VIII—IX в. (Живописьта на „Червената черква“, Златорогъ, г. III, кн. 3—4, стр. 222—32) и ще я разгледа подробно въ студията си върху Стенописьта въ България отъ VII до XVI в.

[2]) В. С. Н. кн. 22 (1898) стр. 561.

[3]) Ж. М. Н. Пр. юли 1911, стр. 28—9.

[4]) Die Baukunst der Armenier, т. II, стр. 775.

[5]) П. Сырку, Старинная Чепинская крѣпость у с. Доркова и два византiйскiе рельефа изъ Чепина. Виз. Временникъ V (1898) стр. 1—15; Иречекъ, Пжтувания, стр. 479 и заб.; стр. 908; Бълг. Прегледъ, г. V (1898), кн. 5, стр. 123—134.

(30 сажена), широка близо 15 м. (7 сажена), стенитѣ, дебели 1 м. Състояла се отъ сжщинска църква и притворъ, апсидата ѝ — отъ северната страна — личала слабо. Настилката на пода била отъ добре изгладени мраморни плочи, на северозападната стена били запазени части отъ стенописи съ образи на светци и подъ тѣхъ една ивица отъ чисто орнаментални мотиви. Въ притвора личели и остатъци отъ ктиторски портретъ¹). Въ срѣдата на храма били намѣрени части отъ вити колонки и мраморни плочи съ релиефни гроздове, гължби, цвѣтя и две плочи съ релиефни образи на апостолитѣ Петъръ и Павелъ. По стилъ на фигуритѣ и по начертанията на буквитѣ и придиханията въ надписитѣ, що ги придружаватъ, барелиефитѣ трѣбва да се отнесатъ къмъ времето преди второто царство. ²)

Презъ 1892 г. Ст. Верковичъ и Хр. П. Константиновъ правили сжщо разкопки на крепостьта въ Метоха. Споредъ Хр. Константиновъ³) църквата била дълга не 63 м., а само около 10, и широка само 5 м. Олтарнитѣ основи личели слабо, на югъ имало две стжпала за врата, друга врата на западната стена водила въ по-малка и по-слаба постройка. При разкопването пода на църквата, въ срѣдната ѝ часть били намѣрени нѣколко гроба съ скелети въ изгнили сандъци, кжсъ отъ коприненъ платъ и други фрагменти, а до южната стена, византийска монета отъ VI в. Върху кжсове мазилка личали и славянски букви отъ надписи.

Две крачки източно отъ църквата, но съ много по-низъкъ подъ отъ нея, имало друга сграда, до чийто заденъ зидъ имало седалища отвжтре⁴). (Дали не е това сжщинската апсида? Описанията и на Сырку и на Константиновъ сж много неясни, освенъ че не се схождатъ въ размѣритѣ на църквитѣ).

Църква Св. Георги надъ **с. Баня-Чепинска.** На чуката Малъкъ Острецъ, на западъ отъ Баня-Чепинска, има развалини отъ градище, наричани отъ помацитѣ Гьоргóва чорква⁵) или Гюргеванъ, съ остатъци отъ църква, дълга около 32 стжпки, шир. 20. Кжсове мраморни плочи съ релиефи на лоза, птици, капители съ грубо стилизувани акантови листа, подобни на намѣренитѣ въ Хисаря, Пирдопъ, Иваняне, показватъ, че и тази крепостна църква произхожда отъ първото хилядолѣтие.

* * *

Захариевъ говори за развалини на голѣма крепость съ църква „надъ Цѣпина ¼ часъ къмъ северо-западъ“⁶). Въ приведениятъ отъ него надписъ —

---

¹) Сырку, стр. 126—7.

²) Апостолитѣ, съ голѣмъ нимбъ, съ хитонъ и химатий преметнатъ презъ рамо, стоятъ подъ кржгла арка опрѣна на две колони. По извивката на арката както и върху капителитѣ сж изработени въ низъкъ релиефъ акантови палмети. Малобройнитѣ гънки на дрехитѣ сж предадени съ вдлъбнати линии. Образътъ на Павла съ арката е 74·5×30·5 см., този на Петъръ, 63×32 см. Занесени сж въ Музея на Русск. Археол. Дружество въ Петроградъ. Подобни каменн образи срв. Изв. Арх. Др. кн. III, стр. 249, обр. 142, 143; кн. IV, стр. 259, обр. 232.

³) Х. П. Константиновъ, Чепино, Мсб. кн. XV (1899) стр. 225.

⁴) П. т., стр. 226.

⁵) Мсб. кн. XV (1898) стр. 222.

⁶) Ст. Захариевъ, Описание на Татаръ-Пазарджишката каза, Виена 1870, стр. 65—6.

много несигуренъ — съграждането на църквата се приписва на царь Петъръ Симеоновъ въ 948 г. Църквата е била поправяна съ срѣдствата на нѣкой софийски болярин Атанасъ Миленовъ Шишковъ, чието име (Атанасъ Шишковъ) било изрѣзано и на единъ камъкъ въ единъ отъ „параклиситѣ“ въ старата църква надъ Бѣлово. [1])

Бачковски монастиръ Св. Богородица

Монастирътъ Богородица Петричка (Μονὴ τῆς Θεοτόκου τῆς Πετριτζονιτίσσης), познатъ сега като Бачковски [2]), (обр. 316) отъ името на близкото село **Бачково,**

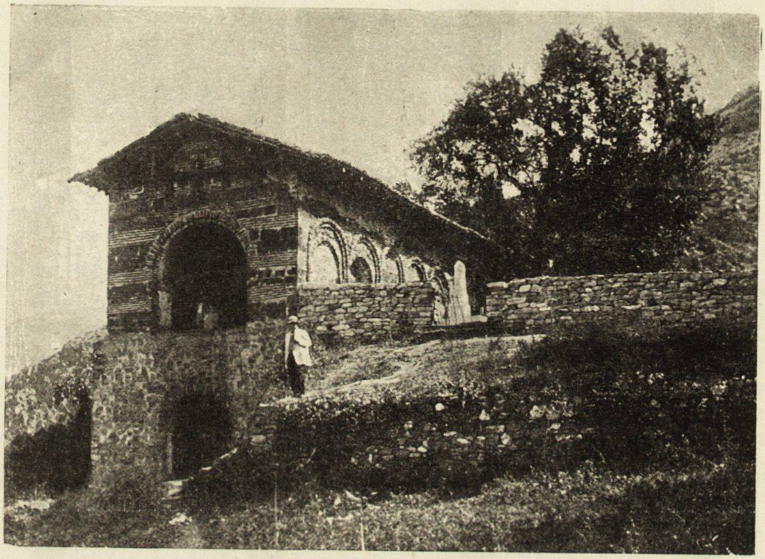

Обр. 315. Бачково. Костницата.

е билъ основанъ въ 1083 г. отъ грузино - арменеца Григорий Пакурянъ или Вакурянъ, великъ доместикъ на европейскитѣ войски въ Византия, както узнаваме отъ устава на самия основатель [3]). Ана Комнина говори не веднъжъ за заслугитѣ на Пакуряна къмъ Алексия Комнина и за привързаностьта на последния къмъ него. Пакурянъ падналъ въ бой съ печенезитѣ при „Велиатово“ (вѣроятно

---

[1]) Захариевъ, стр. 55; Мутафчиевъ, Стари градища и друмове, стр. 75, заб. 1.

[2]) Иречекъ, Пжтувания, стр. 423—5); „Петриотика“ е нареченъ монастирътъ и въ една приписка въ т. н. Ловченски сборникъ, дето се казва, че патриархъ Евгимий се поминалъ въ монастира и че тамъ останали неговитѣ ученици, като Андрей, учителя на Константина Костенски (Изв. Истор. Др., кн IV. стр. 217).

[3]) L. Petit, Typikon de Grégoire Pacourianos pour le monastère de Pétritzos (Bačkovo), Прилож. къ XI т. Виз. Врем., Спб. 1904, стр. VI—XI; И. Соколовъ, Грузинскій монастырь въ Византіи, Христіанское Чтение, г. 1906, т. 221, стр. 553; бълг. преводъ въ Родопски Напрѣдъкъ 1907 г., Грузинския (Бачковския) мънастирь въ Византия, стр. 4.

Бѣлово) въ 1086 г. Той мечтаелъ дълги години да построи Божи храмъ, при него монашеско убежище и въ него гробница за своето грѣшно тѣло[1]) и едва на старость съградилъ изъ основи при селото Петричъ, до нивата Бачково монастира Успѣние Богородично. Освенъ главната църква, Пакурянъ построилъ и друга на Йоана Предтеча и трета на св. Георги[2]). Възможно е Костницата да е църквата Св. Георги.

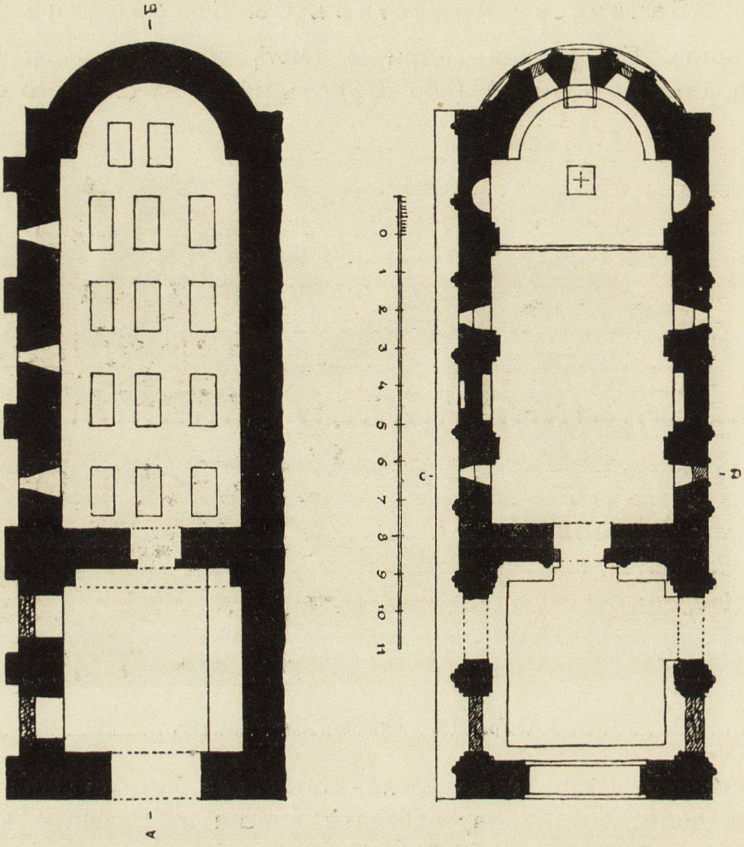

Обр. 316. Бачково. Костницата (планъ арх. Бѣлоусовъ).

Монастирътъ билъ ставропигияленъ, съвършено независимъ отъ всѣка духовна и свѣтска власть. Ктиторътъ изрежда подробно въ Типика си монастирскитѣ метоси и имоти, пръснати изъ Пловдивско, Станимашко и отвъдъ Родопитѣ въ Сѣрско, Гюмюрджинско и Солунско[3]). Въ Пазарджишко, при сегашното село

---

[1]) Typikon, стр. 8, редъ 15—18.

[2]) Typikon, стр. 8, редъ 30—5; срв. още В. Златарски, Дѣ и кога е билъ заточенъ и умрѣлъ бълг. патриархъ Евтимий, Лѣтописъ на Бълг. Книжовно Др., кн. VI (1905), стр. 115—128.

[3]) Й. Ивановъ, Асѣновата крѣпость и Бачковскиятъ монастиръ, Изв. Арх. Др. кн. II (1911), стр. 205—208.

Варвара, монастирътъ ималъ три параклиса: Св. Никола[1]), Св. Илия[2]), Св. Георги[3]); на Бачковската обитель билъ подаренъ монастирътъ Св. Георги[4]) въ планината Папикионъ (непозната), който отъ своя страна ималъ метохъ въ Мосинополъ; метохъ Бачковски билъ и монастирътъ Св. Никола[5]) на северния брѣгъ на Орфанския заливъ. Освенъ болницата и приюта за старци въ самата обитель, монастирътъ издържалъ и три странноприемници, едната при Станимака[6]), втора при монастира Св. Никола на бѣломорския брѣгъ и трета при Мраморъ[7]) въ Сѣрско, и едно училище за свещеници. По изричното желание на Пакуряна монаситѣ, петдесеть души на брой, трѣбвало да бждатъ само грузини (иверци), но по никой начинъ гърци[8]). Този си характеръ на грузинска обитель монастирътъ билъ запазилъ и до края на XII в., прочутата Богородична икона съ

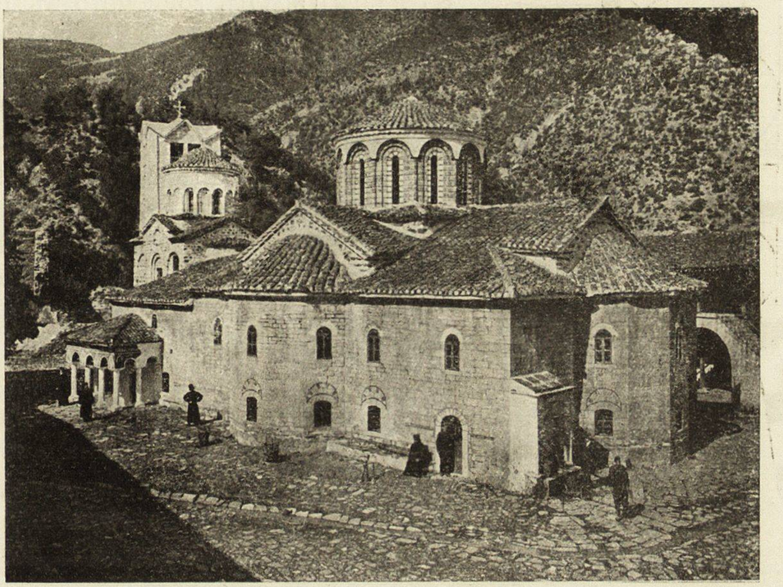

Обр. 317. Бачково. Главната църква.

---

[1]) Typikon, стр. 7, редъ 8; стр. 10, р. 21; стр. 48, редъ 33; стр. 49, р. 8; стр. 50 редъ 20, 23, 30; стр. 51, р. 9; Ивановъ, стр. 206.

[2]) Typikon, стр. 10, редъ 21; Ивановъ, стр. 206.

[3]) Typikon, стр. 21, редъ 22.

[4]) Typikon, стр. 11, р. 7—11; стр. 56, р. 1.

[5]) Typikon, стр. 7, р. 8; стр. 10, р. 21; стр. 48, р. 33; стр. 49, р. 8; стр. 50, р. 20, 23, 31; стр. 51, р. 9; Ивановъ, стр. 206.

[6]) Typikon, стр. 6, р. 28—9; стр. 48—9; Ивановъ, стр. 206.

[7]) Typikon, стр. 48, р. 31; стр. 49, р. 4; Ивановъ, стр. 207; Tomaschek, Zur Kunde, ч. II, стр. 76.

[8]) Le Petit, Typikon, стр. XIII—XIV, стр. 44, 45.

грузински надписъ е отъ 1310 год.[1] Въ XIV в. ктиторъ на монастира committed станалъ царь Иванъ Александъръ, неговиятъ ликъ е нарисуванъ въ горния етажъ на църквата-костница[2], сега има слаби остатъци отъ него. Монастирската библиотека е била много богата презъ срѣднитѣ вѣкове[3], прочута е била и монастирската съкровищница съ скѫпоцѣннитѣ си сѫдове и утвари[4], отъ които сѫ уцѣлѣли до днесъ твърде малко.

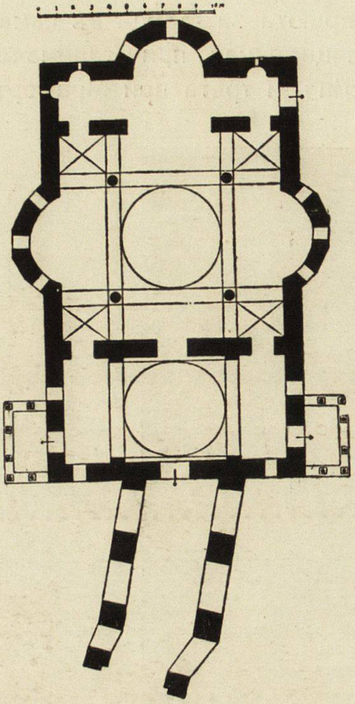

Обр. 318. Бачково. Главната църква (планъ Ивановъ).

Костница. Отъ граденото въ 1083 г. днесъ стои само Костницата[5] на северо-изтокъ отъ самия монастиръ (обр. 315). Тя е двуетажна еднокорабна църква-гробница, дълга изцѣло 20·5 м., шир. 7 м., съ притворъ, който е билъ първоначално съ отворени арки на горния етажъ (планъ обр. 316). Въ горния етажъ — самата църква — подъ страничнитѣ ниши до апсидата сѫ били вѣроятно гробоветѣ на основателя Григорий Пакурянъ и брата му Апасий; въ долния етажъ е собствената костница за останкитѣ на монастирскитѣ братя. Долниятъ етажъ е граденъ отъ недѣлани камъни, горниятъ — отъ смѣняващи се редове изгладенъ пѣсъчникъ съ тънки тухли. Засводена е съ надлъжни цилиндрични сводове, въ горния етажъ три равномѣрно размѣстени пиластри сѫ подържали поаситѣ на свода. Горниятъ етажъ сега е безъ сводъ, но тритѣ прозорци на западната фасада показватъ ясно, че стената надъ тѣхъ е завършвала съ триѫгъленъ фронтонъ[6]. Цимерманъ допуска, че надъ Костницата е могълъ да се издига и куполъ[7], но не виждаме на какво би се крепилъ той. Притворътъ и въ двата етажа се отваря на западъ съ широка арка въ слѣпа стена; горниятъ етажъ, чрезъ двойнитѣ арки отъ северъ и югъ, образува галерия и напомня открититѣ западни фасади на срѣдносирийскитѣ стари базилики[1]). По планъ и по различния строежъ за двата етажа, Костницата наподобява старохристиянскитѣ църкви-гробници (мартирии)[2]); външното чисто декоративно разчленение на стенитѣ чрезъ профилувани арки и заоблени лизени я сближава съ кавказкитѣ и особено съ по-къснитѣ грузински фасади. Тѣзи именно кавказки чърти въ декорацията каратъ Грабаръ да предполага, че ктиторътъ, грузиноарменецътъ, Пакурянъ е ималъ за образецъ стария грузински мартирий на своя патронъ св. Григорий.[3])

---

[1] Typikon, стр. XIX—XX; Ивановъ, стр. 209—211, обр. 7; Иречекъ, Пѫтувания, стр. 423.

[2] Иречекъ, стр. 424—5; Ивановъ, стр. 212—215, обр. 10.

[3] Ивановъ, стр. 228.

[4] П. т., стр. 225.

[5] Отъ това, че въ притвора е изрисуванъ образа на Иванъ Александра, проф. Златарски заключаваше, че цѣлата Костища е Александрово дѣло (Лѣтописъ на бълг. книжовно дружество, кн. VI (1905) стр. 127).

Единъ грузински надписъ на първия пластъ живописъ въ сѫщия притворъ накара Д. Ласковъ да отнесе съграждането на Костинцата къмъ Пакуряново време. (Изв. Арх. Др. кн. IV (1914) стр. 269—70).

[6] А. Грабаръ, Болгарскія церкви-гробницы, Изв. Арх. Инст. кн. I, стр. 112.

[7] Zimmerman, Alte Bauten in Bulgarien, Berlin 1913, стр. 10, табл. 31, F. G.; табл. 33, C. Дава планъ (съ малки неточности) и разрѣзи на табл. 31, F. G. H.; табл. 32 горе, табл. 33, A. B. C. Даденъ е само горния етажъ, въ плана е набелѣзана несигурно и криптата.

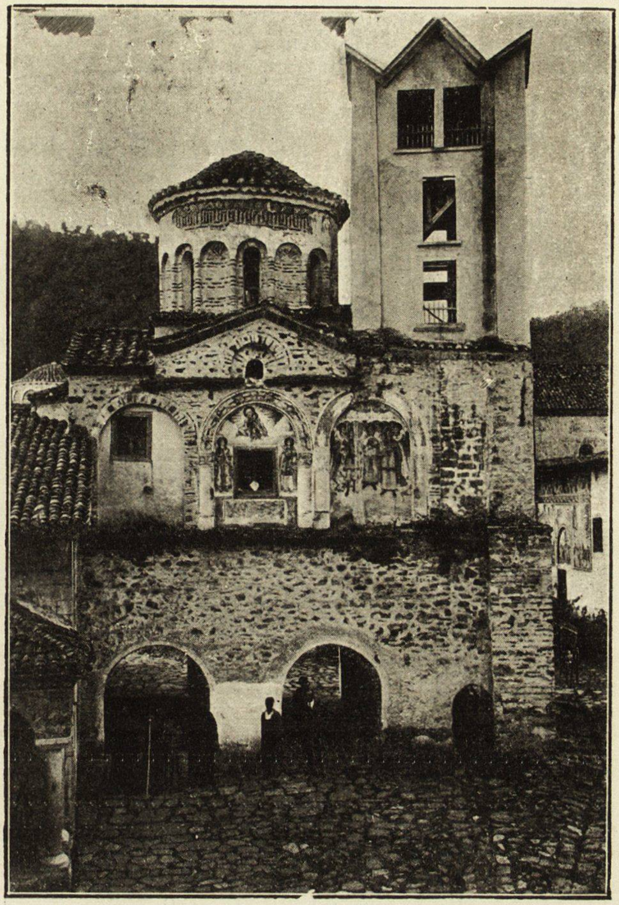

Обр. 319. Бачково. Св. Арахангели.

Стенописитѣ на Костницата сѫ отъ срѣдата на XII в.[6]) съ изключение на тѣзи въ нартиката (по полето на запушенитѣ тогава арки, които сѫ отъ годинитѣ 1344—1363 заедно съ образа на Иванъ Александра[4]). Първата живопись се отличава съ строга симетричность на композицията въ евангелскитѣ сцени, съ ритмичность и простота на движенията, съ липса на перспектива и натуралистични подробности, съ голѣмата си абстрактность. Цвѣтоветѣ — условни — сѫ малобройни и въ свѣтлитѣ си отѣнъци. Тѣзи стенописи носятъ всичкитѣ белѣзи на съвремената монументална византийска живопись.[5])

---

[1]) Грабаръ, Б. церкви-гробници, стр. 111—122; Сѫщи, Матеріали по средновѣковому искусству въ Болгаріи, Годишникъ на Нар. музей за 1920 г.. стр. 138—41, обр. 38—40.

[2]) Грабаръ, Бълг. церкви-гробници, стр. 113.

[3]) П. т., стр. 121—2.

[4]) А. Грабаръ, Роспись церквы-костницы Бачковскаго монастыря. Изв. Арх. Инст. кн. II (1923—4) стр. 49—55.

[5]) П. т., стр. 55 сл.

[6]) Грабаръ, Роспись, стр. 40—55.

Пакуряновата главна църква, споредъ модела, що държи ктитора на фреската въ притвора на Костницата, е била почти кубическа, еднокуполна, едноапсидна[1]). Външнитѣ стени сѫ разчленени съ три заострени арки и лизени. Въ XVI в. а може би още въ XV в. тя е била вече съборена. Въ нея, изглежда, е билъ погребанъ патриархъ Евтимий[2]). Сегашната главна църква (обр. 317), градена въ 1604 г.[3]), е съ единъ куполъ, подържанъ отъ арки върху колони[4]) (планъ обр. 318). Живописьта въ притвора е отъ 1643 г., останалитѣ фрески сѫ отъ 1850 г.[5])

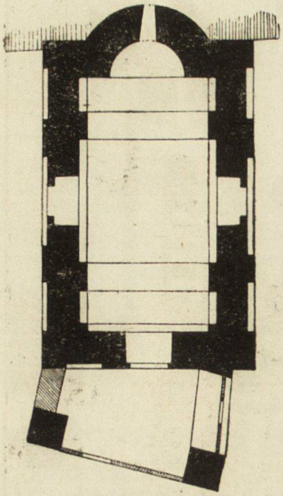

Обр. 320. Бачково. Св. Архангели (по Грабаръ).

Църква Св. Архангели. Непосрѣдно до главната църква, къмъ срѣдната часть на притвора ѝ откъмъ западъ, е долепена двуетажната църквица Св. Архангели[6]), чийто доленъ етажъ е въ сѫщность засводенъ откритъ коридоръ (обр. 319). Горниятъ етажъ е еднокуполна църква (планъ обр. 320) съ съвсемъ скѫсени рамена на кръста. Градена е надолу отъ недѣланъ камъкъ, нагоре отъ камъни и тухли. Построена е не по-късно отъ XIV в.[7]), споредъ преданието забелѣзано още въ 1720 г.[8]), била построена отъ Алекси Комнина.

Другитѣ монастирски сгради сѫ градени презъ XVII в.[9]) Новата часть къмъ югъ заедно съ църквата Св. Никола, е отъ срѣдата на XIX в.[10])

Църква (Св. Богородица) въ Асѣновата крепость до Станимака. Въ крепостьта наричана нѣкога Петричъ или Василикисъ, позната сега като „Асѣнова“, стои и до днесъ църквата Св. Богородица[1]). Самото укрепление се поменава въ 1189 г.[2]), било е поправяно отъ Асѣня II въ 1231 г.[3]), църквата обаче по всичко изглежда отъ преди Асѣня[4]), вѣроятно е отъ времето на византийското владичество, преди идването на кръстоносцитѣ.

---

[1]) П. т., таб. XI, стр. 56.

[2]) . . . „цр҃квы же пе́трнотиси па́дши сѧ до основанїа . . . тѣм' же и҆ гробь ст҃го невѣдо́мь оу҆строи́ сѧ до дн҃е“. (Изв. Истор. Др., кн. IV, стр. 217).

[3]) Ивановъ, Асѣновата крѣпость, стр. 220.

[4]) Zimmermann, Alte Bauten, стр. 8, 9; табл. 26, таб. 27, A, B.; табл. 29, A, B.; табл. 30.

[5]) Ивановъ, стр. 221—23; Грабаръ, Матеріалы, стр. 135.

[6]) Ивановъ, стр. 220—221, обр. 13; Грабаръ, Матеріалы, стр. 143—4, обр. 42—3.

[7]) Грабаръ, п. т. стр. 144. Цимерманъ погрѣшно смѣта Св. Архангели за по-нова отъ главната църква. Споредъ него тази двуетажна църква е само покритъ коридоръ, който свръзвалъ по-рано главната църква съ западнитѣ монастирски постройки (Alte Bauten, стр. 9, табл. 27, A, B. C.; табл. 28, табл. 29, C; табл. 30).

[8]) Typikon, стр. XXVI.

[9]) Ивановъ, стр. 220.

[10]) П т. стр. 226—7. За монастира и миналото му вж. още Иречекъ. Пѫтни бележки, Псп. кн. X, стр. 41—43; В. Кънчевъ, Станимака и Бачковския монастиръ, Бълг. Прегледъ, г. IV (1897), кн. 7, стр. 69—80.

Тя е двуетажна еднокорабна, еднокуполна, едноапсидна църква (обр. 321) съ тройно вѫтрешно разпредѣление на олтарната часть. Долниятъ етажъ, който е служилъ може би за складъ, е неизмазанъ; скалата, която образува пода, е съвсемъ неизравнена. Самата църква е въ горния етажъ, надъ нартиката се издига четвъртита кула. Аркитѣ на купола се крепятъ върху четири пиластра, издаващи се изъ стенитѣ на наоса; по външната надлъжна стена, на тѣзи пиластри отговарятъ декоративнитѣ пиластри на голѣмата арка, която отбелѣзва подкуполната часть. Нартиката на горния етажъ е засводена съ напрѣченъ

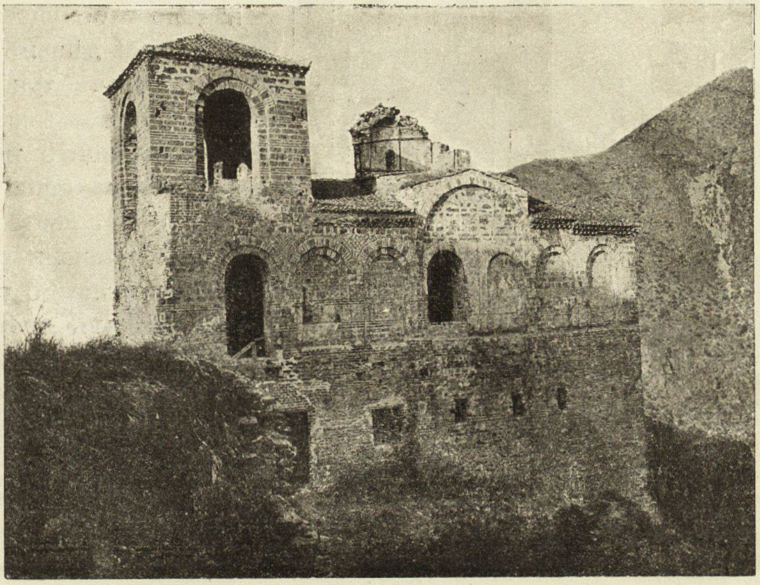

Обр. 321. Асѣнова крепость. Църквата.

---

[1]) Иречекъ, Пѫтувания, стр. 420—21; Ивановъ, Асѣновата крѣпость и Бачковскиятъ монастиръ, Изв. Арх. Др. кн. II, стр. 192 сл.

[2]) Ansbertus, Historia de expeditione Friderici Imperatoris, изд. Dobrowsky, Praga 1827, стр. 47.

[3]) Ивановъ, Асѣновата крѣпость, стр. 196; Златарски, Асѣновиятъ надписъ при Станимака, Изв. Арх. Др. кн. II, стр. 231 сл.

[4]) Ако Асѣнь бѣше градилъ или поправялъ църквата, тя би имала славянски, а не грѫцки надписи, освенъ това Асѣнь би споменалъ за съграждането ѝ въ надписа си. Къмъ XII—XIII в. я отнася А. Грабаръ (Болгарскія Церкви-Гробницы, Изв. Арх. Инст. кн. I, стр. 128) къмъ XIII в., отнася остатъцитѣ отъ стенописьта ѝ К. Миятевъ (Декоративната система на бълг. стенописи, Сб. Златарски, 1925, стр. 137, 141.

цилиндриченъ сводъ, който по начина на нареждане тухлитѣ въ четири срещуположни триѫгълника[1]), но безъ набелѣзани рѫбове, напомня сводоветѣ на Софийската Св. София[2]). Останалитѣ сводове сѫ надлъжни цилиндрични (планъ обр. 322). Долниятъ етажъ е граденъ отъ ломенъ камъкъ и тройни редове тухли. Вториятъ етажъ изцѣло е облицованъ съ тройни редове дѣланъ бигоръ, смѣнящъ се съ три реда тухли; има тухлена инкрустация въ триѫгълницитѣ между аркитѣ на южната стена и по апсидата[3]). Отъ двата пласта фрески сѫ останали сега съвсемъ незначителни остатъци[4]), въ горнитѣ отъ които все пакъ личи монументалния характеръ на византийската живопись отъ XIII—XIV в.[5]) Сходна съ Боянската и Бачковска църкви-гробници по базиликалния планъ, по двуетажностьта си, по декоративната аркада и входоветѣ отъ югъ, църквата на Асѣновата крепость си остава негробнична църква по конструкцията на втория етажъ и по предназначението на първия[6]). Споредъ А. Грабаръ тя може съ архитектурния си типъ, съ градежа и съ декоративната инкрустация да се постави на чело на цѣло едно течение въ Балканската архитектура[7]). За Millet[8]) църквата при Станимака е единъ отъ образцитѣ,

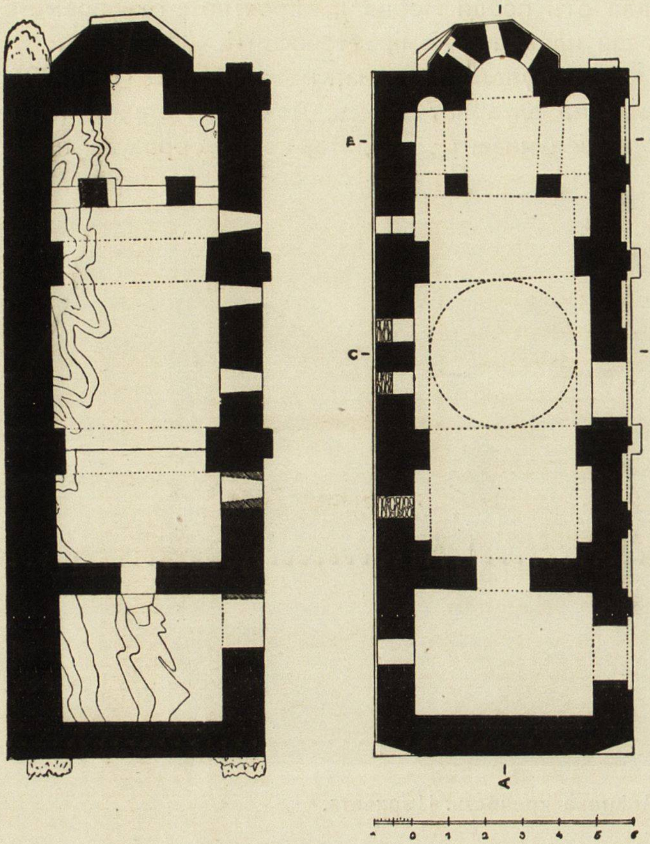

Обр. 322. Асѣнова крепость. Църквата (планъ Бѣлоусовъ).

---

[1] Ивановъ, Асѣновата крѣпость, стр. 199, обр. 4 този сводъ е отбелѣзанъ като кръстатъ.

[2] Филовъ, Св. София, стр. 29—30.

[3] Ивановъ, стр. 200—201, обр. 6; Грабаръ, Ц.-Гробници, стр. 131.

[4] Ивановъ, стр. 199—200, обр. 5.

[5] Миятевъ, Декоративната система на бълг. стенописи, стр. 140—41.

[6] Грабаръ, Церкви-Гробници, стр. 128.

[7] П. т. стр. 131—2.

[8] Millet, L'art serbe. Les églises, стр. 45, 50—51. У Zimmermann, Alte Bauten сѫ дадени изгледъ на апсидата, чертежъ, табл. 33 D; покривътъ съ основата на купола и кулата, таб. 33 E; на табл. 34 сѫ дадени планъ на долния етажъ (А); планъ на горния (В); напрѣченъ разрѣзъ на подкуполната часть (С); надлъженъ разрѣзъ (D); напрѣченъ р. на олтарната часть (Е). Има неточности, главно въ прозорцитѣ, въ размѣритѣ на нартиката, на пиластритѣ и пр.

по които се е образувалъ т. н. отъ него „сръбски“ църковенъ типъ.

Хисарь. Църква (и монастиръ) на „Четвъртата декада светци“. Споредъ единъ надгробенъ надписъ отъ IV в.[1]) въ Хисаря или околностьта му е имало църква, а може би и монастиръ на „Четвъртата декада светци“[2]). (ναὸς τῆς τετάρτης δεκάδος ἁγίων). Мѣстоположението за сега е неизвестно.

Базилики. 1. Въ югозападния ѫгълъ на Хисарската крепость, 100 метра западно отъ южнитѣ врата познати съ името Камилитѣ, надлъжъ до крепостната стена сѫ разкопани презъ 1909 г.[3]) основитѣ на едноапсидна, трикорабна базилика съ нартика и атрий (планъ обр. 323). Цѣлата дължина безъ атрия е 26·40, шир. (отвѫтре) на сегашната окастрена двукорабна църква 11·30, на първоначалната трикорабна е била повече отъ 16 м. Корабитѣ сѫ били раздѣлени чрезъ три пиластри, отъ страни на апсидата е имало две врати[4]); предапсидното пространство е било повдигнато и заградено съ мряморна ограда[5]). Градежътъ е отъ три периода. Първоначалната постройка — по-стара отъ крепостната стена — е била трикорабна (на плана изцѣло чернитѣ части). Когато е градена крепостьта (VI в.), южния корабъ е отрѣзанъ заедно съ часть отъ атрия (означенитѣ въ плана съ кръстосани линии части сѫ отъ този вторъ периодъ). Още по-късно е прибавена малката апсида и северния страниченъ корабъ обърнатъ въ от-

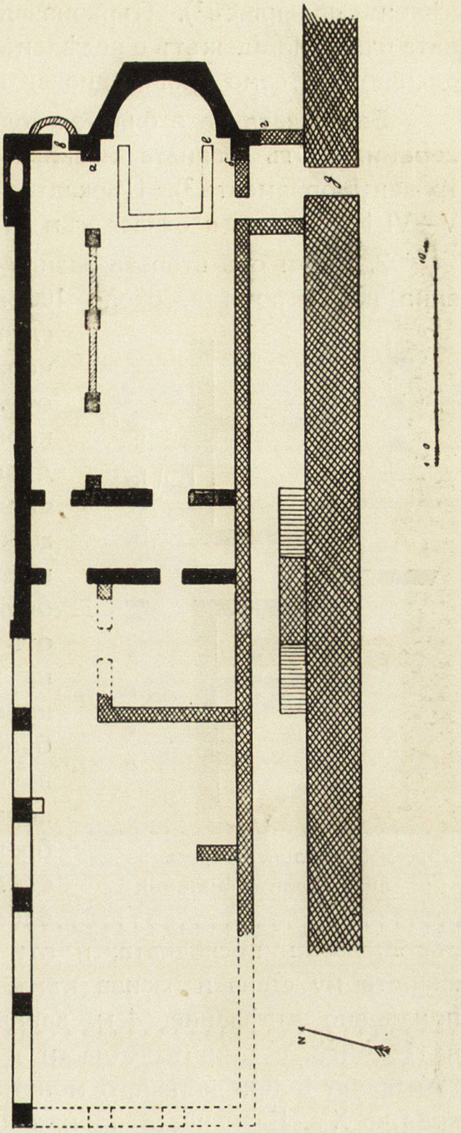

Обр. 323. Хисарь. Базилика (по Филовъ).

---

[1]) Kalinka, Antike Denkmäler, № 364, стр. 287; Филовъ, Хисарската крѣпость и нейната базилика, Изв. Арх. Др., кн. II (1911), стр. 106.

[2]) Споредъ N. Nilles тѣзи светци отъ четвъртата декада не трѣбва да се смѣсватъ съ Севастийскитѣ 40 мѫченици. Вж. Kalinka, стр. 289; Филовъ, стр. 106, заб. 2.

[3]) Филовъ, стр. 107, 125 сл.; Jahrbuch d. deutschen archaeol. Inst., кн. XXV (1910), стр. 396—8.

[4]) Вж. по-горе, стр. 449; сѫщо при Месемврийската Стара митрополия стр. 505, въ Абритусъ, стр. 464.

[5]) Орнаментиранитѣ преградни плочи вж. у Филовъ, обр. 23—27.

дѣленъ параклисъ[1]). Първоначалнитѣ стени сж дебели 1 м., тѣзи отъ преправката 0·80 м. Градежътъ е недѣланъ камъкъ и пояси тухли, при вратитѣ, пиластритѣ, апсидата — само тухли, еднакви на тѣзи въ крепостнитѣ стени.

Базиликата не е била засводена, имала е двустраненъ дървенъ покривъ съ керамиди. Отъ стенната мазилка сж намѣрени твърде малки части съ геометриченъ орнаментъ[2]). Църквата е разрушена отъ пожарь[3]). Произхожда отъ V—VI в., Филовъ я отнася къмъ IV или началото на V в.[4])

2. Части отъ втората базилика сж намѣрени въ 1921 г. Въ източната половина на крепостьта, около 100 м. западно отъ срѣдата на източната стена, случайно е разкритъ югозападния жгълъ на трикорабна засводена базилика съ нартика (планъ обр. 324, А). Нартиката е широка 6·50 м., южния корабъ 4 м., споредъ това цѣлата сграда е била дълга повече отъ 30 м., шир. около 15 м. Външнитѣ стени, деб. 1 м., сж отъ недѣлани камъни и червенъ хоросанъ; подътъ, сжщо отъ хоросанъ съ керамиди, има различна височина въ тритѣ отдѣления. Корабитѣ сж били отдѣлени чрезъ колони съставени отъ барабани, бази на три отъ тѣхъ сж намѣрени на мѣсто[5]). Намѣрени сж били и капители съ кръстове и части отъ преградни плочи. Многобройнитѣ кжсове отъ тухленъ сводъ свидетелствуватъ, че базиликата е била засводена. Въ южния корабъ сж намѣрени множество скелети и по тѣхъ бронзови и стъклени гривни. До южната надлъжна стена е долепено друго отдѣление по градежъ еднакво съ базиликата (на плана Б), което не се съобщава съ последната, и отъ което единъ отводенъ каналъ минава подъ южната му стена и извива къмъ югозападна (баптистерий?). Въ осьта на това придадено отдѣление, 4 м. западно отъ него, съ сжщия градежъ и дебелина на стенитѣ, е открито отчасти и друго правожгълно отдѣление (на плана С). Намѣренитѣ при копането монети сж отъ периода отъ 200 г. преди Христа до края на X в. Базиликата произхожда вѣроятно отъ края на първото хилядолѣтие.

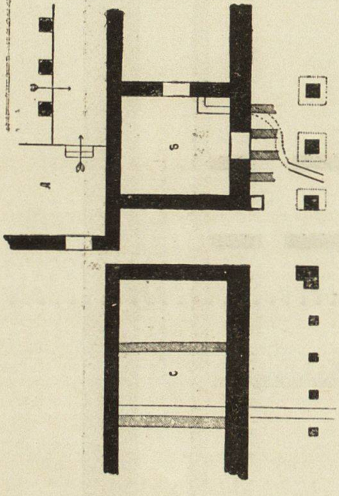

Обр. 324. Хисарь. Втората базилика (планъ Миятевъ).

Отъ старохристиянска църква въ сегашния Хисаръ произхожда единъ мряморенъ реликвияръ съ форма на саркофагъ, намѣренъ въ 1900 г.[6])

---

[1]) П. т., стр. 127.

[2]) Филовъ, стр. 131.

[3]) П. т., стр. 132.

[4]) П. т., стр. 144—5.

[5]) К. Миятевъ, Приноси къмъ срѣдновѣковната археология на България. Нови открития въ Хисарската крепость. Годишникъ на Нар. Музей за 1921 г. стр. 242—45.

[6]) Сега въ Народния Музей въ София, срѣдновѣковенъ отдѣлъ № 2328.

С. Синджирли (Карловско). На 3·5 клм. югозападно отъ селото, въ „Мънастирището“, сѫ открити презъ 1911 г. основитѣ на еднокорабна базилика съ просторна тристранна апсида и преддверие[1]). Дълж. (вѫтрешна 22·5 м., шир. 8·90 м.; апсидата е дълбока 3·65 м., широка при отвора 5·80 м. Стенитѣ, деб. 0·80 м., сѫ отъ недѣлани камъни и хоросанъ съ чакълъ и трошени керамиди, нагоре имало и тухли, запазени сѫ до три реда. Въ срѣдата на апсидата, подъ пода е изграденъ съ тухли правоѫгъленъ ковчегъ, преграденъ на две неравни части.· Остатъци отъ сводъ не сѫ намѣрени, пъкъ и стенитѣ сѫ слаби за такъвъ. По градежниятъ материялъ, еднакъвъ съ тоя на съседната Хисарска крепость, Мутафчиевъ отнася базиликата къмъ Юстинияновия вѣкъ[2]). За VI в. говорятъ и формата и голѣмината на апсидата.

Откритата втора църква наблизо до „Мънастирището“, на върха „св. Георги“ надъ с. Синджирлий[3]), градена съ материялъ взетъ отъ Хисарската крепость, по всичко изглежда много по-нова.[4])

Голѣмо-Бѣлово. Λεύκη. На хълма Спасовица, южно отъ селото Голѣмо Бѣлово, високо стърчатъ развалинитѣ на старохристиянска църква и 300 метра югозападно отъ нея, на сѫщия връхъ, личатъ затрупанитѣ развалини на рановизантийско градище.[5])

Църквата е трикорабна, триапсидна, засводена базилика съ триконхаленъ баптистерий долепенъ до южното отдѣление на триставната нартика. Общата дълж. на цѣлата сграда е около 30 м., шир. 16 м., шир. на главния корабъ 6 м., на страничнитѣ 2·80 м.; преддверието е дълбоко 3·5 м. Отворътъ на главната апсида 3·25 м., дълбочина 3·40 м. Апсидитѣ сѫ полукрѫгли; корабитѣ сѫ раздѣлени чрезъ аркади върху масивни пиластри, които иматъ изстѫпи само къмъ северъ и югъ. Срѣдниятъ корабъ се е освѣтлявалъ чрезъ малки полукрѫгли прозорци, разположени по единъ надъ всѣка арка[6]). Западната фасада (нартиката) има два реда прозорци (обр. 325): можемъ заключи, че нартиката е била двуетажна. Главниятъ корабъ е ималъ цилиндриченъ сводъ[7]), страничнитѣ, както изглежда, кръстати сводове[1]), а надъ южното и северно отдѣление на притвора сѫ се издигали куполи[2]). За покрива на баптистерия нѣмаме данни. Самиятъ баптистерий е широкъ 4·90 м., дългъ около 9 м., стенитѣ сѫ дебели 0·70 м. Подътъ е постланъ съ плочи, въ южната конха е намѣрена изградена елипсовидна писцина дълга 0·50 м., шир. 0·45 м. Градежътъ въ основитѣ ломенъ камъкъ, нагоре е само тухли, съ малки изключения. Тухлитѣ сѫ квадратни, шир. 31 см., деб. 2·5—4 см., хоросанътъ, съ много керамиди, е слаганъ въ легла дебели 5—7·5 см.

---

[1]) П. Мутафчиевъ. Нѣколко бележки за Хисаря и околностьта му, Изв. Арх. Др. кн. III (1912-13), стр. 77—9, обр. 63; Б. Филовъ, Старинска църква при с. Синджирлий, Изв. Ар. Др. кн. IV, стр. 252.

[2]) Изв. Арх. Др., кн. III, стр. 79.

[3]) Мутафчиевъ, стр. 79—80, обр. 65.

[4]) Филовъ, стр. 252—54, обр. 225.

[5]) Мутафчиевъ, Стари градища и друмове изъ долинитѣ на Стрѣма и Тополница, София 1915, стр. 70—72, дава планъ и описание на това, което личеше до преди разкопкитѣ въ 1924 г. Резултатитѣ отъ разкопаването ще бѫдатъ издадени отъ Т. Хуитеморъ, съ чиито срѣдства се извърши.

[6]) Мутафчиевъ, стр. 71, заб. 1, обр. 28.

[7]) Арката, която завръшва този сводъ на западъ е проицирана на външната фасадна стена както е въ Софийската Св. София, а началната му извивка надъ петàта личи въ северозападния ѫгълъ на притвора.

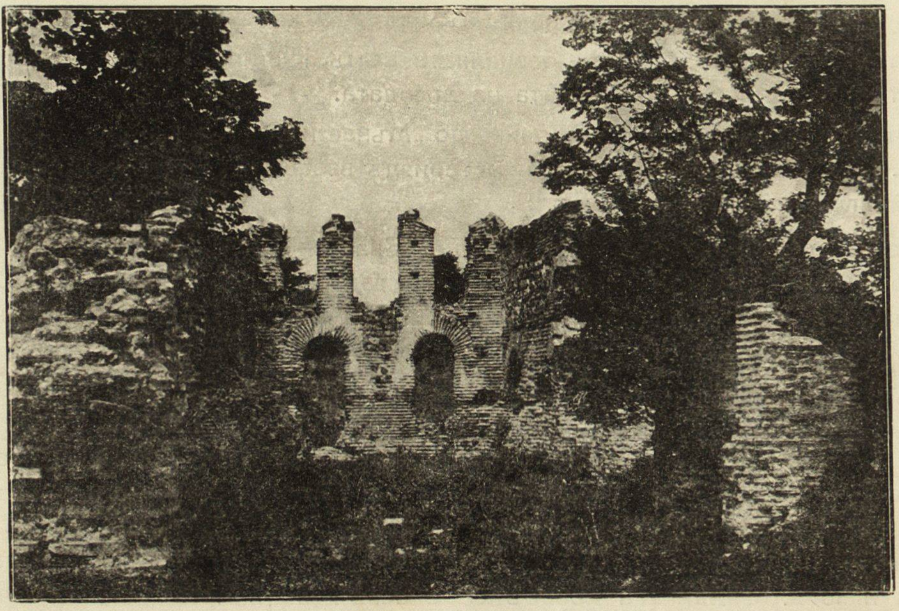

Обр. 325. Бѣлово. Базилика.

Освенъ полукрѫглитѣ прозорци надъ аркитѣ, (подобни на тѣзи въ източна и западна стена на Месемврийската Стара митрополия) интересни сѫ прозорцитѣ и вратитѣ на западната фасада съ арка по-широка отъ самия отворъ[3]), както и формата на баптистерия.[4])

По планъ, градежъ и по намѣренитѣ каменни фрагменти, базиликата може да се отнесе къмъ VI в. Мутафчиевъ я датира отъ времето преди VI—VII в.[5]), Филовъ — отъ V—VII в.[6])

---

[1]) Като сѫдимъ отъ паднала часть на сводъ въ северния корабъ.

[2]) Слѣди отъ купола сѫ запазени върху стенитѣ на южния притворъ (Мутафчиевъ, стр. 72; за „пробитъ куполъ“ говори и Захариевъ (Описание, стр. 55).

[3]) Мутафчиевъ, стр. 72, заб. 1.

[4]) Подобенъ на баптистерия въ Tropaeum Traiani. срв. стр. 481, обр. 311.

[5]) П. т., стр. 74.

[6]) IV Отчетъ на Бълг. Археол. Институтъ (1924), стр. 6.

Въ една ржкописна белѣжка за потурчването на Чепинскитѣ българи се казва[1]), че нѣкой си Георги, въ монашество Гавраилъ, „братъ на князь Дамяна“, съградилъ монастиръ „на гора Лефка, що е сега Спасова църква, на име Възнесение Христово“. Въ друга много неясна бележка, намѣрена въ „монастира“[2]), се говори за обновяването на Богородичната обитель.

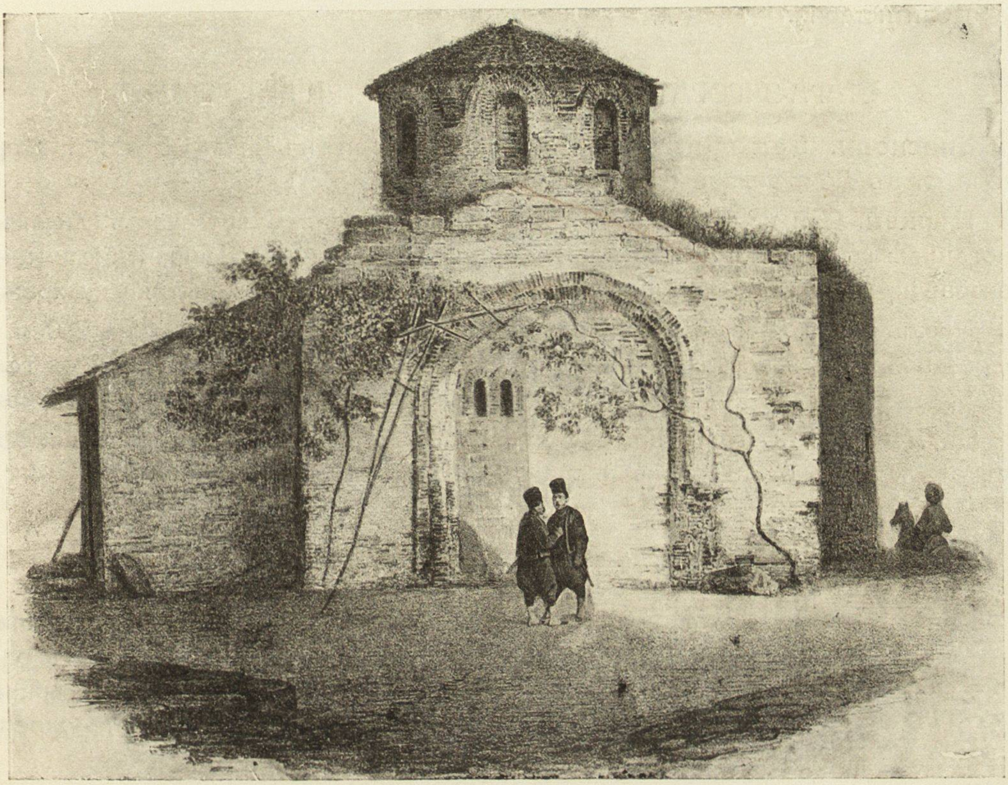

Обр. 326. Сливенъ. Св. София (преди 1834 г.).

Иречекъ споменава за развалини отъ монастиръ Левки[3]). Мутафчиевъ[4]) разглежда по-обстойно връзката между „гора Левка“ и името на епископията на единъ отъ подчиненитѣ на Пловдивския митрополитъ епископи, ὁ Λεύκης.[5]) Епископъ на Левки Симеонъ е поменатъ въ 879 г.[1]) Иречекъ[2]), и други следъ него[3]), търсятъ мѣстото Λεύκη при с. Българско Левке, западно отъ Одринъ. Попъ Константинъ мислеше, че Левки е Станимашкото село Тополово[4]), гдето има развалини на църква, селище и градище[5]). Право е да се търси Левкийската епископия въ Пловдивско, а не въ Одринско[6]), но и въ двѣтѣ бележки се говори за обитель, а Бѣловската църква не изглежда монастирска, толкова повече, че има и баптистерий.

---

[1]) Мутафчиевъ, стр. 73, заб. 2; Бълг. Прегледъ, г. V, кн. 2, стр. 151; Захариевъ, Описание, стр. 54—6.

[2]) Захариевъ, стр. 55; Мутафчиевъ, стр. 75, заб. 1.

[3]) Jireček, Die Heerstrasse, стр. 73.

[4]) П. т., стр. 75—77.

[5]) G. Parthey, Hieroclis Synecdemus et Notitiae episcopatuum, стр. 122, 218; H. Gelzer, Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae episcopatuum, München 1901, стр. 558.

СТАРА-ЗАГОРА (BEPPOIA, AUGUSTA TRAIANA, БОРꙊИ[7]))

Епископи. Демофилъ въ 343 г.[8]); Севастиянъ[9]), около 451 г., а преди него и следъ Демофила е билъ епископъ Евномий.[10])

Църкви. При копане основи за нови сгради въ срѣдната часть (Хисаръ) на нѣкогашния градъ били намѣрени, 4 м. подъ сегашното ниво, византийски монети, бронзовъ кръсть и архитектурни фрагменти, вѣроятно отъ християнски храмъ.[11])

Презъ 1911 год. е открита, извънъ старата крепостна стена, на 200 м. отъ северозападния ѝ жгълъ, подъ политѣ на „Аязмото“, мозаиченъ подъ съ геометриченъ орнаментъ и кръстове, както изглежда отъ старохристиянска църква.[12])

Въ „Могилскитѣ гробища“ въ североизточната часть на града е намѣренъ кжсъ отъ мраморна надгробна плоча съ старохристиянски надписъ.[13])

СТАРО-ЗАГОРСКО

Голѣмо-село. Въ западния край на Казанлъшкото поле, 3 клм. северозападно отъ селото, при втичането на Монастирската река (дере) въ Тжжа, стоятъ развалинитѣ на голѣма ранновизантийска сграда, вѣроятно монастирска църква[14]). Х. Бартъ смѣташе, че развалината е може би отъ крепость или отъ укрепенъ монастиръ[1]), което е по-вѣроятно, като се вземе предъ видъ мѣстоположението подъ високи скали както и мѣстното предание за разрушаване „стария монастиръ“ отъ турцитѣ[3]). Бартъ говори за здравитѣ сводове на постройката и характерния за рановизантийско време градежъ отъ смѣняващи се редове камъни и тухли.

---

[1]) Билъ на Фотиевия съборъ въ Цариградъ. Le Quien, т. I, стр. 1167—8.

[2]) Die Heerstrasse, стр. 73; Пжтувания, стр. 695.

[3]) Д. Дечевъ, Где сж живѣли смолѣнитѣ? Сб. Златарски, стр. 49.

[4]) Ἐγχειρίδιον περὶ τῆς ἐπαρχίας Φιλιππουπόλεως, ἐν Βιέννῃ 1819, стр. 56.

[5]) Мутафчиевъ, стр. 77, заб. 3.

[6]) П. т., стр. 76—7.

[7]) Иречекъ, Пжтувания, стр. 162—5.

[8]) Hilarius, Fragm. hist. IV, у Migne P. L., т. 10, стр. 678; Соколовъ, Изъ древней исторіи болгаръ, стр. 104; Le Quien, т. I, стр. 1165—7.

[9]) Mansi, т. VI, стр. 568; Le Quien, т. I, стр. 1168.

[10]) Le Quien, т. I, стр. 1167—8.

[11]) Иречекъ, Пжтувания, стр. 161.

[12]) Изв. Арх. Др. кн. II, св. 2, стр. 264.

[13]) Изв. Арх. Институтъ, кн. II, стр. 75, обр. 21.

[14]) К. Миятевъ, Приноси къмъ срѣдновѣковната археология на бълг. земи, Годишникъ на Нар. Музей за 1921 г., стр. 268—9.

CABYLE (GAVILIS, ΚΑΒΥΛΗ)

Стариятъ тракийски градъ Кабиле, разрушенъ къмъ края на IV в., билъ споредъ Иречека[2]), при върха Таушанъ-тепе, 9 клм. северозападно отъ Ямболъ, споредъ Бр. Шкорпилъ, при с. Бей-кьой, 20 клм. южно отъ Ямболъ[3]). Епископътъ му Северъ билъ между ариянитѣ на събора въ Сардика презъ 343 г.[4]). Не знаемъ дали личатъ остатъци отъ църкви между развалинитѣ на Таушанъ-тепе.

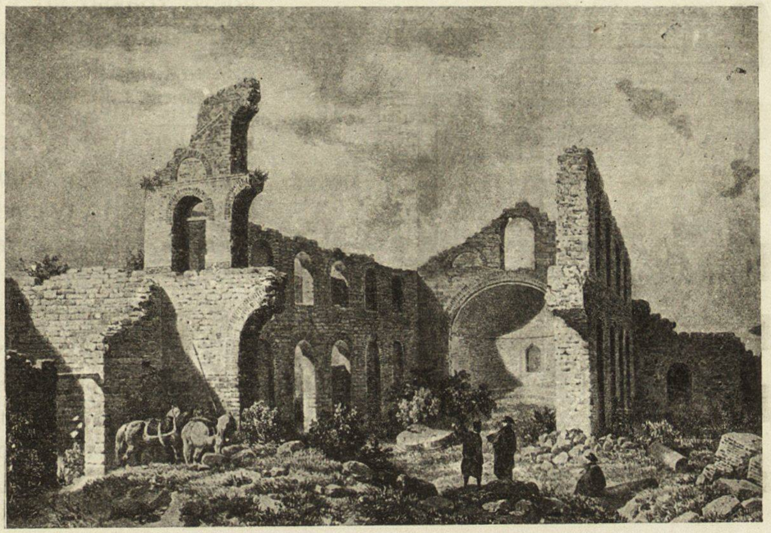

Обр. 327. Месемврия. Старата Митрополия.

Въ областьта на античния Кабиле, селянитѣ отъ **Топузларе** (Ямболско), като разкопавали презъ 1907 г. стари постройки североизточно отъ селото, намѣрили въ развалинитѣ на една отъ тѣхъ алабастровъ реликвиярь съ форма на саркофагъ[1]), и надгробна плоча съ грѫцки надписъ. Отъ това заключаваме, че по всѣка вѣроятность е разкопана старохристиянска цьрква.

---

[1]) H. Barth, Reise durch das Innere der Europäischen Türkei, Berlin 1863, стр. 33. Срв. още Иречекъ, Пѫтни бѣлѣжки, Псп. кн. X, стр. 1; Сырку, Время и жизнь Евѳимія Терновскаго Спб. 1898, стр. 39, заб.; Бр. Шкорпилъ, Нѣкои бѣлѣжки, стр. 54.

[2]) Иречекъ, Пѫтувания, стр. 673—5, 688; Братя Шкорпилъ, Нѣкой бѣлѣжки стр. 33—37; Г. Кацаровъ, България въ древностьта, София 1926, стр. 28.

[3]) Нѣкои бѣлѣжки, стр. 37.

[4]) Hilarius, Fragm. hist. IV, Migne, P. L., т. 10, стр. 678; Соколовъ, Изъ древней исторіи болгаръ, стр. 104.

СЛИВЕНЪ (Η ΣΤΙΛΒΝΟΣ)

Църква Св. София. Срѣдновѣковниятъ Сливенъ, поменатъ у Идризи като не новъ градъ[2]), както и античниятъ, чието име се не знае, билъ на мѣстото на сегашната махала Ново-село. На Хисарлъка надъ Ново-село има остатъци отъ градище, което траяло до второто царство. Въ самото Ново-село били намирани римски и византийски монети и стари градежи; до 1834 г. стояла тамъ и старата сграда на цьрквата Св. София, чието тухлено кубе било обрасло съ дървета и храсти[3]). По всѣка вѣроятность тази именно цьрква е представена на таблица № 44 отъ албума, рисуванъ въ 1829—30 г. отъ пѫтницитѣ Sayger и Desarnod[4]), която даваме (обр. 326). Изглежда че е била двуетажна[5]), почти кубическа централна постройка съ съвсемъ скѫсени рамена на кръста, отъ типа на Боянската. Аркитѣ на новия куполъ почиватъ върху колони. Низкиятъ и широкъ старъ куполъ говори за произхода ѝ отъ епохата преди Търновското царство.[6])

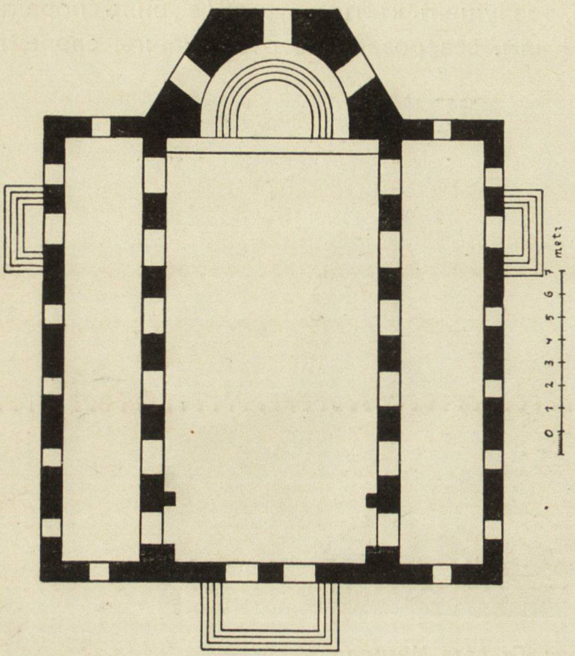

Обр. 328. Месемврия. Старата Митрополия (планъ Покровски).

---

[1]) № 2288 на срѣдновѣковния отдѣлъ въ Нар. Музей.

[2]) Tomašchek, Zur Kunde, ч. II, стр. 39; Бр. Шкорпилъ, Нѣкои бележки, стр. 45; С. Табаковъ, История на градъ Сливенъ, ч. I, София 1911, стр. 40; Иречекъ, Пѫтувания, стр. 710.

[3]) Иречекъ, п. м.

[4]) E. Sayger et A. Desarnod, Album d'un voyage en Turquie en 1829 et 1830.

[5]) С. Табаковъ, История на гр. Сливенъ, ч. II, София 1924, стр. 399.

[6]) Въ анонимния текстъ на сѫщото пѫтуване, издаденъ въ 1834 г., като Relation d'un voyage en Roumélie, е казано, че цьрквицата въ Ново-село, споредъ преданието, била порано павликянска. Въ стената ѝ билъ вграденъ голѣмъ мряморенъ блокъ съ нечетливъ грѫцки надписъ, както изглеждало декретъ (стр. 100). За античнитѣ камъни около цьрквата вж. Archeol.-epigr. Mittheil., ч. X, стр. 147—8.

СЛИВЕНСКО

Отъ времето на византийското робство произхожда навѣрно и старото монастирище при с. **Сотиръ** до Сливенъ, отъ което трѣбва да е получило името си и селото, споредъ Иречека [1]). Мануилъ Филъ го споменава като „Сотировъ градъ“. [2])

Ако отъждествимъ, както прави Иречекъ [3]), срѣдновѣковниятъ градъ **Авли** (ἡ Αὐλή) съ пространнитѣ развалини югозападно отъ Сливенъ, между с. **Гавраилово** (Дерменъ-дере) и Тунджа, трѣбва да приемемъ, че и четиритѣ църкви [4]), отъ които личатъ тамъ остатъци, сѫ отъ разглежданата отъ насъ епоха, тъй като градътъ е билъ разсипанъ въ началото на XIII в.

ХЕМИМОНТЪ (HAEMIMONTUS, ΑΙΜΙΜΟΝΤΟΣ) [5])

АНХИЯЛО (ΑΝΧΙΑΛΟΣ)

Сегашниятъ градъ е застроенъ въ 784 г., античниятъ билъ на северозападъ отъ него. [6])

Епископи. „Блажениятъ Сотасъ въ Анхияло“ [7]) се смѣта погрѣшно за епископъ въ срѣдата на II в. [8]); къмъ 343 г. билъ епископъ Тимотей [9]); Севастиянъ [10]) около 381 г.; Саватий втората половина на V в. [11]); около 550 г. Павелъ [12]); Яковъ [13]) въ края на VIII или началото на IX в.; Николай [14]) къмъ 870 г.; Стефанъ [15]) около 1166 г.; края на XII в., Йоанъ [16]).

---

[1]) Иречекъ, Пѫтувания, стр. 713; Псп. кн. 55—60, стр. 259; Бр. Шкорпилъ, стр 50.

[2]) Лопаревъ, Мануилъ Филъ, Спб. 1891, стр. 52, стихъ 223.

[3]) Jireček, Archäologische Fragmente aus Bulgarien, Arch.-ep. Mitth., г. X, стр. 149; Пѫтувания, стр. 704—5.

[4]) Вж. Бр. Шкорпилъ, Нѣкои бѣлѣжки, стр. 48—9, 65—75.

[5]) Hierocles, Synecdemus. § 635, изд. Burckhardt, стр. 3.

[6]) Иречекъ, Пѫтувания, стр. 790.

[7]) Eusebius, H. E., кн. V, гл. 19, у Migne, P. Gr., т 20, стр. 481; Le Quien, т. I, стр. 1189.

[8]) Иречекъ, Пѫтувания, стр. 792.

[9]) Hilarius, Fragm. histor. III, у Migne P. L., т. X, стр. 678; Соколовъ, стр. 104, заб.

[10]) Le Quien, т. I, стр. 1189.

[11]) Le Quien, т. I, стр. 1190.

[12]) Mansi, т. IX, стр. 396.

[13]) Le Quien, т. I, стр. 1191.

[14]) Le Quien, т. I, стр. 1191.

[15]) Migne, P. Gr., т. 140, стр. 261; Виз. Врем. т. XI, стр. 480, 489.

[16]) Le Quien, т. I, стр. 1191; На една колона намѣрена въ южното укрепление на Анхиялскитѣ бани (Aquae Calidae, вж. Иречекъ, Пѫтувания, стр. 757—8; Мсб. кн. IV, стр. 133; Tomaschek, Zur Kunde, ч. II, стр. 33) срѣщаме името на епископъ Евтихиянъ, може би Анхиялски, ако не е пренесенъ стълпътъ отъ Девелтъ или другъ нѣкой епископски градъ (вж. Изв. Русск. Арх. Инст. въ К-полѣ, т. X, стр. 240—41; Альбомъ, табл. XLVI в.).

При голѣмото нахлуване на авари и славяни въ 586 г., славянитѣ разсипали градскитѣ стени на Анхияло и задигнали отъ църквата пурпурнитѣ одежди, подарени като оброкъ отъ императрица Анастасия, жена на Тиверия[1]) (578—582).

Църкви стари нѣма запазени: градътъ билъ изгоренъ отъ латинитѣ въ 1204 г., горѣлъ и отпосле не веднажъ.

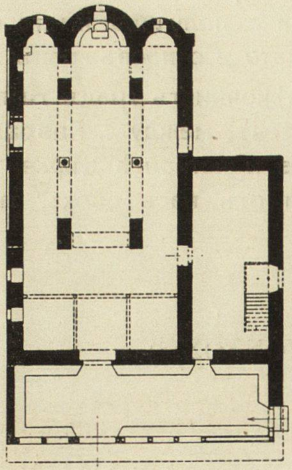

Обр. 329. Месемврия. Новата Митрополия (планъ Zimmermann).

DEULTUM (COLONIA FLAVIA PACIS DEULTENSIUM, ΔΕΒΕΛΤΟΣ)[2])

Епископи. Елий Публий Юлий[3]) къмъ срѣдата на II в.; къмъ 431 г. Атанасий[4]); къмъ 448—459 г. Йовинъ[5]); къмъ 787 г. Евстратий[6]); къмъ 812 г. св. Георги[7]); къмъ 879 г. Симеонъ.[8])

Църкви. Градътъ (сега развалини при с. Яйкозли, Бургазко) сѫществувалъ и въ началото на XIV в.[9]) Развалинитѣ не сѫ разкопавани систематично; сведения за остатъци отъ църкви нѣмаме.

МЕСЕМВРИЯ (ΜΕΣΗΜΒΡΙΑ, НЄСѦБРЪ)

Въ областьта на стария Хемимонтъ е спадала и старата гръцка колония Месемврия.[10])

Епископи. Петъръ къмъ 680 г.[11]); Мамалъ къмъ 692 г.[12]); Лъвъ къмъ 784 г.[13]); Тимотей въ 869 г.[14]); Григорий въ втората половина на XI в.[15]); Теодоръ къмъ 1157 г.[16]); Василий къмъ 1165,[17]) 1170.

---

[1]) Michel le Syrien, Chronique, изд. Chabot, т. II, стр. 362, 364.

[2]) Бр. Шкорпилъ, Нѣкои бѣлѣжки и пр. стр. 26—8, 94—5; Мсб. кн. IV, стр. 134; Иречекъ, Пѫтувания, стр. 773—4.

[3]) Eusebius, Hist. eccl., кн. V, гл. 19, у Migne, P. Gr., т. 20, стр. 481.

[4]) [5]) Gams, Series episcoporum, стр. 427, цит. у Иречека, стр, 774, заб. 31; Le Quien, т. I. стр. 1183.

[6]) Mansi, т. XIV, стр. 149.

[7]) Theophanes, изд. C. de Boor, стр. 495, 499; Иречекъ, стр. 774.

[8]) Gams, стр. 427; Голубинскій, Очеркъ, стр. 54; Le Quien, т. I, стр. 1184.

[9]) Лопаревъ, Мануилъ Филъ, стр. 50, стихъ 130—1; Иречекъ. стр. 774, заб. 35.

[10]) Иречекъ, Пѫтувания, 804 сл.

[11]) Mansi, т. XI, стр. 585, 675; Le Quien, т. I, стр. 1181.

[12]) Le Quien, т. I, стр. 1181.

[13]) Mansi, т. XIII, стр. 141.

[14]) Le Quien, п. т.

[15]) Le Quien, п. т.

[16]) Migne, P. Gr., т. 140, стр. 180.

[17]) Виз. Временникъ, т. XI, стр. 488.

Църкви. Споредъ преданието въ Месемврия имало нѣкога 80 църкви[1]). Каницъ видѣлъ[2]) около 12; между запазенитѣ сега изцѣло или като развалини 15 църкви[3]), три поне сж отъ преди XIII в.

1. **Старата митрополия** (обр. 327) е почти квадратна (длъж. 18 м. безъ апсидата, шир. повече отъ 18 м.), трикорабна базилика съ два етажа аркади върху масивни пиластри (планъ обр. 328). Двустранниятъ покривъ е билъ дървенъ; въ апсидата има остатъци отъ синтронъ; на източнитѣ стени на страничнитѣ кораби има врата[4]). Градежътъ е отъ грубо дѣланъ камъкъ, смѣняващъ се съ петь реда тухли; сводоветѣ само отъ тухли; леглата хоросанъ сж често по-дебели отъ тухлитѣ. Следи отъ първата живопись — чисто орнаментална, до колкото може да се заключи отъ запазеното — има главно въ апсидата. Надъ нея има още два пласта, последниятъ е отъ XVII в. Обикновено отнасятъ[5]) старата митрополия къмъ X—XI в., може да е и по-стара.

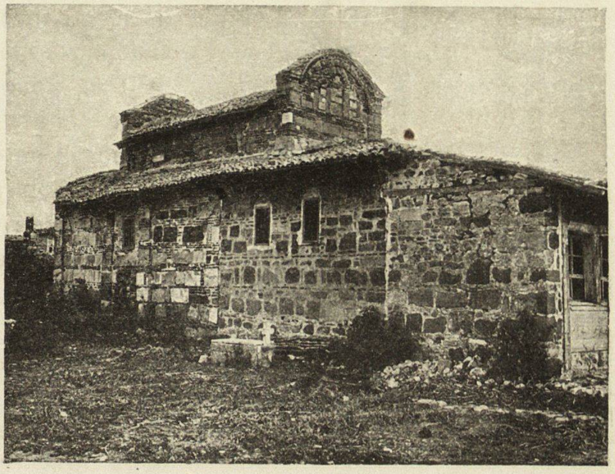

Обр. 330. Месемврия. Новата Митрополия.

2. **Новата митрополия Св. Стефанъ**[6]) въ старата си часть е била засводена, трикорабна базилика, корабитѣ на която сж се отдѣляли отъ по два пиластра и една колона (планъ обр. 329) и напомня така първичната часть на Охридската Св. София. Въ сегашния си видъ (обр. 330) е дълга 23 м., шир. 9·50 м. Градежътъ е отъ редове камъни, смѣняващи се съ

---

[1]) Hommaire de Hell, който пжтувалъ презъ шестдесетитѣ години на миналия векъ, говори за необикновеното впечатление, що правели месемврийскитѣ църкви (Voyage en Turquie et en Perse, Paris 1859, стр. 160).

[2]) Kanitz, Donau-Bulgarien, 2⁰ изд., стр. 158.

[3]) Археологическиятъ Институтъ готви книга върху християнскитѣ паметници на Месемврия, въ която ще бждатъ разгледани всестранно всичкитѣ църкви.

[4]) Kanitz, стр. 332; Бр. Шкорпилови, Черноморското крайбрѣжие, Мсб. кн. III, стр. 27—30; Zimmermann, Alte Bauten in Bulgarien, стр. 1, табл. I; G. Balș si N. Ghika—Budești, Ruinele bizantine din Messembria, Buletinul Com. Monumentelor istorice, г. V. (1912), св. 17, стр. 7, обр. 7—8. Планътъ взетъ отъ Бр. Шкорпилови, не е точенъ. Съ сжщия планъ си е послужилъ и Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine, обр. 4.

[5]) Millet, стр. 18; Грабаръ, Матеріалы, Годишникъ за 1920 г., стр. 156.

[6]) Иречекъ, Пжтувания, стр. 800—801; Бр. Шкорпилови, Мсб. кн. III, стр. 32—4, обр. 18; Zimmermann, стр. 2, обр. 4: табл. II, III, IV, V (вж. рецензията на Мутафчиевъ, Изв. Арх. Др. кн. IV, стр. 303); Balş si Ghika—Budeşti, стр. 8—9, обр. 9, 10, 11.

нѣколко реда тухли; въ тухлената и керамична инкрустация на стенитѣ виждаме началото на богатата външна украса, съ която се отличаватъ месемврийскитѣ църкви. Запазенитѣ фрески сѫ едни отъ 1599 г., други отъ XVII в., подъ първитѣ има и по-старъ пласть. Църквата произхожда вѣроятно отъ XI—XIII в.[1]

3. Морска базилика (Монастиръ Богородица Елеуса?). Въ северния край на града, на мѣстото наричано Елеуса, при вѣтърнитѣ мелници, бѣха разкопани презъ 1920 г. основитѣ на трикорабна, триапсидна базилика (планъ обр. 331). Цѣлата дължина (безъкснитѣ пристройки на западната страна) е 28 м., шир. 18 м., шир. на главния корабъ 7·70 м., шир. на страничнитѣ 3·30 м., радиусъ на голѣмата апсида 2·70 м., на северната 1·28 м., на южната 1·04[2]). Деснитѣ пиластри не сѫ съ еднакви размѣри, различни сѫ и отворитѣ помежду имъ, запушвани по-късно, освенъ между третия и четвъртия стълпъ. Лѣвиятъ корабъ — отнесенъ сега изцѣло отъ морето — е билъ отдѣленъ отъ срѣдния съ цѣла стена. Градежътъ въ основитѣ е отъ ломенъ камъкъ и хоросанъ безъ керамиди; непосрѣдно надъ земята, отъ грубо дѣлани камъни, а нагоре се явяватъ и тухли, единъ редъ при голѣмата апсида, два и три, при страничнитѣ. Църквата е преправяна два-три пѫти, новитѣ стени сѫ все по-небрежно градени. Остатъци отъ сводъ не сѫ намѣрени, покривътъ е билъ вѣроятно двустраненъ, дървенъ. Намѣрени сѫ профилувани плочи съ вписанъ кръстъ въ крѫгъ и други мряморни фрагменти подобни на тѣзи отъ Хисарската базилика[3]) и отъ Еленската базилика при Пирдопъ[4]). По тѣзи фрагменти и по архитектурни белѣзи, като съчетанието на ѫглестата главна апсида съ странични крѫгли бихме могли да отнесемъ първоначалната базилика къмъ началото на срѣдновѣковието.

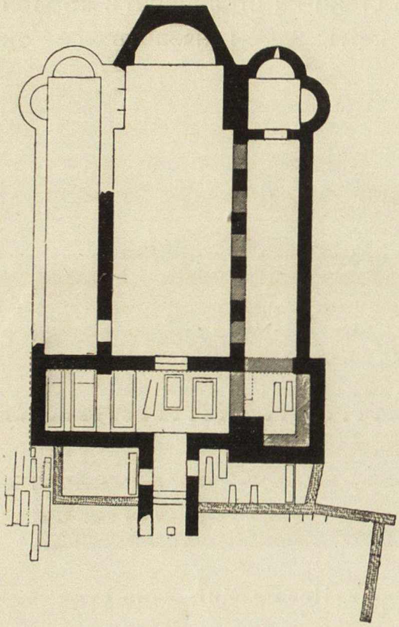

Обр. 331. Месемврия. „Морската базилика“ (планъ Велковъ).

Населението нарича мѣстото на разкопаната църква ἅγια Ἐλεοῦσα. Знаемъ, че въ 1342 год., храмътъ на месемврийския монастиръ Богородица Елеуса билъ поправенъ отъ Теодора Синадинъ[1] „чичо“ на Иванъ Александра[2], който обковалъ богато старата много почитана икона на Богородица[3] и обдарилъ храма съ скѫпи сѫдове и одежди. Твърде е вѣроятно разкопаната „морска базилика“ да е поменатата Богородица Елеуса. Въ развалинитѣ сѫ намѣрени части отъ керамични сѫдове, които се отнасятъ къмъ XIII—XIV в. и показватъ, че църквата е служила може би до идването на турцитѣ.

---

[1]) Грабаръ, я отнася къмъ XII—XIII в. (Матеріалы, стр. 157).

[2]) Тѣзи сведения дължимъ на рѫководителя на разкопкитѣ г. И. Велковъ. Вж. краткитѣ негови белѣжки въ Годишникъ за 1920 г. стр. 60 и П. Мутафчиевъ, Къмъ историята на месемврийскитѣ монастири, Сб. Златарски, стр. 168.

[3]) Изв. Арх. Др. кн. II, св. 1, стр. 134—6, обр. 23—7.

[4]) Изв. Арх. Др. кн. V, стр. 66—9, обр. 35—40.

СОЗОПОЛЪ (ΑΠΟΛΛΟΝΙΑ, ΣΟΖΟΠΟΛΙΣ)[4]

Епископи. Въ 680 г. е билъ епископъ Петъръ[5]; въ 787 г. Евтимий[6], Игнатий, който билъ на Фотиевия съборъ въ 879 г.[7], може да е епископъ на малоазийския Созополъ. Петъръ, поменатъ още въ 325 г., както и Атанасий епископъ Дебелтски и Созополски[8] въ 431 г. сѫ били въ сѫщность Дебелтски, а поменатия въ 550 г. Диогениянъ[9] е несигуренъ.

Църкви. Сегашнитѣ църкви (Св. Богородица, Св. Ив. Богословъ, Св. Георги или Св. Климентъ, Св. Зосимъ[10] и повече отъ 15 параклиса сѫ нови или изцѣло подновявани. Въ срѣдата на миналия вѣкъ се виждали само съсипни отъ нѣколко църкви[11]. Презъ XIV—XVII в. се споменаватъ въ града три църкви и два монастира и нѣколко монастира по близкитѣ острови[12], поне нѣкои отъ тѣхъ сѫ по-стари отъ XIII в. На острова Св. Иванъ, гдето стоялъ и до края на XVI вѣкъ монастирътъ Иванъ Предтеча[13], още личатъ развалинитѣ на византийска църква съ крѫгла дълбока 6 м. апсида, отъ която до скоро е стояла и часть отъ купола[1]. Църквата била съградена на мѣстото и съ материяла на античенъ храмъ.[2]

---

[1] Мсб., IV, стр. 103—7.

[2] П. Никовъ, Кой е билъ Синадинъ, чичата на царь Ив. Александра, Изв. Истор. Др. кн. III, стр. 217—225.

[3] Водачъ за Нар. Музей, обр. 106, стр. 208—9.

[4] Иречекъ, Пѫтувания, стр. 760 сл.

[5] Mansi, т. XI, стр. 585, 673.

[6] Mansi, т. XIII, стр. 149.

[7] Le Quien, т. I, стр. 1183.

[8] Le Quien т. I. стр. 1182.

[9] Mansi, т. IX, стр. 176.

[10] Св. Зосимъ умрѣлъ мѫченически въ Траяново време (98—117) минаваше за созополски гражданинъ (Иречекъ, Пѫтувания, стр. 760, заб.). Въ сѫщность св. Зосимъ е билъ отъ писидийската Аполония: въ разказа за мѫчението на светеца (Менологий на Василия, Migne, P. Gr., т. 117, стр. 504) се споменава като съседенъ градъ Антиохия писидийска ('Αντιοχεία τῆς Πισιδίας). Ясно е, че имаме още единъ случай на пренасяне легенди за малоазийски мѫченици.

[11] . . . On ne voit plus guère de trace d'antiquités à Sizopoli. On découvre difficilement quelques ruines informes d'églises“ . . . Hommaire de Hell, Voyage en Turquie et en Perse, Paris 1859, т. I, стр. 154.

[12] Иречекъ, Пѫтувания, стр. 761, заб. 2.

[13] Правосл. Палестин. Сборникъ, XXVII, стр. 86, цит. у Лопаревъ, Мануилъ Филъ, стр. 39; Мануилъ Филъ, стихъ 102.

На югъ отъ града, на брѣга, до носа св. Тема, на едно островче личатъ развалинитѣ на монастиръ Св. Теодоръ[3]; при старата граница, до основитѣ на нѣкогашната крепость Урдовиза стоятъ остатъци отъ зидоветѣ на триапсидна църква[4]. Има и други развалини съ съвсемъ неопредѣленъ произходъ.[5]

ДАРДАНИЯ (DARDANIA, ΔΑΡΔΑΝΙΑ)[6]

СКОПИЕ (SCUPI, ΣΚΟΥΠΟΙ, PRIMA JUSTINIANA)

Античниятъ Скупи, споредъ Evans'a[7] е билъ на западъ отъ сегашния градъ Скопйе, до с. Злокучани, при вливането на Лепенецъ въ Вардара, гдето има пространни антични развалини[8]. Градътъ престава да се споменава още въ началото на VI в., навѣрно разрушенъ отъ земетърса въ 518 г.[9]. Evans смѣта, че следъ това земетресение, градътъ е билъ премѣстенъ на сегашното си мѣсто, а отъ 535 г., е получилъ, но за кратко време, името Юстинияна Първа. Така за Evans'a създаването на Юстинияна е само възобновяване на Скупи.[10]

Епископи. Познати сѫ отъ епископитѣ на Скупи: Парегорий около 343 г.[11]; Урсикинъ къмъ 451 г.[12]; Йоанъ въ 494 г.[13] Отъ 535 г. Юстинияна Първа замѣства Скупи като столица на Дарданския архиепископъ[14]. Епископи на Първа Юстинияна сѫ познати: Кателиянъ около 535 г.[15]; Бененатъ къмъ 553 г.[1]); Йоанъ къмъ 591—602 г.[2]) е последниятъ. Отъ 602 г. престава да се чува и името на самия градъ.

---

[1] G. Seure, Apollonie du Pont, кн. II на Collection de monographies des villes antiques de la Thrace. Paris 1924, стр. 22. (Печатано и въ Revue Archéol. г. 1907 II; г. 1908 II,

[2] Relation d'un voyage en Roumélie, Paris 1834, стр. 125; Sayger et Desarnod, Album d'un voyage en Turquie en 1829 et 1830, табл, 37.

[3] Мсб. кн. IV, стр. 126.

[4] П. т., стр. 128.

[5] П. т., стр. 145.

[6] Hierocles, Synecdemus, § 655—56, изд. Burckhardt стр. 14.

[7] A. Evans, Illyricum, Westminster 1885, стр. 86 сл.

[8] Резултатитѣ отъ почнатитѣ напоследъкъ разкопки още не сѫ обнародвани.

[9] Com. Marcellinus, Chron. ad an. 518, у Migne, P. L., т. 51, стр. 939—40.

[10] Zeiller, Les origines chrétiennes, стр. 387.

[11] Mansi, т. III, стр. 39; Athanasius, Ep. ad ecclesias Mareoticas, у Migne, P. L., т. 56, стр. 850; Zeiller, стр. 161.

[12] Mansi, т. VII, стр. 523, 611.

[13] Mansi, т. VIII, стр. 13.

[14] Б. Граниѣ, Оснивање архиепископије у гр. Justiniana Prima, Гласник Скопског Научног Др., кн. 1, св. 1, стр. 113—30.

[15] Corpus juris civilis, т. III, изд. Schoell—Kroll, стр. 94; Le Quien, т. II, стр. 285; Zeiller, стр. 391.

Църкви. За безбройнитѣ църкви въ Юстинияна Първа споменава Прокопий[3]). Въ сегашния градъ Скопйе не сѫ останали църкви отъ предтурската епоха. Споредъ една белѣжка въ единъ осмогласникъ, въ 1535 г. въ Скопйе били събаряни християнски храмове.[4])

Св. Богородица (Троержчица). Църквата Св. Богородица, която въ 1204 г. се споменава като епископска[5]) несъмнѣнно е сѫществувала и презъ XII в. В. Марковичъ смѣта[6]), че е сѫщата църква, наричана Троержчица, която била обновена отъ Милутина[7]) и за която говори и Милутиновата грамота дадена на Виргинския монастиръ въ 1300 г.[8]) Последенъ пѫть е помената като църква на скопския митрополитъ въ Душаново време[9]) (1331—1355).

Монастиръ Св. Архистратигъ Михаилъ. Стефанъ Неманя поправялъ църквата на скопския монастиръ Св. Архистратигъ Михаилъ, презъ краткото време на своята власть надъ тоя градъ (1189—1190). Значи монастирътъ е сѫществувалъ поне нѣколко десетки години преди това. Изглежда, че не е билъ малъкъ, Стефанъ Първовѣнчани го споменава между хубавитѣ чужди монастири, на които Неманя е станалъ ктиторъ.[10])

Сега нѣма следа ни поменъ отъ него.

СКОПСКО

Монастиръ Св. Георги Виргински до Скопйе.

Грамотата на Константинъ Асѣня (1258—1277) дадена на Виргинския монастиръ Св. Георги Горга (Скоропомощникъ) опредѣля мѣстоположението му

---

[1]) Mansi, т. XI, стр. 20; Zeiller, стр. 162, 391.

[2]) Писмата на папа Григория Велики у Migne, P. L., т. 77, стр. 558—60, 607—09, 1241—2; Le Quien, т. II, стр. 285; Zeiller, стр. 162, 392.

[3]) Procopius, De œdif., кн. IV, гл. 1, Бонско изд. стр. 267.

[4]) . . „въ лѣто єз. н. мг. (7043) раснпашє цркве оу Скоп’є“. (Гласник 57, стр. 45).

[5]) „episcopus . . . sanctissime ecclesie dei genetricis de Scopia Marinus“, въ писмото на българскитѣ епископи до папа Инокентий III (Theiner, Vetera monumenta Slavorum meridionalium, т. I, Romae 1863, № 45, стр. 29).

[6]) Православно монаштво, стр. 23.

[7]) Данило, Животи краљева и архиепископа српских, изд. Даничић, стр. 138; Љ. Стојановић, Српски родослови и летописи, Гласник 53, стр. 37.

[8]) Новаковић, Законски споменици, стр. 609, § XI, стр. 610, § XIV.

[9]) П. т., стр. 677, § III.

[10]) Животъ на Ст. Неманя отъ Ст. Първовѣнчани, у Павловић, Домаћи извори, стр. 14—5; Марковић, стр. 22, заб. 64.

„на брьдѣ Виргинѣ¹) **прѣмо Скопии град, надь Серѣка“** ²); грамотата на Стефана Урошъ Милутинъ (1282 - 1321) повтаря почти сѫщото, **„прѣмо Скопию градоу а еракѣ, на брьдѣ рекомѣмь Вер’гинь“** ³).

С. Новаковичъ търсеше монастира въ самия градъ Скопйе⁴); В. Кънчевъ, близо до града, на хълма гдето се издига Султанъ Мурадъ джамия⁵).

Споредъ мѣстното предание, 1 ч. северно отъ града, западно отъ с. Бутель, на хълма наричанъ Бърдо имало нѣкога „голѣмъ монастиръ Св. Георги“. Тамъ постави Св. Георги Горга Йор. Ивановъ⁶), тази локализация се възприе отъ Илински⁷), Иречекъ⁸), Марковичъ⁹). Напоследъкъ Р. Груичъ проучилъ обстойно скопската околность и идва до заключение, че монастирътъ билъ не на бърдото срещу с. Бутель (у него нареченъ Голѣмъ Ридъ), а на низкия хълмъ непосрѣдно на северъ до града, на който при орань се намирали византийски тухли и камъни съ хоросанъ¹⁰). Подъ самия хълмъ, на югоизточната му страна Груичъ намѣрилъ и развалинитѣ на банята¹¹), за която се говори въ Милутиновата грамота¹²).

Въ грамотата на Константина Асѣня е казано, че монастирътъ билъ основанъ отъ „свети царь Романъ“¹³); грамотата на Милутина нарича Романа на три пѫти първъ ктиторъ¹⁴).

Шафарикъ¹⁵), Иречекъ¹⁶), Благоевъ¹⁷) мислятъ, че става дума за царь Петровия синъ Романъ, който изглежда е царувалъ следъ бѣгството си отъ византийски плѣнъ около 980¹⁸). В. Кънчевъ смѣта, че този Романъ е само възобно-

---

¹) Смѣтаме формата Виргинъ за по-вѣрна, защото въ грамотата на Милутина отъ 1300 г. хълмътъ е нареченъ Вер’гинь, а и въ грамотата на Константинъ Асѣня буквата следъ р прилича повече на г отколкото на п.

²) Г. Ильинскій, Грамоты болгарскихъ царей, Москва 1911, стр. 15.

³) С. Новаковић, Законски споменици, стр. 608.

⁴) С. Новаковић, С Мораве на Вардар. Балканска питања, Београд 1906, стр. 35, заб. 3, стр. 40.

⁵) В. Кѫнчовъ, Градъ Скопия, Псп. кн. 55—56, стр. 3.

⁶) Бълг. Старини, стр. 37—8.

⁷) Ильинскій, Грамоты, стр. 107—9.

⁸) Jireček, Staat und Gesellschaft in mittelalterlichen Serbien, Denkschr. der Akad. der Wiss. in Wien, кн. 56, ч. I, стр. 51.

⁹) Марковић, Православно монаштво, стр. 12.

¹⁰) Р. М. Грујић, Властелинство Светога Ђорђа код Скопља, Гласник Скопског Научног Друштва, 1925, кн. 1, св. 1, стр. 50 заб. 2, стр. 51.

¹¹) П. т. стр. 53, обр. 2.

¹²) Новаковић, Зак. споменици, стр. 610, § 12.

¹³) Ильинскій, стр. 15, р. 6.

¹⁴) Новаковић, стр. 613, § 32; стр. 615, § 37; стр. 616, § 38.

¹⁵) Šafařík, Památky, 2-о изд., стр. 23—7.

¹⁶) Jireček, Staat und Gesellschaft, стр. 51.

¹⁷) Благоевъ, Произходъ и характеръ на царь Самуиловата държава. Год. Соф. Универ., Юрид. фак., кн. 20 (1925), стр. 543.

¹⁸) Благоевъ, стр. 541 сл.; Златарски, Западната бълг. държава до провъзгласяването на Самуила за царь, Мак. Прегледъ, г. II, кн. I, стр. 18.

вилъ монастира[1]). Въ 1003 г. Романъ билъ плѣненъ при Скопие отъ византийцитѣ. Значи, ако допуснемъ това ктиторство, монастирътъ трѣбва да е билъ съграденъ въ годинитѣ 980—1003.

Споредъ Константиновата грамота царь Романъ подарилъ на Св. Георги селото Козарево заедно съ монастира Йоанъ Златоустъ[2]), а сжщото село Козарево съ монастира Йоанъ Златоустъ, споредъ Милутиновата грамота било подарено отъ царь Диогенъ[3]). По-вѣроятно е следователно, че „първия ктиторъ“ е византийскиятъ императоръ Романъ IV Диогенъ (1067—1071), както мислеше и Ильинскій[4]). Романъ Диогенъ до 1067 г. билъ стратигъ на срѣдешката областъ[5]), връзкитѣ му съ мѣстното население и съ стария царски родъ на Самуила сж известни отъ историята и дори самъ той, споредъ една легенда билъ роденъ въ Кюстендилъ[6]). А житието на Прохора Пчински приписва на Романъ Диогена съграждането и на монастира Св. Георги въ Старо-Нагоричино.[7])

Отъ това, че и въ двата хрисовула двѣтѣ имена Романъ Диогенъ били предадени като имена на две лица, Р. Груичъ заключи напоследъкъ[8]), че става дума за двама византийски императори, за Романъ III Аргиръ (1028—1034) и за Романъ IV Диогенъ, като мисли, че „първиятъ ктиторъ“ — основательтъ е Романъ Аргиръ. Видѣхме обаче, че съпоставянето на двата хрисовула рѣшава въпроса въ полза на Диогена, толкова повече, че за нѣкакви връзки на стария мжжъ на Зоя съ западнобългарскитѣ краища никжде не се поменава.

Виргинскиятъ монастиръ, скоро следъ основанието си, при нахлуването на „агарянитѣ“ — навѣрно печенезитѣ и куманитѣ — „изгубилъ всичкитѣ си правила и метоси и паднalъ до основи“[9]). Билъ отново „въздигнатъ и прославенъ“ отъ императора Алекси Комнинъ (1081—1118), обдаряванъ и подкрепянъ отъ „много свети правовѣрни царе“, чиито хрисовули били показани на Константинъ Тиха: Никифоръ Вотаниятъ (1078—1081), Мануилъ Комнинъ (1143—1180), Исакъ Ангелъ (1185—1195), Теодоръ Епирски (1215—1230), Йоанъ III Ватацесъ (1222—1255), Калоянъ (1196—1206), Калиманъ (1241—1245) и Стефанъ Неманя (1170(?)—1196. Краль Милутинъ (1282—1321) намѣрилъ монастира „запустѣлъ отъ много години и разоренъ отъ основи“ и го въздигналъ отново.[10]) Игуменътъ му личи като Скопски между игуменитѣ на „събора на сръбскитѣ земи“ въ 1315 год.[11])

---

[1]) ПСп. кн. 55—6, стр. 86.

[2]) Ильинскій, стр. 17, редъ 67—8.

[3]) Новаковић, Законски споменици, стр. 612, § 25.

[4]) Ц. с., стр. 107—9.

[5]) Ивановъ, Сѣверна Македония, стр. 43—5.

[6]) Споменик X, стр. 54.

[7]) Јован х. Васиљевић, Свети Прохор, Београд 1910, стр. 16.

[8]) Р. Грујић, Властелинство Св. Ђорђа, стр. 48, 55.

[9]) Ильинскій, стр. 15, редъ 6—7.

[10]) Новаковић, стр. 608.

[11]) Споменик 4, стр. 10.

Въ 1377 г. Вукъ Бранковичъ подарява монастира, собствено приходитѣ му на Хилендаръ[1]). Това е последното му поменаване.[2])

Въ първитѣ вѣкове на своето сѫществуване Виргинскиятъ монастиръ е билъ много богатъ, ималъ земи, метоси и села не само въ Скопско, но и въ Положко, въ Порѣчието, въ Прилѣпско, на Овче-поле и единъ метохъ чакъ при Белбѫждъ. Този метохъ **въ Вельбѫжи ст҃ꙑ Николае́ въ ко . . ши**[3]) **(колуши?)** Груичъ смѣсва съ монастира Св. Никола Мрачки при с. Пещера, Радомирско,[4]) който отстои на повече отъ 30 клм. отъ Кюстендилъ, нѣкогашния Велбѫждъ. Югозападно отъ града, почти като кюстендилска махала е старото с. Колуша, чието име се свързва съ названието Коласия[5]) на Велбѫждъ — Кюстендилъ.

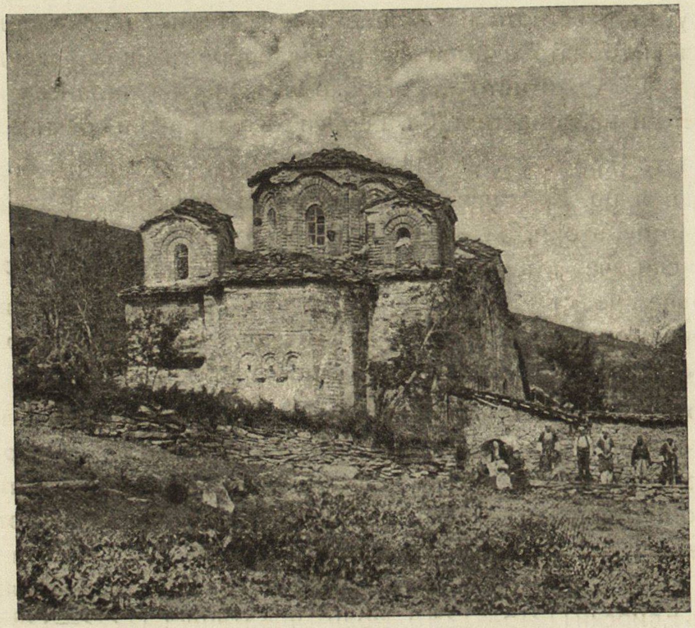

Обр. 332. Нерѣзи. Св. Пантелеймонъ

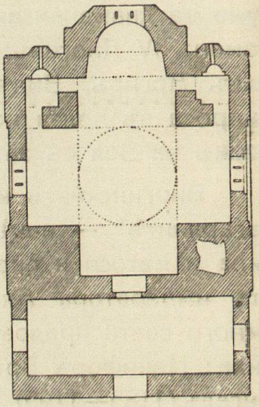

Обр. 333. Нерѣзи. Св. Пантелеймонъ (планъ Покрышкинъ).

Въ Милутиново време числото на монастирскитѣ земи е значително намалѣло, особено въ Скопско, гдето отъ 50 села останали по-малко отъ 20.[6])

С. Нерѣзи. Монастиръ Св. Пантелеймонъ. Запазена е само църквата и то доста повредена. Че е била монастирска разбираме и отъ грѣцкия надписъ надъ главнитѣ врата, който казва, че била съградена въ 1164 г. „при игумена монаха Йоаникий“[1]). Ктиторъ билъ нѣкой Алекси Комнинъ, но не сетнешниятъ императоръ, както смѣташе Кондаковъ, защото тогава последниятъ още не е билъ роденъ[2]). Църквата е кръстовидна петкуполна постройка (обр. 332), отъ т. н. „простъ“ типъ[3]), гдето срѣдниятъ куполъ е подържанъ отъ пиластри (планъ обр. 333)[4]). Западнитѣ две отъ четиритѣ подкуполни отдѣления въ жглитѣ на кръста сж отворени само къмъ притвора[5]). Въ 1300 г. Милутинъ въ грамотата си, дадена на Виргинскиятъ монастиръ, потвърждава правото на този монастиръ надъ Нерѣзкия Св. Пантелеймонъ, като надъ метохъ.[6])

---

[1]) Новаковић, стр. 451—2.

[2]) За монастира вж. още Марковић, стр. 11—13.

[3]) Ильинскій, стр. 17, редъ 62.

[4]) Ивановъ, Бълг. Старини, стр. 153—4.

[5]) Ивановъ, Северна Македония, стр. 261.

[6]) Срв. Грујић въ Гласник, стр. 57.

Фрескитѣ сж главно отъ XVI—XVII в., слаби остатъци отъ по-стара живопись видѣлъ Милюковъ само въ апсидата и въ западнитѣ жглови отдѣления[7]). Запазени сж части отъ каменenъ киворий съ много тънка рѣзба[8]), старинни колони на царски врата[9]), релйефно орнаментирана плоча отъ амвонъ[10]). Кондаковъ отнася кивория и амвонната плоча къмъ времето на основанието, XII—XIII в.[11])

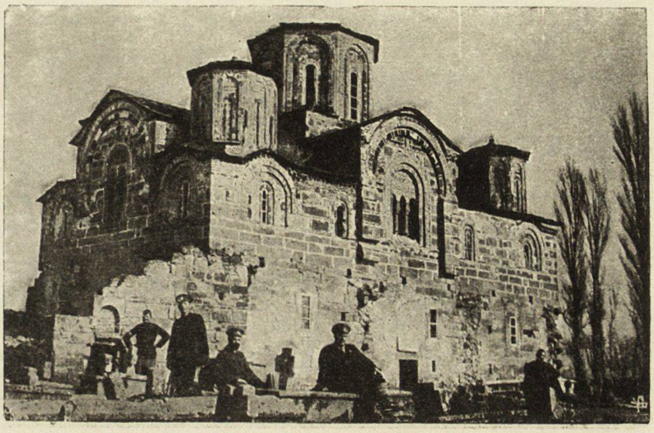

Обр. 334. Старо-Нагоричино. Св. Георги.

С. Старо-Нагоричино. Църква (и монастиръ) Св. Георги. Споредъ житието на Прохора Пчински, църквата Св. Георги въ Старо-Нагоричино (**в̓ область жеглиговстѣи**, днешно Кумановско) била построена за мощитѣ на Прохора отъ Романъ Диогенъ и то срещу пещерята, гдето нѣкога Романъ видѣлъ светеца[12]). Въ житието на Якима Сарандапорски[13]) е казано, че „нѣкой отъ благочестивитѣ царе“ съградилъ за св. Прохора църква Св. Георги. Отъ монастира [1]) нѣма следа; сегашниятъ храмъ (обр. 334) е изцѣло или отъ части дѣло на Милутина [2]), както се вижда отъ надписитѣ [3]), единъ отъ 1313 г., другиятъ отъ 1318 г. За това ктиторство Милутиново говори и Данило [4]). Църквата е петкуполна, полубазиликална, съ силно удължено олтарно пространство [5]). Градежътъ въ долнитѣ части е отъ дѣланъ пѣсъчникъ, къмъ покрива е оживѣнъ съ тухли главно по аркитѣ и прозорцитѣ [6]). На образеца, що държи Милутинъ въ ктиторския портретъ, по южната и северната стена е имало тройна низка аркада [7]), следи отъ която личатъ и днесъ на стенитѣ. Стегнатиятъ общъ изгледъ, планътъ и каменната облицовка напомнятъ на Мийе паметницитѣ на Изтока [8]). Н. Окуневъ се спрѣ повече на тази прилика съ източнитѣ църкви и заключи, че църквата на Нагоричния монастиръ произхожда отъ XI в. и е дѣло на нѣкой отъ близко заселенитѣ (въ Кратово) арменци колонисти [9]). И за В. Марковича първоначалната църква произхожда отъ византийско време [10]). Подъ запазения пластъ живопись отъ 1317 г. [11]) съ портрета на Милутина, има и другъ по-старъ; ако Милутинъ бѣше градилъ църквата наистина „отъ основи“ монограмитѣ му на капителитѣ [12]) не биха били рисувани, а дълбани.

---

[1]) Evans, Illyricum, стр. 96; Милюковъ, Христіянскія древности западной Македоніи, Изв. Русск. Арх. Инст. въ К-полѣ, кн. IV, стр. 136; Кондаковъ, Македонія, Спб. 1909, стр. 174.

[2]) Марковиħ, стр. 22, заб. 61.

[3]) Милюковъ, стр. 136—9, Кондаковъ, стр. 174—6; Millet, L'école grecque, стр. 58, 70, 150, 206, 283, обр. 112; Evans, Illyricum, стр. 96—7.

[4]) Плана снеманъ отъ Покришкина взимаме отъ Кондаковъ, стр. 174.

[5]) На плана тѣзи отдѣления не сж нанесени.

[6]) Новаковиħ, Законски споменици, стр. 613, § 28.

[7]) Милюковъ, стр. 137.

[8]) Кондаковъ, стр. 176, обр. 113.

[9]) Милюковъ, стр. 137.

[10]) Кондаковъ, стр. 175, обр. 112; Evans, стр. 97.

[11]) Кондаковъ, стр. 175—6.

[12]) Васиљевиħ, Свети Прохор, стр. 8, 16.

[13]) Гласник 22, стр. 246.

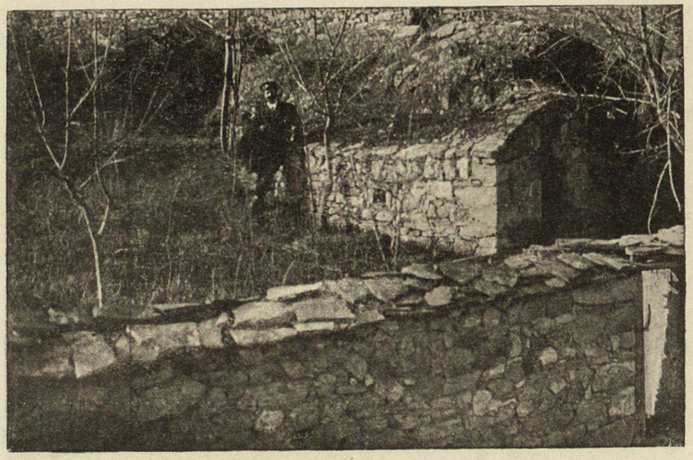

Обр. 335. Старо-Нагоричино. Изпосница Св. Прохоръ.

---

[1]) Данило (Животи, Загреб 1866, стр. 179) говори за монастиръ.

[2]) Кондаковъ (Македония, стр. 197) погрѣшно смѣта за ктиторъ Стефанъ Дечански.

[3]) Кондаковъ, обр. 134; Стојановић, Записи кн. I, стр. 19, № 41.

[4]) Данило, стр. 138.

[5]) Планъ отъ Покришкинъ, у Кондаковъ, обр. 133; отъ К. Йовановичъ у Millet L’art serbe. Les églises, Paris 1919, обр. 96.

[6]) Кондаковъ, обр. 132, стр. 196; Millet, обр. 98, 99, 100, стр. 101.

[7]) Millet, обр. 6; П. Поповић, Прилог за студију старе српске црквене архитектуре, Старинар, кн. I (1923) стр. 106.

[8]) Millet, стр. 102.

[9]) Н. Окуневъ, Нѣкоторыя черты восточныхъ вліяній въ средневѣковомъ искусствѣ южныхъ славянъ. Сб. Златарски 1925, стр. 239.

[10]) Православно монаштво, стр. 91.

[11]) Millet, L’art et les artistes, въ La Serbie glorieuse, Paris 1917, стр. 39, 40 43.

[12]) Millet, L’art et les artistes, стр. 30; Millet, L’art serbe, обр. 62, 247.

Въ 1330 г. следъ поражението на царь Михаила при Велбуждъ, тѣлото му е било погребано, по заповедь на Стефана Дечански въ църквата Св. Георги Нагорички.¹)

Стенописитѣ, дѣло на гръцки майстори отъ XIII—XIV в., иматъ голѣма художествена стойность.²)

Срещу църквата, отвждъ пжтя, на мѣстото гдето нѣкога се подвизавалъ св. Прохоръ сега има низка каменна църквица-изпосница (обр. 335).³)

Църквата Св. Георги въ **с. Младо-Нагоричино.** Около селото имало нѣкога повече отъ 15 църкви; В. Петковичъ споменава за десетина⁴), запазенитѣ три (Св. Георги, Св. Никола⁵), Св. Петка)⁶) той отнася къмъ XIV в.⁷) Св. Георги е еднокуполна трикорабна базилика съ тристранна апсида и широка нартика⁸). Облицована е изцѣло отъ дѣланъ мѣстенъ мекъ пѣсъчникъ съ рѣзба по двойнитѣ фронтонни прозорци. Споредъ Мийе, типътъ на Младонагоричката църква въ главнитѣ си черти е малоазийски и арменски⁹). Градежниятъ материялъ, формата на долнитѣ прозорци, както и „армено-грузинскиятъ“ характеръ на южния двоенъ прозорецъ каратъ Н. Окунева да смѣта църквата за дѣло на арменецъ въ XI в. и то съ по-голѣма сигурность отколкото за Старонагоричката църква. Обаче съответниятъ прозорецъ на северната фасада, както и този на западната¹⁰) (на нартиката) (обр. 336) могатъ да бждатъ признаци на западно влияние и да послужатъ като доводи за много по-новъ произходъ.

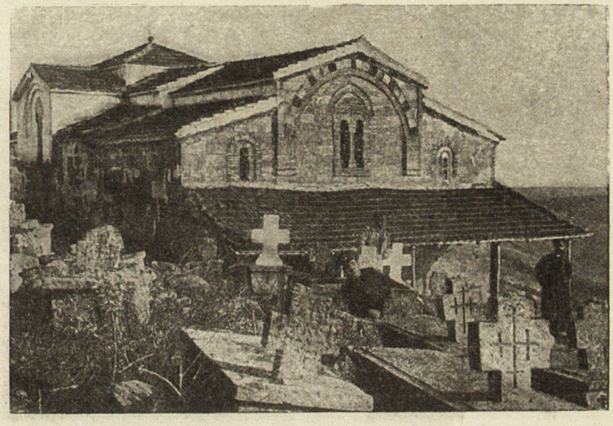

Обр. 336. Младо-Нагоричино. Св. Георги.

---

¹) Данило, стр. 189.

²) Кондаковъ, стр. 197—9, обр. 135—7; Millet, L'art et les artistes, обр. стр. 30, 39, 40, 43, 44. За по-нататъшната сждба на монастира вж. Марковић, стр. 91: за градежа повече у Поповић въ Старинар, кн. I (1923) стр. 105—6; общи сведения (некритично) у J. х. Васиљевић, Јужна Стара Србија, кн. I, Београд 1909, стр. 427 сл.

³) Васиљевић, стр. 433.

⁴) V. Petković, Les monuments de l'ancien art serbe en Macédoine въ Беличовата Macédoine, стр. 195—6.

⁵) П. Поповић, Прилог, стр. 107.

⁶) Поповић, стр. 108; той видѣлъ развалинитѣ на още две църкви.

⁷) Petković, стр. 196.

⁸) Срв Кондаковъ, стр. 194—5, обр. 131.

⁹) Н. Окуневъ, Нѣкоторыя черты пр., стр. 240—48.

¹⁰) Срв. J. х. Васиљевић, Јужна Стара Србија, стр. 435—6 (съвсемъ некритично).

С. Матейче. Полуразрушената църква на нѣкогашния Богородиченъ монастиръ при с. Матейче, северозападно отъ Куманово, произхожда отъ XI в., споредъ забелѣзания отъ Evans'a надписъ отъ времето на Исака Комнинъ (1057—1059)[1]). За Evans'a тя е „единъ отъ най-благороднитѣ византийски паметници по тѣзи мѣста“[2]). И днесъ още личатъ чистотата на линиитѣ и съразмѣрностьта на отдѣлнитѣ части (обр. 337). Тя представя цариградския типъ на кръстовидната петкуполна църква съ удължено източно рамо на кръста (планъ обр. 338).

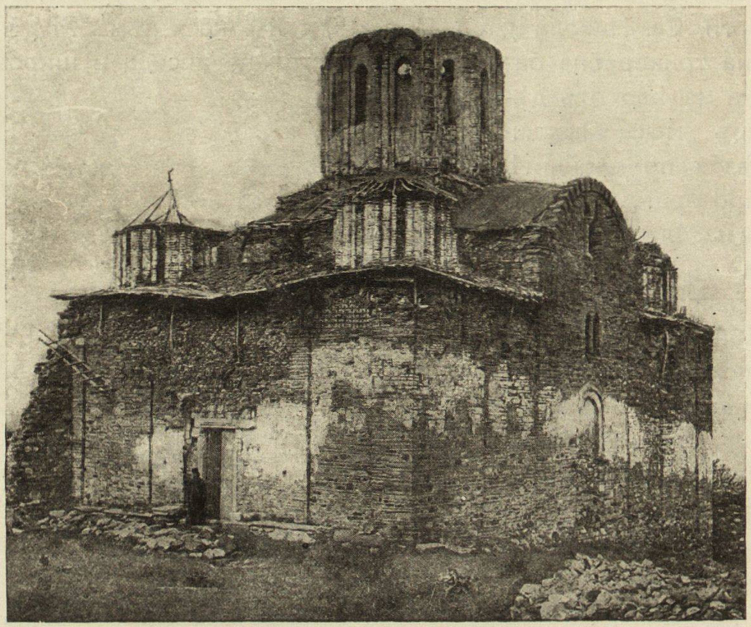

Обр. 337. Матейче. Св. Богородица (по Millet).

В. Петковичъ я смѣталъ за градена въ време на Неманичитѣ (XII—XIV в.). Стенописитѣ съ образитѣ на Душана, жена му Елена и сина имъ Урошъ, гдето последнитѣ двама държатъ образеца на църквата[4]), каратъ нѣкои отъ изследвачитѣ да смѣтатъ постройката за дѣло на Душана или по-точно на жена му Елена[5]) и я отнасятъ къмъ XIV в.[1]) Въ XV в. въ монастира е работилъ и Владиславъ Граматикъ[2]). За състоянието на църквата и монастирскитѣ сгради въ края на миналия вѣкъ вж. у Ј. х. Васиљевиħ'а.[3])

---

[1]) A. Evans, Illyricum, ч. III—IV, стр. 155; Jireček, Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien, ч. III, стр. 4.

[2]) Evans, стр. 154—5.

[3]) Споредъ В. Марковић, стр. 19.

[4]) Кондаковъ, Македонія, обр. 141; Millet, L'art serbe, обр. 14.

[5]) Марковић, стр. 19, заб. 41*.

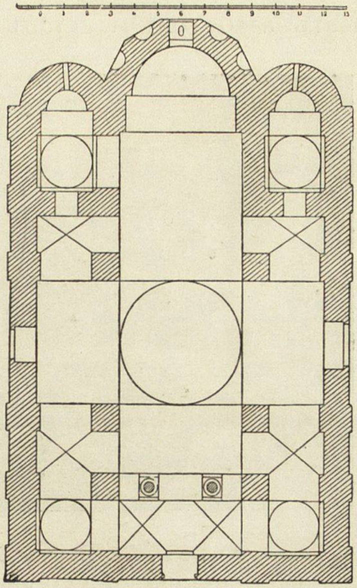

Обр. 338. Матейче. Св. Богородица (планъ Покрышкинъ).

Монастиръ Св. Якимъ **Сарандапорски** (Осоговски) при Паланка. Въ втората половина на XII в. единъ овчеполски свещеникъ съградилъ на Паланешката Крива-рѣка монастиръ въ честь на пустиника Якимъ, който се билъ поминалъ 50 г. преди това, събралъ монаси и craналъ първия игуменъ — нареченъ Теофанъ — на новия монастиръ. Споредъ житието на св. Якима[4]), което изглежда да е отъ преди XIV в.[5]), това станало презъ царуването на Мануила Багрѣнородни (1143—1180). Теофановата църква била толкова малка, че монаситѣ не могли да се поберать вѫтре[6]), а служели отвънъ.

Въ житието на Якима е казано, че въ монастира идвалъ на годишния праздникъ — 16 (30) августъ — царь Калоянъ[7]). Споредъ единъ отъ новитѣ сръбски родослови, Милутинъ обновилъ и Сарандапорския монастиръ[8]). Преди Велбуждкия бой въ 1330 г. Стефанъ Дечански дошълъ въ Св. Якимъ да моли за помощьта на светеца[9]). Единъ отъ криторитѣ на Якимовия монастиръ билъ Константинъ Драгашъ, владетеля на велбуждкото васално княжество[10]). Презъ 1463 г. въ монастира идвалъ Мохамедъ II.[11])

---

[1]) За да обясни появата на тази чисто цариградска църква въ XIV в., Millet говори за продължаване на византийската традиция въ сръбската архитектура при Душана, за възприемане на чистия цариградски типъ отъ последната и пр. (L'art serbe, стр. 120—22); Кондаковъ възприема мнѣнието на Покришкина, че църквата е отъ XIV в. (Македонія, стр. 119); Пера Поповиħ (Старинар, трета серия, кн. I (за 1922), стр. 103—04) се спира на градежнитѣ похвати и материялъ и живописьта.

[2]) Стојановиħ, Записи, кн. I, № 335, 349; кн. III, № 5572.

[3]) Јужна Стара Србија, кн. I, стр. 448 сл.

[4]) Издания: В. Ламанскій, Приложеніе къ VI т. Записокъ Имп. А. Наукъ № (1864); Ст. Новаковиħ въ Гласник 22 (1867); новобългарски преводъ отъ Д. Мариновъ, Служба преподобнаго отца нашего Јоакима Осоговскаго, Срѣдецъ 1900.

[5]) Ивановъ, Сѣверна Македония, стр. 90—5.

[6]) Новаковиħ, Први основи словенске књижевности меħу балканским словенима, 1893, стр. 172.

[7]) Д. Мариновъ, стр. 53.

[8]) Љ. Стојановиħ, Српски родослови и летописи въ Гласник 53, стр. 37.

[9]) Данило, Животи краљева и архиепископа српских. Загреб 1866, стр. 181.

[10]) Споменик 39, стр. 38—9; Ивановъ, стр. 266.

[11]) Из старих рукописа, Гласник Музеја Босни и Херцеговини, кн. VI (г. 1894), стр. 461.

Земетресението въ 1585 г. разрушило монастира и затова отива въ Москва за помощь игуменътъ заедно съ Кюстендилския митрополитъ [1]). Следъ поправянето, монастирътъ отново процъвтѣлъ; турски пѫтешественици отъ XVII в. [2]) го поменаватъ като голѣмъ, старъ и богатъ монастиръ. Споредъ мѣстното предание, когато дошли австрийцитѣ (маджаритѣ) въ тѣзи краища (презъ 1690 или 1737 г.), турцитѣ избѣгали и като се върнали, разорили монастира. Въ срѣдата на XVIII в. мощитѣ на Якима изчезнали [3]). Въ XIX в. богати жители на съседната Паланка въздигатъ отново монастира и дветѣ му църкви Св. Якимъ и Св. Богородица [4]) (обр. 339).

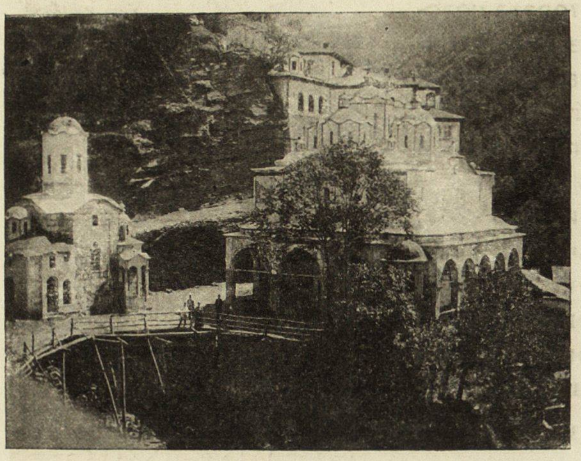

Обр. 339. Св. Якимъ Сарандапорски.

Въ житието Якимово се споменава за църква въ с. **Градецъ,** Паланешко, гдето се билъ отбилъ светецътъ преди да стигне долината на Крива-рѣка. [5])

Пчински монастиръ Св. Прохоръ. Споредъ житието на св. Прохора [6]), църквата на монастира при с. Ябланица надъ Козякъ планина, на р. Пчиня била построена за мощитѣ на светеца отъ византийския императоръ Романъ IV Диогенъ (1067—1071), комуто още по-рано, когато Романъ билъ Срѣдешки стратегъ, Прохоръ предсказалъ царското достоинство. Основанъ въ втората половина на XI в. [7]), монастирътъ се поменава едва въ времето на Милутина, когато последниятъ обновилъ църквата му [8]). До 1899 г. [9]) е стояла старата църква [10]) (дали

---

[1]) Глас 68, стр. 223; Ивановъ, стр. 93.

[2]) Hadschi Chalfa, Rumeli und Bosna, прев. Hammer, Wien 1812, стр. 94; Сияхатъ Намеси, кн. V, по Ивановъ, стр. 94.

[3]) Паисий, Исторія славѣноболгарская, изд. Ивановъ, София 1914, стр. 79.

[4]) Ивановъ, стр. 95; Св. Богородица може да е старата църква отъ XIV в., поправена.

[5]) Ламанскій, О нѣкоторыхъ рук., стр. 126. За Осоговския монастиръ вж. и Псп. кн. 55—56, стр. 241, заб. 4.

[6]) J. х. Васиљевић, Св. Прохор Пчињски и његов манастир, Годишњица Н. Чупића, кн. XX, Београд 1900, стр. 66. Въпрѣки твърдението на Василевича (стр. 64), че не е имало старо житие, отъ всичко личи, че такова е имало, челъ го е и Паисий (Вж. Ивановъ, Сѣв. Македония 106—7; Карановъ, Мсб. кн. IV, стр. 312).

[7]) Карановъ, стр. 312; Васиљевић, стр. 90.

[8]) Гласник 53, стр. 37.

[9]) Васиљевић, Јужна Стара Србија, кн. II, стр. 376.

[10]) Hahn видѣлъ старата църква и долепената до нея двуетажна четвъртита кула съ параклисъ на горния етажъ. (Reise von Belgrad nach Salonik, стр. 88).

Милутиновата?), която била изписана презъ 1489 г. съ срѣдствата на Кратовчанина Маринъ синъ на попъ Радона[1]), въ 1899 г. е била уголѣмена. Ржкописи отѣ XV и XVI в. писани или пазени нѣкога въ монастира показватъ, че въ това време тамъ е имало и условия за книжовна работа[2]). Монастирътъ въ XVIII в. ималъ около 25 души монаси, въ 1858 г. Ханъ[3]) намѣрилъ тамъ само единъ свещеникъ.

* * *

На десния брѣгъ на Пчиня пакъ по поржка на Диогена била съградена малка цървка Св. Лука.[4])

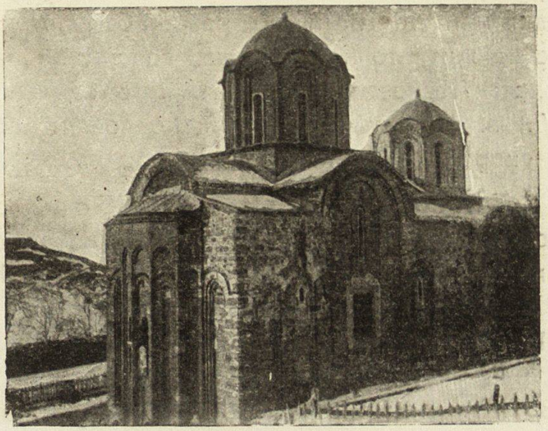

Обр. 340. Св. Гаврилъ Лѣсновски. Цървката.

Лѣсновски монастиръ Св. Архангели Михаилъ и Гаврилъ. Между Кратово и Злетово, въ склоноветѣ на Плавица се намира Лѣсновскиятъ монастиръ познатъ повече като Св. Гаврилъ. Сжществувалъ и преди да дойде да се постриже въ него св. Гаврилъ, който, по даннитѣ на житията, изглежда да е живѣлъ въ края на XI и началото на XII в.[5]) Пръвъ пжть е поменатъ монастирътъ въ 1330 г. когато известниятъ книжовникъ Станиславъ преписва тамъ проложното житие на Гаврила[6]). Въ 1341 г. Душановиятъ бояринъ Йоанъ Оливеръ уголѣмилъ монастирската цървка, която до тогава била „малка" по думитѣ въ житието, обогатилъ монастира и го подарилъ на Хилендаръ[7]). Зографисването било довършено едвамъ въ 1349 г.; Ст. Симичъ смѣта, че на тази дата е била довършена втората, срѣдна, часть на монастирската цървка[8]). Сегашната сграда (обр. 340) е Оливеровата[9]), освенъ нартиката, която е отъ втората половина на XVI в.[10]) Между стенописитѣ личатъ образитѣ на Душана и Елена[1], на ктитора Оливера и сѣмейството му[2]. Въ 1381 г. Константинъ Драгашъ подарява отново монастира на Хилендаръ[3], изглежда, че е билъ отхвърлилъ тази зависимость. Кратовскитѣ и Злетовски рудари подържали монастира презъ XV и XVI в. Къмъ срѣдата на XVII в. нѣкои отъ монастирскитѣ здания били поправени[4], но турцитѣ го ограбили и разсипали отново. Въ 1660 г. Кюстендилскиятъ митрополитъ който, вижда се, живѣлъ и въ монастира, иска помощь отъ руския царь Алекси Михаиловичъ[5]. Въ 1672 г. граждани отъ Паланка поправятъ трапезарията и килиитѣ.[6]

---

[1]) Стојановић, Записи, кн. I, стр. 112—13, № 357.

[2]) Васиљевић, Св. Прохор, стр. 99 сл.; Ивановъ, стр. 109.

[3]) Hahn, Reise, п. т.

[4]) Васиљевић, стр. 70; Гласник Скопског Научног Друштва, кн. I, стр. 57. За Пчинския монастиръ вж. и Марковић, стр. 28—9.

[5]) Ивановъ, Сѣверна Македония, стр. 96.

[6]) Ивановъ, стр. 102; Марковић, стр. 29.

[7]) Л. Стојановић, Стари записи и натписи, т. I, № 71, стр. 30; Ивановъ, Български старини, стр. 245.

[8]) Ст. Симић, Лесновски монастир св. отца Гаврила, Београд 1913, стр. 47—8.

[9]) Millet, L'art serbe, стр. 116—19, обр. 122—4.

[10]) Мсб. кн. IV, стр. 11; Ст. Симић, стр. 48; на градежа се спира повече П. Поповић стр. 108—9.

Презъ XVI—XVIII в. въ монастира се преписватъ ржкописи[7] сега унищожени или пръснати по разни библиотеки[8]. „Изяснителното писание“, което следва житието на Гаврила, говори за множество скитове, монастири, рисува цѣлата Лѣсновска околность като единъ грамаденъ монастиръ[9]. Въ края на XVIII в. монастирътъ билъ подновенъ съ помощьта на околното население, до скоро нѣмалъ нито единъ монахъ.

Тетово. Монастиръ Св. Богородица. Св. Богородица Тетовска се споменава за пръвъ пжть едва въ началото на XIII в. въ писмо на Охридския архиепископъ Хоматиянъ (1216—1235): μονὴ τῆς ὑπεραγίας δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου τῇ ἐν Χτεατόβῃ[10]. Билъ е голѣмъ монастиръ, на събора на сръбскитѣ игумени въ 1315 г., неговиятъ игуменъ е десети по редъ[11]. Произхожда отъ времето на византийското владичество; Стефанъ Душанъ, който заедно съ сина си Урошъ (1337—1346) поправя монастиря и му подарява имоти, казва въ грамотата си[12], че му потвърждава владението на селата, които е ималъ „и при гръцкитѣ царе“[13]. Въ 1348 г. Душанъ подарява монастира на Хилендаръ[14]. Сега сж останали развалини наричани отъ тетовци „Старо оброчище Св. Богородица“, албанцитѣ ги наричатъ съ турското име „Ески-клисе“.[15]

---

[1] Millet, L'art serbe, стр. 30; Симиѣ, обр. на стр. 22.

[2] Millet, стр. 27, 28.

[3] Petit et Korablev, Actes de Chilandar, II, № 67, стр. 542—3, по Марковиѣ, стр. 108, заб. 44.

[4] Мсб. IV, стр. 311.

[5] Споменик 38, стр. 65; Симиѣ, стр. 63—4.

[6] Стојановиѣ, Записи, т. I, № 1673, стр. 408.

[7] Стојановиѣ, т. II, стр. 63, 72, 144, 151, 154; Симиѣ, стр. 79—80.

[8] Мсб. кн. IV, стр. 303.

[9] Мсб. кн. IV, стр. 301—2. Сждейки по езика, трѣбва да отнесемъ това Писание къмъ XVII в., но може да е и много по-старо, а преписътъ да е само езиково подновенъ.

За преписвачи на книги въ монастира вж. Симиѣ, стр. 77—80.

[10] Pitra, Analecta sacra et classica, Parisiis et Romae 1891, у Никовъ, Материяли, Годишникъ на Унив. кн. XVIII 1922, стр. 17, 8; цит. и у Tomaschek, Zur Kunde, 1882, стр. 70.

[11] Споменик 4, стр. 10; Марковиѣ, стр. 86.

[12] Споменик 3, стр. 28—30; Новаковиѣ, Законски споменици, стр. 657 сл.

[13] Споменик 3, стр. 28—30.

[14] Новаковиѣ, стр. 422, гл. VIII.

[15] Македонски прегледъ, г. I, кн. 3, стр. 20.

НОВИ ЕПИРЪ (EPIRUS NOVA)[1]

ОХРИДЪ (ΛΥΧΝΙΔΟΣ, ΑΧΡΙΔΑ, LIGNIDUM)

Срѣдновѣковниятъ Охридъ замѣства античниятъ Лихнидъ.[2])

Епископи. Лихнидски сѫ познати: Зосимъ[3]), споменатъ въ 343 г.; Антоний, около 451, 458 г.[4]); Лаврентий, около 515—519 г.[5]); Теодоритъ, въ 519 г.[6]). Въ Борисово време Охридскиятъ епископъ Гаврaилъ участвува въ Цариградския съборъ въ 879 г.[7]) Охридски **архиепископи-патриарси** преди пропадането на западното царство: Филипъ[8]) въ 1016 г.; Давидъ[9]) до 1019 г.; несигуренъ Николай[10]). Презъ византийското робство архиепископи охридски: Йоанъ[11]), българинъ, бившъ игуменъ на монастиръ въ Дебърско (1018—1037)[12]); Лъвъ (1037—1056), споредъ Дюканжовия списъкъ построилъ църквата Св. София[13]); Теодулъ (умрѣлъ въ 1065 год.)[14]), построилъ горната „Голѣма църква“ въ Охридъ[15]); Йоанъ Лампинъ[16]) (1065—1078)[17]); Йоанъ Аиносъ[18]) заелъ катедрата презъ 1078—9 г.[19]); Теофилактъ[20]) (1084[21]) — 1108[22])); Лъвъ

---

[1]) Hierocles, Synecdemus § 652—4, изд. Burckhardt стр. 13.

[2]) Hahn, Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar, Wien 1867, стр. 118; Heuzey et Daumet, Mission, стр. 339—40; Μ. Δήμιτσας, Ἀρχαῖα γεογραφία τῆς Μακεδονίας, ч. II, Атина 1874, стр. 608, заб. 2; П. Лепорскій, Исторія Θессалоникскаго экзархата, стр. 331. За името вж. Tomaschek, Zur Kunde, ч. II стр. 71—2; Сб. Златарски, стр. 56, заб. 2; Мак. пр., г. II, кн. 2, стр. 142 сл.

[3]) Mansi, т. III, стр. 38; у Le Quien погрѣшно Дионисий (т. II, стр. 285); Лепорскій, стр. 331.

[4]) Mansi, т. VII, стр. 619; Le Quien, т. II, стр. 285; Лепорскій, стр. 331.

[5]) Mansi, т. VIII, стр. 10 сл.; Le Quien, т. II, стр. 285—6; Comes Marcellinus, Chron. ad an. 516, у Migne, P. L., т. 51, стр. 939.

[6]) Mansi, т. VIII, стр. 460; Le Quien, т. II, стр. 286; Снѣгаровъ, стр. 164, заб. 3.

[7]) Le Quien, т. II, стр. 28; Голубинскій, стр. 58.

[8]) H. Gelzer, Der Patriarchat von Achrida, 20 Bd. № 5 d. Abhandlungen d. phil-hist. Cl. d. Sächs. Ges. d. Wiss., Leipzig 1902, стр. 6; Голубинскій, стр. 39—40; Снѣгаровъ, стр. 29.

[9]) Cedrenus, Бон. изд. т. II, стр. 463 и 467; Голубинскій, стр. 40; Златарски, Кой е билъ бълг. архиепископъ при покорението на България отъ Василия II?, Христ. Мисълъ, г. II, кн. 8, стр. 472. Тамъ сѫ дадени (стр. 465) и другитѣ мнѣния по въпроса; Снѣгаровъ, стр. 29—31.

[10]) Снѣгаровъ, стр. 27—8.

[11]) Gelzer, Der Patriarchat, стр. 6; Снѣгаровъ, стр. 195.

[12]) Prokić, Die Zusätze, стр. 35, 49.

[13]) Gelzer, стр. 6; Голубинскій, стр. 40—41; Снѣгаровъ, стр. 195—7.

[14]) Skylitzes — Cedrenus, Бон. изд, стр. 658—9; Снѣгаровъ, стр. 197.

[15]) Gelzer, стр. 6; Голубинскій, стр. 41—2; Снѣгаровъ, стр. 197, заб. 7.

[16]) Gelzer, стр. 6; Снѣгаровъ, стр. 197—8.

[17]) Skylitzes — Cedrenus, стр. 742.

[18]) Gelzer, стр. 7; Голубинскій, стр. 42; Снѣгаровъ, стр. 198.

[19]) Skylitzes — Cedrenus, стр. 742.

[20]) Gelzer, стр. 7; Голубинскій стр. 42—3.

[21]) Снѣгаровъ, стр. 198, заб. 9.

[22]) Успенскій, Образованіе, стр. 15, 54; Снѣгаровъ, стр. 204, заб. 2.

Мунгъ[1] (1108—1120)[2]; Михаилъ[3] наричанъ и Максимъ (1120?); Йоанъ Комнинъ[4] светителствувалъ 1143—1157 год., но не се знаятъ крайнитѣ години; Константинъ, билъ въ Охридъ 1150—1170, предѣлнитѣ години неизвестни[5]; непознатъ по име архиепископъ въ 1183 г.[6]. Въ края на XII в., следъ 1183 г., идва на охридския архиепископски престолъ Йоанъ Каматиръ.[7]

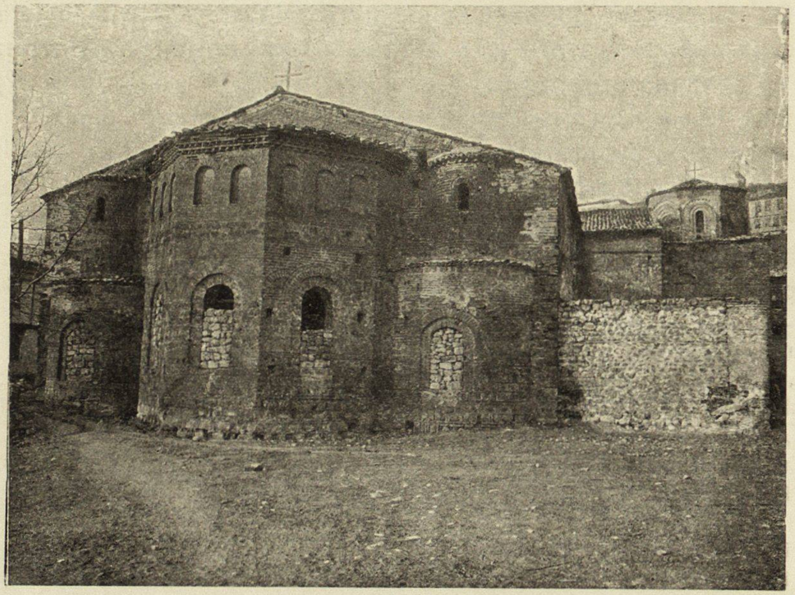

Обр. 341. Охридъ. Св. София.

Охридскиятъ архиепископъ Евстати, който, споредъ житието на Илариона Мъгленски, писано отъ Евтимия[8], рѫкоположилъ Илариона епископъ, не се поменава никѫде другаде. Снѣгаровъ[9] смѣта, че този Евстати е Солунския епископъ съ сѫщото име, който живѣлъ въ срѣдата на XII в. Мѫчно обяснимо е какъ е могълъ Солунскиятъ епископъ да рѫкополага епископъ на Мъгленско, което спада къмъ Охридската архиепископия.

---

[1] Gelzer, стр. 7; Голубинскій, стр. 43.

[2] Снѣгаровъ, 204—5.

[3] Gelzer, стр. 7; Голубинскій, стр. 44; Снѣгаровъ, стр. 205.

[4] Gelzer, стр. 7; Снѣгаровъ, стр. 205; Голубинскій, стр. 44—5; В. Бенешевичъ отъждествява Иоана Комнинъ Охридски, по рано Адриянъ, съ монаха Иоанъ „сина на Севастократора“ автора на Номоканона. Виз. Врем. 22 (1915—1916), стр. 41—61.

[5] Снѣгаровъ, стр. 205; Голубинскій, стр. 45.

[6] Снѣгаровъ, стр. 205; Голубинскій, стр. 45.

[7] Снѣгаровъ, стр. 206—7; Голубинскій, стр. 45.

[8] Kalužniacki, Werke des Patr. Euthymius, стр. 31—2.

[9] Цит. съч., стр. 206, заб. 6.

Църкви. Св. София. Теофилактъ[1]) изрично казва, че Борисъ съградилъ въ Охридъ съборна църква, но дали тази църква е сегашната Св. София, не знаемъ. Кондаковъ[2]) смѣта за съвсемъ произволно твърдението на арх. Антонина[3]), че Св. София е именно Борисовия съборенъ храмъ. За Милюкова, Св. София — сходна съ Никейската Св. София, както и за Антонина – датира, по всѣка вѣроятность, отъ Самуилово време[4]). Кондаковъ, като намира за доста приемливо предположението на Милюкова, какво Самуилъ, пренасяйки столицата си и патриаршето седалище отъ Преспа въ Охридъ, е съградилъ патриарша църква по подобие на Ахилската, съ която несъмнено си прилича, датира Св. София отъ XI в. като се основава на икони отъ архиепископа Лъва, които произхождатъ отъ XI в.[5]) Приписките къмъ виенския ржкописъ на Скилицовата хроника потвърдиха това мнение на Кондакова, като даватъ за крайни години на Лъвовото светителствуване 1037 и 1056 год.[6]) А споредъ Дюканжовия списъкъ този епископъ именно съградилъ и охридската църква Св. София.

Сега Св. София е трикорабна, триапсидна базилика (обр. 341), дълга 39 м., шир. около 16 м., съ слѣпъ централенъ корабъ, съ две преддверия, отъ които външното има отъ двете си страни по една четвъртита кула. Корабитѣ сж раздѣлени чрезъ аркади почиващи на пиластри нееднакво отдалечени единъ отъ другъ: съ срѣднитѣ два, най-отдалечени, като че е означенъ напрѣчния корабъ на куполна базилика (планъ обр. 342)[7]). Има три вида сводове: цилиндрични, заострени и кръстати, последнитѣ, надъ долния етажъ на сжщинското преддверие. Галерии надъ страничнитѣ кораби липсватъ и по това Св. София се най-вече отличава отъ Ахилската Голѣма църква, на която иначе много прилича въ общия планъ.

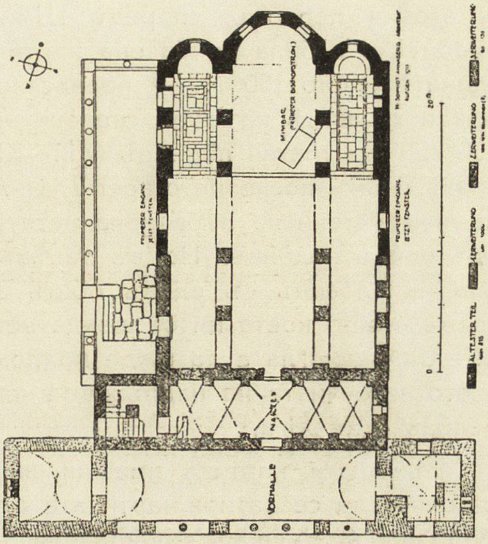

Обр. 342. Охридъ. Св. София (планъ Schmidt-Annaberg).

---

[1]) Theophylactus, Vita S. Clementis у Migne, Patr. Gr., т. 126, стр. 1229, вж. подолу, стр. 525, заб. 1.

[2]) Македонія, стр. 230.

[3]) Арх. Антонинъ, Изъ Румеліи. Спб. 1886, стр. 63—4, 66.

[4]) Милюковъ, Изв. Русск. Арх. Инст. К-полѣ, кн. IV, стр. 99.

[5]) Македонія, стр. 230—1; Сжщото мисли и Григоровичъ, стр. 100.

[6]) Prokić, Die Zuzätze, стр. 35, 49.

[7]) Вж. Millet, L'école grecque, стр. 41, 43; Филовъ, Старобълг. изкуство, стр. 19.

Споредъ архитекта Schmidt-Annaberg[1]), такава, каквато я виждаме сега, базиликата е строена на три пѫти. Отъ срѣдата на IX в. произхождатъ източната половина на сѫщинската църква, частьта, която надъ главния корабъ има заостренъ сводъ, а надъ страничнитѣ, цилиндрични. Тѣзи странични кораби сѫ били подъ отдѣлни покриви, които сѫ се продължавали на страни като навѣси надъ колонадата, що е обхващала първоначалната църквица отъ три страни — северъ, западъ и югъ — а сега има остатъци само на северната страна[2]). Въ втория периодъ, споредъ Шмидтъ-Анабергъ, е станало удължаването на корабитѣ и е била прибавена нартиката. За начало на този периодъ той смѣта годинитѣ около 1000 г. — пренасянето Самуиловата столица въ Охридъ — но поради хубавитѣ кръстати сводове надъ нартиката продължава тоя периодъ до 1100 г.[3]) На третия периодъ (XIII—XIV в.) принадлежи външното преддверие съ кулитѣ. Къмъ последното време Ш.-Анабергъ отнася и повдигането на външнитѣ надлъжни стени на първоначалната източна часть и прибирането и тритѣ кораби подъ единъ покривъ. Но въ такъвъ случай, отъ IX до XIII—XIV в. църквата би била наполовинъ съ единъ общъ за тритѣ кораби покривъ и наполовинъ съ троенъ, нѣщо което ни се вижда невъзможно. При последното уголѣмяване въ XIII—XIV в., могла е да бѫде припокрита отново цѣлата базилика, но изравняването височината на надлъжнитѣ стени трѣбва да е отъ времето на първата преправка въ XI в.

Външната нартика има на лицето си вграденъ тухленъ надписъ, който позволява да се датира нартиката отъ 1317 г.[4]) или 1314[5]). Споредъ Милйе тази двуетажна нартика съ колони идва направо отъ Цариградъ[6]), за Филова тя носи романски характеръ.[7])

Фрескитѣ личатъ само отчасти подъ турската мазилка; изглежда, че и тѣ принадлежатъ поне на две епохи[8]). Споредъ В. Петковичъ живописьта била отъ три епохи.[9])

---

[1]) Schmidt-Annaberg. Die Basilika Aja-Sofia in Ochrida. Deutsche Bauzeitung LV, 1921, стр. 193—6 и 205—11.

[2]) Антонинъ, Изъ Румеліи, стр. 62, табл. III.

[3]) Не трѣбва да се забравя обаче, че сводовата техника се усъвършенствува рано на изтокъ.

[4]) Gelzer, Athen. Mitth., кн. 27 (1902), стр. 432; Ивановъ, Бълг. Старини, стр. 211.

[5]) Millet, L'école grecque, стр. 10; споредъ Heuzey пъкъ 1312 г.. (Mission, стр. 340).

[6]) Millet, L'école grecque, стр. 177.

[7]) Филовъ, Старобългарското изкуство, стр. 22.

[8]) Мсб. кн. IV, (1891), стр. 63.

[9]) Съобщение въ статията на М. Злоковић, Старе цркве у областима Преспе и Охрида, Старинар, трета серия, кн. III (за 1924 и 1925 г.). стр. 127. Тамъ сѫ дадени описание, планъ, разрѣзи, изгледи (стр. 120—127, обр. 6—13).

За Св. София вж. още М. Дриновъ, Псп. кн. 32—33, стр. 360—2; Съчинения, т. II, стр. 244—6; Aus Makedonien въ сп. Deutsche Bauzeitung, 1895 г., № 34—41, преводъ въ „Сп. на Бълг. Инжин.-Арх. Др. г. I, кн. 6; Снѣгаровъ, стр. 34, заб. 2; Марковић, стр. 17—18.

Климентови църкви. Климентъ още приживе на Бориса, значи до 908 г., си построилъ монастиръ въ Охридъ, споредъ Теофилакта, а после и още една църква, която по-късно станала архиепископска. Двѣтѣ Климентови църкви кръгли по форма, били по-малки отъ съборната, една отъ седемьтѣ построени отъ Бориса, но по хубость я надминавали¹). Климентовиятъ монастиръ е билъ посветенъ на св Пантелеймонъ²). Григоровичъ³), Баласчевъ отъждествяватъ монастира съ развалинитѣ отъ джамия Султанъ Мохамедъ въ махалата Имаретъ, които населението нарича „старъ Св. Климентъ“. Споредъ Е. Спространовъ, въ края на миналия вѣкъ, стърчали още само стенитѣ на джамията, а около тѣхъ се виждали огромни дѣлани камъни. Старци помнѣли притвора и грамаднитѣ и мраморни колони⁴). Но останалото надъ земята е чисто турска постройка.

Тѣлото на Климента, погребано въ Св. Пантелеймонъ въ 916 год., навѣрно още въ началото на турското робство, е било пренесено въ друга охридска църква, тази на монастира Богородица Перивлепта, съградена презъ 1295 г.⁵) въ горния край на града, която почва да носи името Св. Климентъ. Тукъ е запазена надгробната плоча на светеца съ новъ надписъ⁶), тукъ сѫщо се пазеше и неговата дървена статуя отъ XIV в.⁷), а до скоро сѫ били съхранявани и мощитѣ му⁸). Споредъ Дюканжовия списъкъ архиепископътъ Теодулъ (1056—1065) построилъ „горната голѣма църква“, може би именно църквата, на чието мѣсто е сегашната Св. Климентъ. Снѣгаровъ мисли, че църквата на Теодула е сегашната Св. Богородица въ махалата Челница.⁹)

---

¹) . . . „Ταῦτα δὲ κὰν τῷ μοναστηρίῳ αὐτοῦ ἀπέθετο, ὃ ἐν ᾿Αχρείδι ἐδείματο, ἔτι περιόντος τῷ βίῳ τοῦ μακαριστοῦ Βορίσου, πρὶν ἢ πάντως τὴν τῆς Βελίτσας ἐπισκοπὴν ἀναδέξασθαι. ᾿Επεὶ γὰρ εἶδε τοῦτον ἄρχοντα πᾶσαν τὴν ὑπ᾿αὐτῷ Βουλγαρίαν ἑπτὰ καθολικοῖς ναοῖς περιζώσαντα καὶ οἷόν τινα λυχνίαν ἑπτάφωτον ἀναλάμψαντα, ἠθέλησε καὶ αὐτὸς ἐν ᾿Αχρίδι οἰκεῖον δείμασθαι μοναστήριον. Τούτῳ δὲ καὶ ἑτέραν ἐκκλησίαν προσέθηκεν, ἣν ὕστερον ἀρχιεπισκοπῆς θρόνον ἔθεντο. καὶ οὕτως ἦσαν ἐν ᾿Αχρίδι τρεῖς ἐκκλησίαι, μία μὲν ἡ καθολική, δύο δὲ τοῦ ἱεροῦ Κλήμεντος, μεγέθει πολλῷ τῆς καθολικῆς βραχύτεραι, σχήματι δὲ περιηγμένῳ καὶ κυκλοτερεῖ ταύτης ἐπιτερπέστεραι“. (Theophylactus, Vita S. Clementis, гл. XXIII, у Migne, P. Gr., т. 126, стр. 1229).

²) Баласчевъ, Климентъ епископъ словѣнски. София 1898, стр. XVI, XLI.

³) Григоровичъ, Очеркъ путешествія по Европ. Турціи, 2-о изд. стр. 100—101.

⁴) Е. Спространовъ, МСб. кн. XIV, стр. 720—21. Вж. и J. Hahn, Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar. Wien 1867, стр. 121.

⁵) Григоровичъ, стр. 98; Милюковъ, стр. 90—91; Ивановъ, Старини, стр. 212.

⁶) Григоровичъ, стр. 69; МСб. кн. IV (1891), стр. 57—8; Баласчевъ, Климентъ, стр. XLIII; Ивановъ, Старини, стр. 214.

⁷) Григоровичъ, стр. 98; Кондаковъ, Македонія, стр. 247; Hahn, Reise, стр. 119; МСб. кн. IV (1891), стр. 59.

⁸) Григоровичъ, стр. 98.

⁹) Снѣгаровъ, стр. 197, заб. 7. Богородица Челница споменава и Ханъ (Reise, стр. 120, заб. 2). За Богородица Перивлепта вж. и Марковиħ, Православно монаштво, стр. 6—7.

За произхода на еднокорабната църквица Св. Константинъ и Елена, която А. Протичъ отнася къмъ XI в.[1]), нѣмаме никакви данни, а небрежниятъ градежъ (сравненъ особено съ този на Св. София или Св. Климентъ) може да послужи като доводъ за много по-късенъ произходъ.

ОХРИДСКО

Монастиръ Св. Архангели (Св. Наумъ) на Охридското езеро. Когато Симеонъ назначилъ Климента епископъ, за учитель на неговото мѣсто въ Кутмичевица пратилъ неговия „братъ и другарь“ Наумъ[2]). Отъ 893 г. до 900 г. Наумъ престоялъ като учитель и въ това именно време смѣтаме, че е построилъ на югоизточния брѣгъ на Охридското езеро, на самия му „изходъ“ монастира Св. Архангели, гдето се оттеглилъ следъ това и прекаралъ последнитѣ десеть години отъ живота си, до 910 г. Докато едни мислятъ, че Наумъ е съградилъ монастира си въ 900 год.[3]), Иречекъ, възъ основа на по-новото славянско житие[4]) на Наума, приема за година на съграждането 905 г.[5]) Но това житие въ всѣко отношение стои по-долу отъ старото, датитѣ въ което се напълно схождатъ съ другитѣ сигурни данни, които имаме за Методиевитѣ ученици. Остава само въпроса, дали Наумъ е съградилъ монастира си въ самата година, въ която е напустналъ учителствуването или още въ време на последното. Новото житие прибавя, че монастирътъ билъ направенъ съ богатството и по заповѣдьта на благочестивия царь Михаила Бориша (sic) и сина му Симеона царя[6]). На царь Бориса приписва съграждането на монастира и една влашка грамота отъ края на XVIII в.[7]) За Григоровича[8]), както и за проф. Златарски, това ктиторство на Бориса е „вънъ отъ всѣко съмнение“[9]). За участие на Бориса въ съграждането на монастира или поне на църквата му, говори портрета му като ктиторъ на стената въ лѣво отъ църковния входъ[10]). Първъ Григоровичъ забелѣзалъ образа въ 1884 г. По впечатление той отнася църквата къмъ X в.[11]) Други следъ него, сѫдейки главно по формата и градежа на куполитѣ, смѣтнаха, че цѣлата сграда е отъ XIII или XIV в.[1]), а само колонкитѣ въ притвора сѫ по-стари[2]). Проф. Златарски се върна на Григоровичевото мнѣние като изтъква, че еднаквитѣ куполи надъ голѣмата нартика и на главната църква произхождатъ отъ времето, когато е прибавена тази нартика, а самата църква е първоначалната[3]) (обр. 343). Независимо отъ Златарски, архит. М. Злоковичъ, следъ внимателно изследване съставнитѣ части на сегашната сложна църква, дошълъ до сѫщото заключение[4]). Споредъ него[5]), къмъ първоначалната трикорабна базилика (планъ обр. 344), наскоро следъ построяването ѝ, е била прибавена само западната конха и малката тройна нартика съ четвъртитото отдѣление въ дѣсно — гробницата на св. Наума[6]).

---

[1]) А. Протичъ, Сѫщность и развитие на бълг. църковна архитектура. Изв. Арх. Инст. кн. I, св. 2, стр. 126, обр. 126; A. Protitch, L'architecture religieuse bulgare, Sofia 1924, стр. 26, обр. 16.

[2]) Ивановъ, Старини, стр. 52.

[3]) П. Лавровъ, Житіе св. Наума и служба ему. Изв. Отд. русск. языка и слов. И. А. Н., XII, 1907, стр. 41; Ивановъ, Старини, стр. 57; Златарски, Къмъ историята на мънастиря Св. Наумъ, Македонски прегледъ, г. I, кн. 2, стр. 3—4.

[4]) Гласник 63, стр. 1—4.

[5]) К. Јиречек, Историја Срба, Београд 1911, I, стр. 211.

[6]) Гласник 63, стр. 3; Сп. Б. Ак. Н., кн. 30 (17), стр. 10.

[7]) Изв. Русск. А. Инст. въ К-полѣ, кн. VI, вып. 2—3, стр. 458.

[8]) Григоровичъ, Очеркъ, стр. 108.

[9]) Макед. Пр. г. I, кн. 2, стр. 6—7.

[10]) Мсб. кн. IV (1891), стр. 86; Л. Милетичъ, Къмъ фрескитѣ на манастиря Св. Наумъ, Мак. Пр., г. I, кн. 3, стр. 31—2.

[11]) Очеркъ, стр. 109.

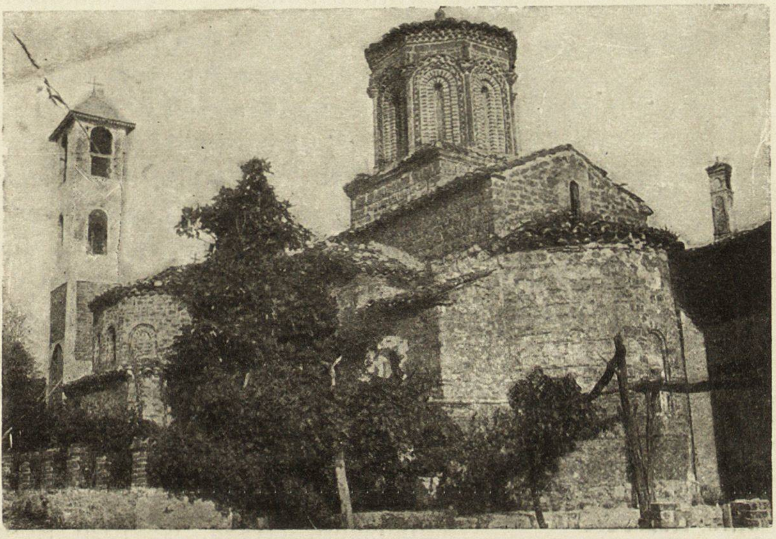

Обр. 343. Св. Наумъ. Църквата.

При второто уголѣмяване, когато е прибавена голѣмата нартика съ купола, чрезъ прибавяне на сѫщо такъвъ куполъ, старата църква е обърната въ куполна. Има голѣма разлика между умението на майстора, който е издигналъ стройнитѣ куполи отъ втората преправка и несигурностьта на онзи, който така нескопосно е покрилъ съ осмоѫгъленъ низъкъ куполъ отдѣлението съ гробницата.

---

[1]) Милюковъ, Христіянскія древности западной Македоніи, Изв. Арх. Инст. въ К-полѣ, кн. IV, стр. 81—2; Ивановъ, Бълг. Старини, стр. 217; Millet, стр. 140.

[2]) Милюковъ, стр. 82; Ивановъ, стр. 217.

[3]) Златарски, Къмъ историята на мънастиря Св. Наумъ. Мак. Прегледъ, г. I, кн. 2, стр. 10—11.

[4]) М. Злоковиħ, Старе цркве, Старинар (1924—1925), стр. 145—6.

[5]) Споредъ мѣстното предание, вж. Милюковъ, стр. 81; Мсб. кн. IV (1891), стр. 86.

[6]) Злоковиħ, стр. 147.

Иконостасътъ на църквата е отъ 1711 год.[1]); живописьта — последната — отъ 1806 г. споредъ надписа надъ входнитѣ врата.[2])

Монастирскитѣ сгради сѫ много по-нови отъ църквата. Часть отъ тѣхъ сѫ изгорени презъ 1918 г.

Кичевско. Въ времето на Теофилакта (1084 – 1108), нѣкой монахъ издействувалъ разрѣшение отъ Цариградския патриархъ и почналъ да строи църква въ Кичевско безъ знанието на Охридския архиепископъ. Теофилактъ възстава въ три свои писма противъ това нарушаване правата на Охридската църква[3]). Не знаемъ где е била тази църква и дали е имало при нея и монастиръ, както смѣтатъ Гелцеръ[4]) и Марковичъ.[5])

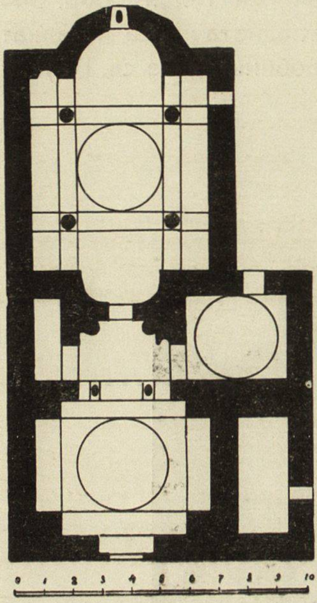

Обр. 344. Св. Наумъ. Църквата (планъ Ивановъ).

Църква Св. Врачи (Козма и Дамиянъ). Въ църква Св. Врачи е работилъ въ XII в. преписвачътъ на единъ постенъ Триодъ, граматикътъ попъ Георги[6]). Вѣроятно тази църква е била въ сегашното село Св. Врачъ, въ Кичевско, тъй като попъ Георги говори и за съседно село Глигоровци, което пъкъ се поменава въ една Душанова грамота, дадена на монастира Трескавецъ, заедно съ църква Св. Врачи въ с. Врачевецъ.[7])

Монастирътъ „Св. Георги въ Кичевската область“ е споменатъ между „чуждитѣ“ монастири богато дарявани отъ Милутина[8]). А знаемъ, че Милутинъ е присъединилъ Кичевския край къмъ сръбската държава.

Марковичъ смѣта, че този монастиръ може да е едно и сѫщо съ Модричкия монастиръ.[9])

Сега въ Кичевско има само единъ монастиръ, Св. Богородица, познатъ съ името Пречиста, който по рано се наричалъ Кърнино, по името на селото, което било подъ него[1]. Наблизу сѫ селата Манастирецъ и Калугерецъ[2], поменати още въ XIV в.[3], така че монастирътъ ще да е по старъ отъ XIV в.

---

[1]) Милюковъ, стр. 82.

[2]) Милюковъ, стр. 82; Ивановъ, стр. 218; Милетичъ, обр. 9.

Вж. и Антонинъ, Изъ Румели, стр. 90—2; планътъ (съвсемъ неточенъ) на таб. II, бѣше до напоследъкъ единственията. За състоянието на монастиря и за живописьта на църквата повече у Григоровича, (Очеркъ, стр. 108—12; за живописьта у Милетичъ, (Мак. Прегледъ, г. I, кн. 3).

[3]) Theophylactus. Epistola у Migne, P. Gr., т. 126, стр. 416; Снѣгаровъ, стр. 83—5.

[4]) Byz. Zeitschrift, кн. II, стр. 48.

[5]) Марковиħ, стр. 97.

[6]) Ивановъ, Бълг. старини, стр. 87—9; Цоневъ, История на бълг. езикъ, София 1919, стр. 210.

[7]) Гласник 13, стр. 370, 376.

[8]) Данило, Животи, изд. Даничиħ, стр. 137.

[9]) Марковиħ, стр. 96—7.

Дебъръ се споменава като епископски градъ въ списъка на епархиитѣ, подчинени на Охридъ, отъ XI—XII в.[4]; на дебърски епископъ пише Теофилактъ.[5]

Дебърско. Въ с. Ἀγνοανδνίκη (?) въ Дебърско имало монастиръ Св. Богородица, гдето преди покоряването на България отъ Василия, билъ игуменъ Йоанъ, послѣ Охридски архиепископъ[6] (1018—1037). В. Марковичъ търски мѣстностьта Δεύρη на югъ отъ Островското езеро при с. „Дибра“[7], както е дадено въ австрийската карта, а не въ Дебърско на Дримъ, поради неславянското име на селото. Въ сѫщность на югъ отъ Костурското езеро до Емборе (Кайлярско) има с. Дебрецъ съ 1500 души[8]. Невъзможната форма на името Агноандники навѣрно е погрѣшно предадена, вѣроятно се говори не за село Дебра, а за Дебърския край[9]. Голубински смѣташе, че Агноандники е името на областьта.[10]

Въ Дебърско, въ Рѣканското село Разстоше[11] [Ростушъ, Радостушъ[12]] населено съ помаци, споредъ преданието, на мѣстото на една отъ двѣтѣ джамии имало нѣкога монастирска църква Св. Богородица[13]. Наблизо били намѣрени зидани гробници, подобни на софийскитѣ.

ГЛАВНИЦА (ΚΕΦΑΛΗΝΙΑ, ΓΛΑΒΙΝΙΤΖΑ)[14]

Монастиръ Св. Димитъръ „при Главница“. Църква при **с. Балши.** Главница е поменатa за първъ пѫть като епископски центъръ въ надписа на апсидната стена въ Прѣспанскета църква Св. Ахилъ[15], наскоро следъ това въ първия хрисовулъ на Василия II[1]). Споредъ Климентовото житие писано отъ Теофилакта Охридски, въ Главница било едно отъ „мѣстата за почивка" подарени на Климента отъ Бориса[2]). Въ краткото пъкъ житие на Климента съставено отъ Димитрия Хоматиянъ се казва, че Климентъ често прекарвалъ въ Главница, че тамъ той оставилъ „паметници", че тамъ сжщо можели да се видятъ каменни стълпове, на които било отбелѣзано (били издълбани букви за) покръстването на българския народъ[3]). Презъ последната война австрийски войници, разкопавайки една могила съ развалини при **с. Балши** на р. Яница (античния Аргиясъ) въ югозападна Албания, гдето споредъ мѣстното предание имало нѣкога голѣмъ монастиръ, намѣрили развалини отъ голѣма църква съ колони и единъ мряморенъ стълпъ съ единъ грѣцки и единъ латински надписъ[4]). Както доказа проф. Златарски[5]), това е единъ отъ стълповетѣ, за които говори Хоматиянъ. Като отъждествява името на реката Яница съ срѣдновѣковната Главница — която дала споредъ него името си и на цѣлата мѣстность — и развалинитѣ при с. Балши съ монастира Св. Димитъръ „при Главница" за който говори Хоматиянъ въ едно писмо[6]), проф. Златарски счита този монастиръ за „мѣстото за почивка" подарено отъ Бориса на Климента въ Главница.

---

[1] Л. Милетичъ, Изъ единъ поменикъ на манастира Пречиста (Кичевско). Сп. Б. Ак. Н., кн. 18 (10), стр. 31—40.

[2] Кѫнчовъ, Македония, стр. 258.

[3] Марковиѣ, стр. 97, заб. 72.

[4] Gelzer, Byz. Zeitschr. кн. I, стр. 257; Мак. Пр. г. I, кн. 1, стр. 93.

[5] Migne, Patr. Gr., т. 126, стр. 488; Acta Albaniae № 78, стр. 26.

[6] Gelzer, Der Patriarchat von Achrida, стр 6.

[7] Марковиѣ, стр. 14.

[8] Кѫнчовъ, Македония, стр. 269.

[9] Hahn, Reise, стр. 130.

[10] Очеркъ, стр. 40; по него се води и Арх. Панаретъ въ Животътъ на Иоана Екзарха Български, Станимака 1914, стр. 28.

[11] В. Кѫнчовъ, Македония, стр. 263.

[12] Hahn, Reise, стр. 229.

[13] Кирилъ Рилски, Спомени, София 1924, стр. 29—30.

[14] За името и мѣстоположението вж. Ивановъ, Епархиитѣ въ Охридската архиепископия презъ началото на XI в., Сп. Бълг. Акад., кн. I (1911), стр. 103—8, гдето сѫ дадени разнитѣ мнения; Златарски, Намѣрениятъ въ Албания надписъ съ името на князь Бориса—Михаила, Slavia, кн. II (1923), стр. 69—70.

[15] Успенскій, Изв. Р. Арх. Инст., кн. III, стр. 189; Милюковъ, стр. 50, обр. 12; Ивановъ, Б. Старини, стр. 220.

Понеже Климентъ си построилъ монастиръ въ Охридъ, гдето е било другото подарено мѣсто, „то по аналогия трѣбва да приемемъ, че той сжщо така, ако не е основалъ, то сигурно е възобновилъ и уредилъ Главинишкия монастирь Св. Димитъръ, като го е направилъ и мѣсто за почивка".[7])

Развалинитѣ при с. Балши — най-старитѣ — произхождатъ отъ Юстинияново време[8]), предположението на проф. Златарски за възобновяване на монастира отъ Климента е твърде приемливо, но съ сигурность ще може да се говори само следъ основни проучвания и разкопки на самото мѣсто. Хоматиянъ говори за стълпове почитани като паметници, а намѣрениятъ сега стълпъ, въ Хоматияново време е билъ вече употрѣбенъ за надгробенъ камъкъ на норманския водитель Робертъ Монфорски, който умрѣлъ около 1108 г. Стълпътъ може да е донесенъ отъ другаде: въ развалинитѣ имало камъни пренесени чакъ отъ твърде далечнитѣ развалини на античната Аполония.[9])

---

[1]) Byz. Zeitschrift, кн. II, стр. 42; Снѣгаровъ, стр. 56.

[2]) Theophylactus, Vita S. Clementis y Migne P. Gr., т. 126, стр. 1224.

[3]) Бильбасовъ, Кириллъ и Меѳодій, Спб. 1868—71, стр. 303, 373; Баласчевъ, Климентъ, стр. 46, § 6, 9; Ивановъ, Старини, стр. 62.

[4]) C. Praschniker, Muzakhia und Malakastra. Jahreshefte des Österr. Achäol. Institutes, Wien 1922, Bd XXI—XXII, стр. 10.

[5]) Намѣрениятъ въ Албания надписъ, Slavia, II (1923) стр. 61—8; Отчетъ на Бълг. Арх. Инст. за 1921, стр. 49—50, 51—2.

[6]) Pitra Analecta, VII, стр. 569; Снѣгаровъ, стр. 169.

[7]) Златарски, стр. 85 (25).

[8]) Jahreshefte, Bd. XXI—XXII, стр. 100.

[9]) C. Praschniker, Jahreshefte, стр. 102—103.

Фактътъ, че стълпътъ е намѣренъ при с. Балши още не решава окончателно въпроса за локализирането на Главница, която остава да се търси много понa югозападъ, на морския брѣгъ, къмъ Авлона и Канина, редомъ съ които се обикновено споменава[1]). Археологътъ C. Patsch, който е пѫтувалъ изъ Албания, поставя Главница съвсемъ наблизо до античния Орикумъ, сега Палеокастро, въ дъното на Авлонския заливъ, гдето видѣлъ развалини отъ голѣма църква и отъ други сгради около нея. Къмъ това заключение го навели и даннитѣ които му съобщилъ Иречекъ.[2])

ДѢВОЛЪ (ΔΕΑΒΟΛΙΣ, ΣΕΛΑΣΦΟΡΟΣ)

Мѣстоположението на града Дѣволъ още не е установено. Последниятъ опитъ да се локализира, е този на проф. Златарски, който го поставя при голѣмия завой на рѣка Долни-Дѣволъ, тамъ гдето рѣката се приближава най-много до Шкумба[3]). Обстоятелството, че градътъ Дѣволъ се поменава най-често въ паметницитѣ като съседенъ на Прѣспа, на Охридъ, на Костуръ или дори на Битоля — градове все въ западнитѣ части на Македония — ни кара да го търсимъ близо до тѣзи мѣста, а не чакъ въ политѣ на албанския Томоръ, гдето го поставя Златарски.

Епископи. Климентовиятъ ученикъ Марко „четвърти епископъ у славянския народъ“[4]), е първиятъ Дѣволски епископъ (началото на X в.), за когото знаемъ; въ 1079 год. се споменава Теодосий[5]); въ 1118 г. Михаилъ[6]); въ 1365 г. Григорий.[7])

Дѣволската епископия е наречена Селасфорска още въ списъка, изписанъ въ апсидата на църквата Св. Ахилъ[8]). Отъ края на XII в. и въ документитѣ се именува Дѣволска или Селасфорска.[9])

---

[1]) Ивановъ, СпАН. кн. I (1911), стр. 103—8; Снѣгаровъ, стр. 169, заб. 4, стр. 170; Archiv für Sl. Phil. кн. 21 (1899), стр. 80; L. de Thallóczy, C. Jireček et E. de Sufflay, Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia, Vindobonae 1913, № 58, стр. 15.

[2]) C. Patsch, Das Sandschak Berat in Albanien, кн. III отъ Schriften der Balkankommission, Wien 1904, стр. 74—7. Вж. още J. Hahn, Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar. стр. 275.

[3]) В. Златарски, Де се намира град Девол. Изв. Истор. Др., кн. V (1922), стр. 35—56.

[4]) „Ма́рко е҆пкопь бывь въ Деволсцѣи е҆пкⷪ҇пїи. Че́тврьтїи е҆пі́ско́пь въ Сло́венскїи е҆зыкь бы҃ Дѣволы“. Ивановъ, Старини, стр. 54.

[5]) Skylitzes—Cedrenus, Бон. изд., стр. 739; Златарски, стр. 47; Снѣгаровъ. стр. 214.

[6]) Prokić, Die Zusätze in der Handschrift des J. Skylitza, München 1906, стр. 25; B. Z, кн. XIII, стр. 366.

[7]) Милюковъ, стр. 92, заб.; Ивановъ, стр. 218.

[8]) Успенскій, Изв. Р. Арх. Инст., кн. III, стр. 198; Милюковъ, стр. 50—51; Ивановъ, стр. 220.

[9]) Leunclavius, Jus graeco-romanum, Francofurti 1596, т. I, стр. 285—6 по Златарски, стр. 55, заб. 2; вж. и Athen. Mitth., кн. 27 (1902), стр. 436—7.

Църкви. Теофилактъ Охридски въ едно писмо говори за епископията „въ Дѣволъ и Прѣспа“ и за запустѣлата епископска църква, една отъ седемьтѣ, съградени отъ Бориса[1]). Тази стара църква може да е била въ Прѣспа[2]), по-вѣроятно е била въ Дѣволъ[3]); не знаемъ нищо повече за нея.

МАКЕДОНИЯ II (MACEDONIA SALUTARIS)[4])

СТОБИ (STOBI, ΣTOBOI)

Споменаванъ отъ Ливия[5]), Страбона[6]), градътъ Стоби цъвти при Траяна и Адрияна; къмъ 400 г. става столица на Македония II; въ 479 г. го разсипватъ остготитѣ[7]). Разкопкитѣ показватъ, че надъ развалинитѣ се е издигнало по-късно ново селище[8]). Остатъцитѣ (при с. Градско) сж открити за археологията отъ Heuzey[9]) и Hahn.[10])

Епископи. Вудий[11]) въ 325 год.; Николай[12]) въ 451 год.; Йоанъ[13]) въ 680 год.; Маргаритъ[14]) въ 692 год.

Църкви.[15]) Въ развалинитѣ на стария Стоби сж разкопани три базилики.

Базилика (и монастиръ?) при чифлика **Паликура**, югозападно отъ Стоби. Трикорабна, едноапсидна, безъ нартика, съ две врати на източната стена, отъ страни на апсидата[1]). Корабитѣ отдѣлени единъ отъ другъ чрезъ петь колони[2]). Цѣлата длъж. е 21·40 м., а шир. 15 м., деб. на стенитѣ 0·80 м. Подътъ билъ постланъ съ тухли; намѣрени сѫ незначителни остатъци отъ стенната живопись[3]). Изкопани сѫ сѫщо многобройни части отъ мряморни колони и нѣколко цѣли ствола, мряморни преградни плочи съ кръстове, фризъ орнаментиранъ съ разводи и пр.[4]) Градежътъ е ломенъ камъкъ, стенитѣ надъ земята запазени до 0·70—0·80 м.

---

[1]) Theophylactus, Epist. XVI, у Migne, P. Gr., т. 126, стр. 529; Успенскiй, Образованiе, стр. 23; Ивановъ, Царь Самуиловата столица, Изв. Арх. Др., кн. I (1910), стр. 77—8; Златарски, стр. 48.

[2]) Успенскiй, стр. 24; Ивановъ, зв. Арх. Др.. стр. 73—8; Филовъ, Старобългарското изкуство, стр. 13, 18.

[3]) Златарски, стр. 51; Снѣгаровъ пъкъ смѣта, че се гозори за Берската (Верийска) църква (стр. 71).

[4]) Hierocles, Synecdemus, § 641, изд. Burckhardt, стр. 6.

[5]) Livius, кн. 33, гл. 19; кн. 39, гл. 53; кн. 45, гл. 29.

[6]) Strabo, кн. VIII, гл. 5; кн. VII, fragm. 4.

[7]) Malchus, Бон. изд., стр. 245.

[8]) Hald, Auf den Trümmern Stobis, Stuttgart 1917, стр. 24—6.

[9]) Heuzey et Daumet, Mission archéologique de Macédoine, Paris 1871, стр. 324 сл.

[10]) Hahn, Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar, стр. 158—60. За античния Стоби вж. и Jahreshefte des Oesterr. Institutes, кн. VI, Beiblatt, стр. 5—10.

[11]) Mansi, т. II, стр. 696; Лепорскiй, стр. 310.

[12]) Mansi, т. VI, стр. 577; Лепорскiй. стр. 310.

[13]) Mansi, т. XI, стр. 673; Лепорскiй, п. т. Този Йоанъ, присжтствувалъ на VI Вселенски съборъ, се поменава въ акта на XVIII заседание като Ἰωάννος ἐπίσκοπος Στίβων (Mansi, т. XI, стр. 628).

[14]) Le Quien. т. II, стр. 76; Лепорскiй, стр. 310.

Стобийски епископъ смѣта Zeiller (Les origines, стр. 163) и Фока, който се поменава въ 553 г., а Томашекъ смѣташе Пауталийски (вж. по-горе, стр. 448, заб. 4.

Отъ широчината на срѣдния корабъ (6·80 м.), както и незначителната дебелина на стенитѣ заключаваме, че покривътъ е билъ дървенъ.

Втората базилика е била разкопана въ чъртата на града презъ лѣтото на 1917 г. Рѫководительтъ на разкопката подполковникъ Zwenger далъ кратки сведения за намѣреното въ в. Berliner Lokalanzeiger отъ 3 юний 1917 г. И тя е трикорабна, съ мозаиченъ подъ. „Мряморнитѣ колони и орнаментирани мряморни фрагменти свидетелствуватъ за богата вѫтрешна украса“[5]). И двѣтѣ базилики сѫ отъ хеленистичния типъ, произхождатъ отъ първитѣ християнски вѣкове.[6])

Епископската базилика разкрита окончателно отъ сърбитѣ презъ лѣтото на 1925 г. е била двуетажна и дълга повече отъ 50 м. Тя е била отчасти съградена върху развалинитѣ на античенъ амфитеатъръ. Планътъ ѝ не е още обнародванъ, кратки вести дава само рѫководительтъ на последното разкопаване Б. Сария[7]). Намѣрени сѫ художествено изработени скулптурни фрагменти, кѫсове цвѣтенъ мряморъ. мазилка съ фрески и пр. Подъ олтарната часть е имало засводена крипта съ гробъ, чийто сводъ е билъ облицованъ съ стъклена мозайка. Сария я отнася къмъ VI в.

БАРГАЛА (ВАРГАЛА[8]) БРѢГАЛНИЦА)

Баргалскиятъ епископъ Дарданий[9]) се поменава въ 451 г. Ославянено името Баргала става Брѣгалница, название вече на рѣката и на областьта, а може би и на града, но градъ Брѣгалница изрично се никжде не споменава[1]). Епископията е наречена Брѣгалнишка само отъ Теофилакта[2]) и въ по-късни актове на Охридската архиепископия, а още при Бориса носи името Проватска, т. е. Овчеполска. Единиятъ отъ проватскитѣ епископи, що били на Цариградския съборъ въ 879 г. е Лъвъ Προβάτων, т. е. Овчеполски. Но где имено на Овче-поле е било седалището на епископа не знаемъ.

---

[1]) Срв. по-горе, стр. 449, заб. 3—6.

[2]) Hald, Auf den Trümmern Stobis, стр. 31, обр. 16.

Колонитѣ сѫ казани неточно четири въ статията на Filow, Altchristliches aus Mazedonien, Studien zur Kunst des Ostens въ честь на Стриговски, Wien—Hellerau, стр. 33.

[3]) Hald, стр. 32.

[4]) Hald, стр. 32—41, обр. 19—29. Халдъ дава въ плана и стени отъ сграда, долепена до църквата, а Сарија (Гласник Скопског Др. кн. I, стр. 290) говори за монастиръ.

[5]) Filow, стр. 33.

[6]) Филовъ ги датира по-точно IV—V в.

[7]) Статия въ в. Belgrader Zeitung отъ 26 юли 1925 г., препечатана въ Устремъ, брой 49 отъ 1 августъ 1925. Отъ сѫщия Ископавања у Стоби, Гласник Скопског Н. Др., кн. I, стр. 290;

Вж. и H. Dragendorff, Archäologische und wissenschaftliche Arbeit während des Weltkrieges in Mazedonien, печатана въ Zeitschrift für bildende Kunst, N. F. XX, 1919, и въ книгата на P. Clemen, Kunstschutz im Kriege, Leipzig 1919, т. II, стр. 161 сл.

[8]) Hierocles, Synecdemus § 641, изд. Burckhardt, стр. 6; Лепорскiй, стр. 310.

[9]) Mansi, т. VI, стр. 577; Лепорскiй, стр. 310.

Въ своя разказъ за Мжчението на петнадесеттѣ Тивериополски (Струмишки) мжченици[3]), Теофилактъ изглежда да се е ползувалъ отъ славянски извори[4]) именно за тази часть, въ която говори, че била съградена въ Брѣгалнишката епископия по заповедь на Бориса голѣма църква, предназначена да приеме мощитѣ на нѣкои отъ струмишкитѣ светци и въ която специяленъ клиръ, обученъ на български езикъ извършвалъ богослужение по славяно-български книги. Проф. Златарски иска да установи отъ този пасажъ и времето на това църковно събитие[5]): „понеже славяно-български клиръ е могълъ да бжде назначенъ само отъ ученицитѣ на Климента, то и разглежданитѣ събития трѣбва да се отнесатъ между 886 и 889 г. т. е. следъ изпращането на Климента за учитель въ Кутмичевица и следъ откриването на първото славяно-българско училище въ гр. Деволъ и преди отричането на Бориса отъ престола[6]). Да опредѣлимъ обаче мѣстото на самата църква е невъзможно. Твърде е вѣроятно да е била издигната въ центъра на епископията, гдето е имало вече и друга — епископска църква. Струмица, която въ края на първото царство — споредъ хрисовула на Василия отъ 1019 г. — е епископско седалище, въ Борисово време още не е била такова, защото въ такъвъ случай, както забелѣзва Голубински[7]), мощитѣ биха останали тамъ.

Резиденцията на Брѣгалнишкия епископъ въ края на първото царство е вече Морозвиздъ[8]), въ политѣ на Плачковица, на югъ отъ Кочани. Градътъ се споменава въ 1018 год., когато заедно съ Битоля и Липлянъ се предалъ на

---

[1]) За сжществуването на градъ Брѣгалница пасажитѣ отъ Теофилакта не даватъ нѣщо положително.

[2]) Migne, P. Gr., т. 126, стр. 151—122.

[3]) Theophylactus, Martyrium SS. XV Martyrium, y Migne, P. Gr., т. 126, стр. 152 сл. Този Теофилактовъ разказъ е съ хагиографски характеръ, но има и историческа, макаръ и относителна, стойность. Така, името на комита Д[р]истра, за когото говори Теофилактъ (стр. 213) се намира и на Симеоновия солунски надписъ (Баласчевъ, Надписъ отъ времето на царь Симеона, Бълг. прегледъ, г. IV [1898], кн. 12, стр. 75 и 77), а три отъ имената на Петнадесеттѣ мжченици намираме и въ синаксара на Асемановото евангелие отъ X—XI в.

[4]) Иречекъ, Християнскиятъ елементъ пр. Псп., кн. 55—56, стр. 244.

[5]) Златарски, Легендата за откриване мощитѣ на Тивериуполскитѣ мжченици, I Отчет на Арх. Институт 1923, стр. 34.

[6]) Срв. и Баласчевъ, Надписъ пр., Бълг. прегледъ, г. IV, кн. XII, стр. 78.

[7]) Очеркъ, стр. 63.

[8]) П. Сп. кн. 55—60, стр. 245. За тъждественостьта на Мороздвиздката епископия съ Брѣгалнишката вж. C. Jireček, Byz. Zeit. кн. XIII, стр. 196; Псп. кн. 55—6, стр. 245.

Василий II[1]) и въ хрисовула на последния отъ 1019 г. гдето е даденъ и обсега на епископията[2]). И въ следния XII в. у Идризи се споменава като градъ[3]), а въ Душаново време е вече село. По решение на църковния съборъ свиканъ въ 1347 г. отъ Душана въ Скопйе „отдавна запустѣлата“ Морозвиздка епископия бива присъединена къмъ новоучредена Злетовска, респ. Лѣсновска епископия.[4]) Въ единъ ржкописенъ сборникъ отъ XV в. се поменава „киръ Матей, всеосвещенъ епископъ Морозвиздски“[5]). Отъ това, че въ списъка на епископитѣ подчинени на Охридската архиепископия, епископа и епископията Морозвиздки сж наречени и „Малешевски“, Гелцеръ[6]) неправилно смѣта, че епископското седалище е било пренесено въ Малешево: градъ Малешево не е имало и нѣма, а само область. И Теофилактъ споменава Малешевски епископъ.[7])

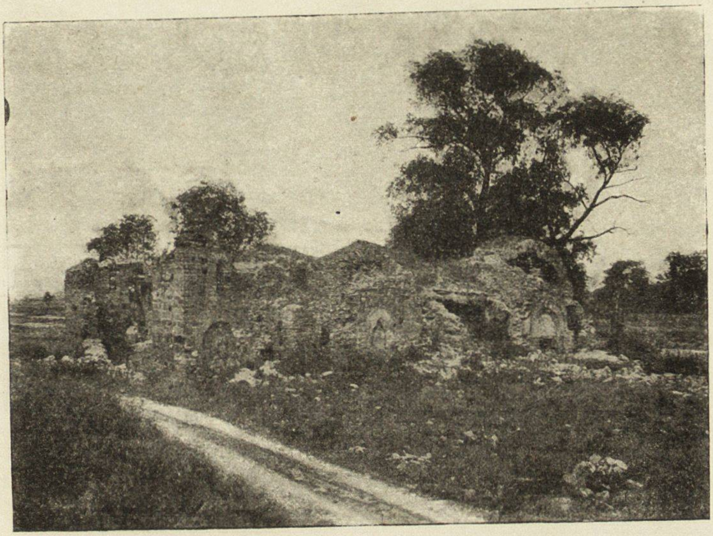

Обр. 345. Водоча. Св. Леонтий (отъ югозападъ).

Въ края на миналия вѣкъ Мородвисъ или Морозда е било село съ 520 жители, главно турци[8]), по-късно населението още намалява. При селото има развалини отъ църкви.[9])

---

[1]) Cedrenus, II, Бон. изд. стр. 467.

[2]) Byz. Zeit. кн. II, 43 стр.; Снѣгаровъ, стр. 56.

[3]) Géographie d'Edrisi, trad. Jaubert, Paris, т. II, стр. 290: Tomaschek, Zur Kunde, ч. II, стр. 85.

[4]) Л. Стојановић, Стари српски записи, Београд 1902, т. I, стр. 38; Псп. кн. 55—60, стр. 245.

[5]) Ивановъ, Бълг. старини, стр. 253.

[6]) Byz. Zeitschrift, кн. II, стр. 52.

[7]) Migne, P. Gr., т. 126, стр. 432; вж. и Снѣгаровъ, стр. 189—90.

[8]) Кжнчовъ, Македония, стр. 226.

[9]) МСб. кн. IV, стр. 301.

Така имаме исторически засвидетелствувана Брѣгалнишка епископия съ известно седалище при Бориса, гдето последния съградилъ къмъ 886—889 год. голѣма църква. Въ края на първото царство епископската резиденция е градъ Морозвиздъ[1]), който въ 1347 г. е вече село.

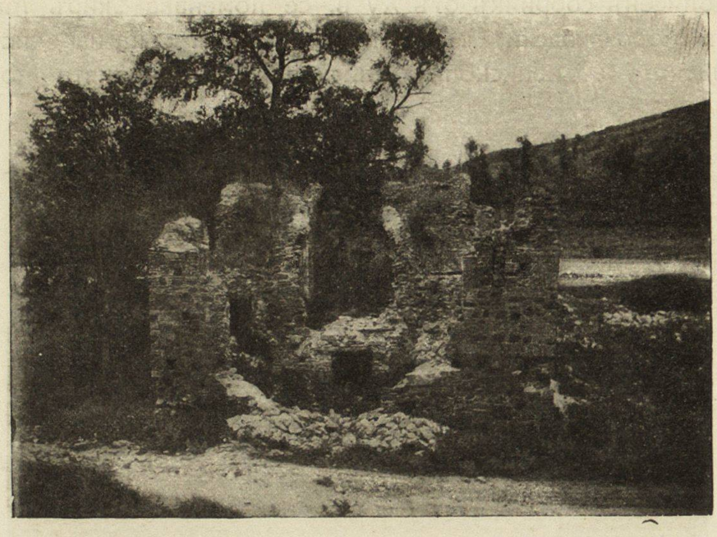

Обр. 346. Водоча. Св. Леонтий (отъ западъ).

СТРУМИЦА (ТИВЕРИОПОЛЪ, ΤΙΒΕΡΙΟΥΠΟΛΙΣ)[2])

Струмица се поменава като епископски градъ въ първата грамота на Василия II[3]), станала е такъвъ вѣроятно въ Самуилово време, въ Борисово още не е била[4]).

---

[1]) Срв. още МСб. кн. 12, стр. 312; Бълг. прегледъ г. III (1896), кн. 12, стр. 92; Иречекъ, Християнскиятъ елементъ, Псп. кн. 55—6, стр. 245; Снѣгаровъ, стр. 174—5. Отъ други, вече легендарни извори, каквито сѫ Солунската легенда (Бильбасовъ, Кириллъ и Меѳодій, Спб. 1871, ч. II, стр. 217—19; Ивановъ, Сѣверна Македония, стр. 62—70), Успѣнието на Кирила философа (Бильбасовъ, стр. 240; Ивановъ, стр. 71—2) и Видѣнието на пророкъ Исайя (Споменик 3, стр. 191) личи, че Брѣгалнишкиятъ край е тѣсно свързанъ съ разпространението на християнството въ западно-българскитѣ земи. Въ Видѣнието срѣщаме пасажа: „Тьи царь (Борисъ) крьсти всѹ землю бльгарскѹю и създа црькви по земли бльгарстѣи и на рѣцѣ Брѣгалници и тоꙋ пріємь царство, на Овчи поли сьзда бѣли црькви“, който можемъ да смѣтаме, ако не повече нѣщо (Псп. кн. 55—56, стр. 263), то поне отгласъ отъ важни събития изъ живота на българскитѣ славяни (Срв. Златарски, Извѣстия за българитѣ, Мсб. кн. 24, стр. 40).

[2]) Иречекъ, Християнскиятъ елементъ, Псп. кн. 55—56, стр. 243 сл.

[3]) Byz. Zeitschrift, кн. II, стр. 42—3; Снѣгаровъ, стр. 56.

[4]) Голубинскій, стр. 63; вж. и по-горе стр. 534.

Епископи. Въ 1080 г. Михайлъ, който съгражда монастира въ с. Велюса[1]); може да е сѫщиятъ епископъ за когото споменава Теофилактъ въ едно писмо.[2])

Църкви. Св. Петнадесеть Мѫченици. Мощитѣ на Струмишкитѣ Петнадесеть мѫченици, които се споменаватъ въ синаксара на Асемановото евангелие[3]) (X—XI в.) преди да бѫдатъ пренесени въ Брѣгалница сѫ лежали въ Струмишка църква, по всѣка вѣроятность тѣмъ и посветена, изъ която струмичани не давали да се изнесатъ[4]). За църква Св. Петнадесеть Мѫченици се говори едвамъ въ 1348 г. въ грамота на Душана и то не като за нова, а като такава, която владѣла изреденитѣ села и имоти ѿ испрьва[5]).

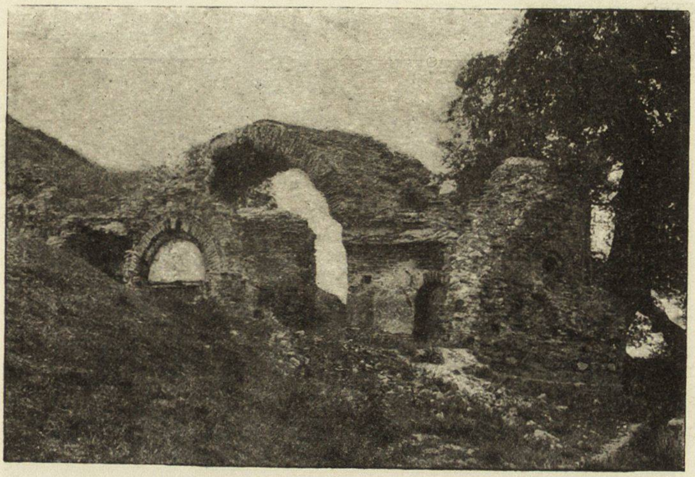

Обр. 347. Водоча. Св. Леонтий (отъ югозападъ).

СТРУМИШКО

С. Водоча. Църква (и монастиръ?) Св. Леонтий. Северозападно отъ Струмица, на единъ часъ разстояние по пѫтя за Щипъ, до с. Водоча се намиратъ развалинитѣ на монастирска църква Св. Леонтий[6]). Отъ снимкитѣ (обр. 345, 346, 347, 348) на това, което стърчи надъ земята виждаме само, че църквата е била голѣма куполна постройка, съ три апсиди и двуетажно преддверие (съ кули?), безъ да можемъ каза дали на западъ отъ централния е имала още единъ куполъ или нѣколко такива или е имала двойно преддверие[1]. Напомня Ахилската „Голѣма църква“ освенъ съ външния видъ на тройния прозорецъ въ пространната главна апсида още и съ дългитѣ стени, които отдѣлятъ тази апсида отъ страничнитѣ.

---

[1]) L. Petit, Le monastère de Notre-Dame de Pitié, Изв. Русск. Арх. Инст. въ К-полѣ, кн. VI, стр. 6.

[2]) Migne, Patr. Gr. т. 126, стр. 432; Успенскій, Образованіе, стр. 52.

[3]) Črnčić, Assemanovo evangjelije, Rim 1878, стр. 172.

[4]) Migne, P. Gr. т. 126, стр. 204.

[5]) Гласник 15, стр. 303; Псп. кн. 55—56, стр. 246.

[6]) Григоровичъ, Очеркъ, стр. 120.

Градежътъ е камъкъ и редове тухли, само отъ тухли сѫ сводоветѣ и аркитѣ, оживени отвънъ съ единъ редъ зѫбци. По градежъ църквата може да се отнесе къмъ X—XII в., твърде е възможно да произхожда отъ времето на западното българско царство.

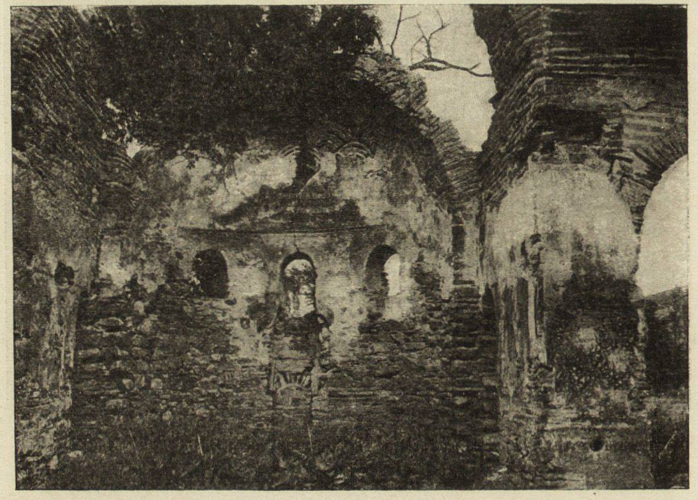

Обр. 348. Водоча. Св. Леонтий (главната апсида).

Горниятъ пластъ живописъ, който билъ добре запазенъ до неотдавна[2], е отъ XIII—XIV в. Тази живописъ, редомъ съ белѣзитѣ характерни за времето на Палеолозитѣ пази архаични чърти отъ по-предишната епоха.[3]

С. Велюса. Монастиръ Св. Богородица. Монастирътъ по чието име μονῇ τῆς Ἐλεούσης, се нарича сега и селото подъ него, или по-точно църквата му е съградена въ 1080 г. отъ Струмишкия епископъ Мануилъ, споредъ каменния надписъ, който билъ надъ църковната врата[4]. Въ 1085 г. Алекси Комнинъ, съ хрисовулъ — подарява на монастира земя и го освобождава отъ всѣкакви данъци, както и отъ всѣка зависимость отъ държавната и църковна власти. Съ другъ хрисовулъ въ 1106 г.[1]) императорътъ потвърждава първото дарение и дава на монастира дванадесеть парици за обработване на земята. Хрисовулътъ на Алекси Комнинъ отъ 1118 г. е изгубенъ, запазени сѫ грамотитѣ на Мануила Комнинъ отъ 1152, 1160, 1156, 1159 (1149)[2]).

---

[1] Миятевъ, Черквата при с. Водоча, Мак. прегледъ, г. II, кн. 2, стр. 50—51.

[2] Арх. Герасимъ, Струмишко, Сп. Библиотека, г. III (1896), кн. 16—17, стр. 78.

[3] Миятевъ, стр. 53—7.

[4] Byz. Zeit. кн. III, стр. 288; Le Petit, Le monastère de Notre-Dame de Pitié, Изв. Русск. Арх. Инст. въ К-полѣ, кн. VI, стр. 6; Милетичъ смѣта, че Велюшкия м-ръ билъ първо въ Водоча, и надписътъ билъ после пренесенъ (Мак. Пр. г. II, кн. 2, стр. 46—7), но надписътъ е по материялъ и работа съвсемъ еднакъвъ съ останалитѣ врати въ Велюса.

За топонимията на Струмишко е важенъ другъ официяленъ документъ отъ срѣдата на XII в., за монастирскитѣ земи и парици, обнародванъ сѫщо отъ отецъ Пти[3]), както и уставътъ на основателя Мануилъ[4]) и инвентарътъ на монастирскитѣ ризница и библиотека[5]). Още въ XIV в. монастирътъ е билъ метохъ на Светогорския Иверски монастиръ; въ 1346 и 1347 г. Стефанъ Душанъ потвдърждава тази зависимость.[6])

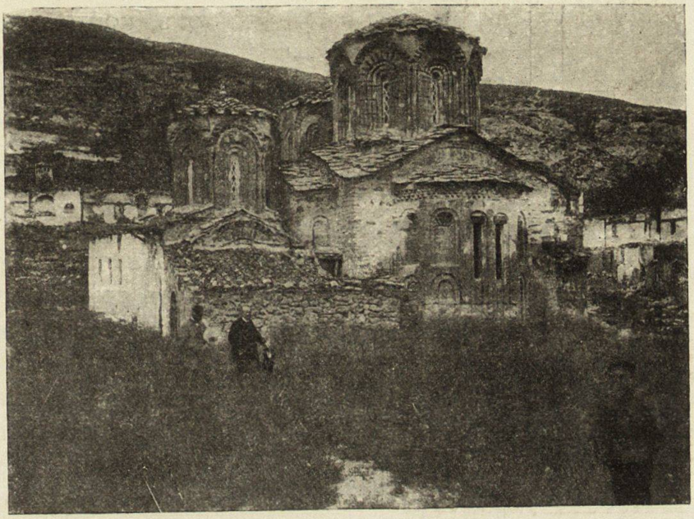

Обр. 349. Велюса. Св. Богородица.

Църковната сграда (обр. 349) е съставена отъ три отдѣлни, но едноврѣменни еднокуполни части. Сѫщинската църква е четириконхална, едноапсидна, съ куполъ подържанъ отъ четири арки вмѣстени между него и конхитѣ (планъ обр. 350). Североизточно отъ северната конха, въ нейния радиусъ, е додадено едно продълговато низко отдѣление завръшващо съ апсида и съединено чрезъ извитъ коридоръ съ предолтарната часть на главната апсида. Полунощницата (вѫтрешното преддверие) е куполна кръстовидна църква съ силно скѫсени източно и западно рамо, а на западъ отъ него е външното преддверие, едноставенъ правожгълникъ. Главната църква къмъ югъ е удължена съ двуконхаленъ куполенъ параклисъ, който има изходъ и къмъ двора. По цѣлата южна страна, източно и западно отъ параклиса, както и на северната, южно отъ конхата, сѫ били прибавяни много късно, дори преди 80—90 г. леки низки правожгълни пристройки (обр. 351). Предъ цѣлата западна фасада, заедно съ късннтѣ части, е имало и откритъ трѣмъ съ мряморни колони, части отъ които сѫ се търкаляли до скоро низъ двора. Градежътъ на първоначалнитѣ части е дѣланъ мѣстенъ бигоръ[1]) редуванъ съ тухли. Стенитѣ на конхитѣ и на южния параклисъ сѫ разчленени чрезъ два реда слѣпи профилувани прозорци, а въ срѣдната си часть, източната и северната[2]) конха иматъ по два много тѣсни и дълги профилувани прозореца. Стенитѣ подъ покрива иматъ двоенъ редъ зѫбци, както и извивкитѣ на фасаднитѣ и куполнитѣ арки. Запазенитѣ до скоро монастирски здания, много по-нови отъ църквата, сѫ били строени отъ жителитѣ на Струмица и съседнитѣ села.[3])

---

[1]) L. Petit, стр. 28—30.

[2]) П. т., стр. 30—35.

[3]) Petit, стр. 34—46.

[4]) П. т., стр. 67—93.

[5]) П. т., стр. 114—25.

[6]) L. Petit, стр. 152—3; Новаковић, Законски споменици, стр. 559. Допълнения къмъ документитѣ, издадени отъ L. Petit, вж. Byz. Zeit., кн. XI (1902), стр. 70—3.

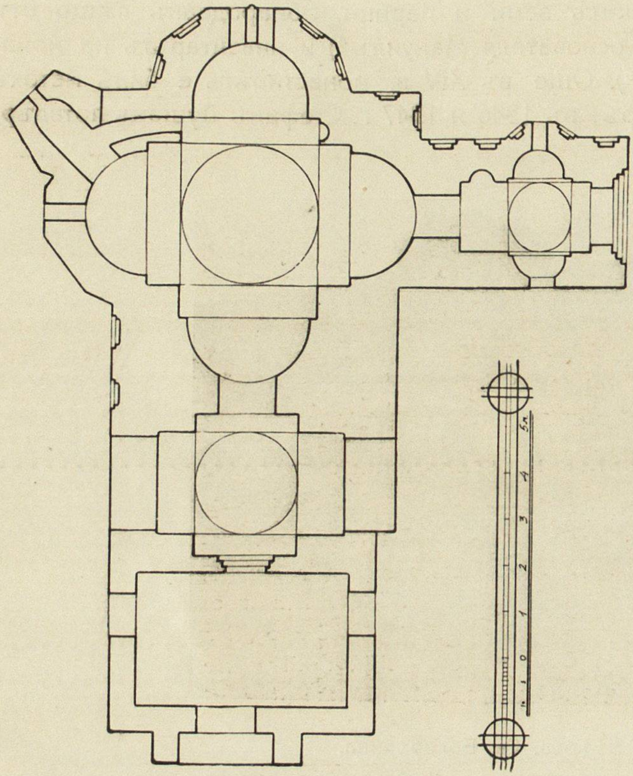

Обр. 350. Велюса. Св. Богородица (планъ Филовъ—Рашеновъ).

Въ **с. Варварица,** северно отъ Велюса, около три часа пѫть северозападно отъ Струмица, има стара много малка каменна църквица[4]). Изглежда да е сѫщото село, което се поменава въ документитѣ на Велюшкия монастиръ като Св. Варвара.[5])

---

[1]) Самата църква е построена на 10 м. висока бигрова скала.

[2]) На плана това разчленение е пропустнато.

[3]) Архим. Герасимъ, Струмишко, Сп. Библиотека, г. III (1896) кн. 16—17, стр. 76—7.

[4]) Герасимъ, стр. 80.

[5]) Petit, стр. 45, 68.

Развалини на стари църкви се поменаватъ и въ други струмишки села като **Василево**[1]), **Чамъ-Чифликъ**[2]), **Свидовица**[3]), **Банско**[4]) и въ с. **Макриево**[5]) въ политѣ на Бѣласица.

МАКЕДОНИЯ ПЪРВА (MACEDONIA PRIMA)[6])

БЕРЪ (ΒΕΡΡΟΙΑ, КАРАФЕРИЯ)

Самъ апостолъ Павелъ проповѣдвалъ въ античната Верия[7]). Берската область населена отъ славянското племе Драговичи[8]), отъ 989 г. до 1002 е часть отъ Самуиловата държава, епископията ѝ е отбелѣзана въ списъка на епархиитѣ въ апсидата на Ахилската патриарша църква[9]). Съ третия хрисовулъ на Василия II Берската епископия се подчинява отново на Охридъ.[10])

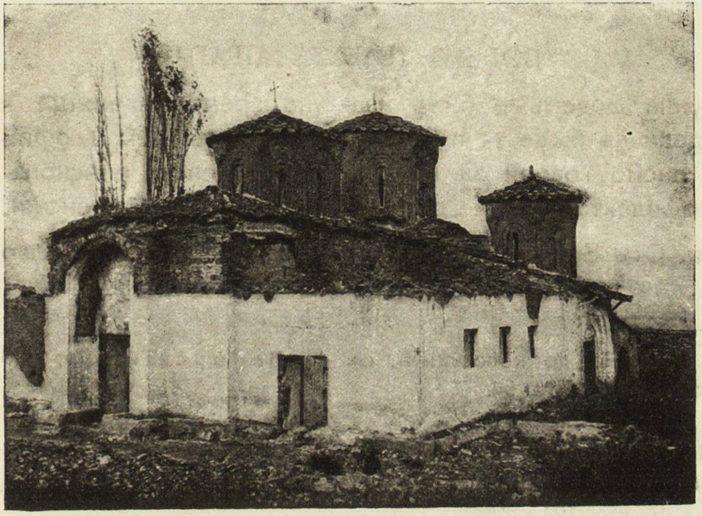

Обр. 351. Велюса. Св. Богородица (отъ югозападъ).

---

[1]) Материяли за изучване географията на Македония, София 1908, стр. 33.

[2]) Материяли, стр. 27.

[3]) П. т., стр. 9.

[4]) П. т., стр. 11.

[5]) П. т., стр. 13.

[6]) Hierocles, § 638, изд. Burckhardt, стр. 4—5.

[7]) Апостолски дѣяния, гл. 17, стихъ 10—14.

[8]) На Фотиевия съборъ (870 г.) билъ и Петъръ еп. на Драговития (Πέτρος Δρογουβιτείας, Le Quien, т. II, стр. 96).

[9]) Изв. Русск. Арх. Инст. въ К-полѣ, кн. III, стр. 189; кн. IV, стр. 50; Ивановъ, Старини, стр. 220; Снѣгаровъ, стр. 23, 25.

[10]) Byz. Zeit. кн. II, стр. 46; Снѣгаровъ, стр. 59.

Епископи. Онисимъ[1]), умрѣлъ мѫченически въ Римъ къмъ 109 г., когото смѣтатъ за единъ и сѫщъ съ Павловия другарь; Геронтий[2]) около 343 г.; Лука[3]), къмъ 449 г.; несигуренъ Тимотей къмъ 536 г.[4]); Йосифъ, къмъ 869 г.[5]), както и Тимотей може да е билъ епископъ на Стара-Загора.

Църкви. Беръ ималъ въ 1908 г. 53 църкви[6]), само въ пожара въ 1862 г. изгорѣли 19[7]). Много отъ тѣхъ сѫ градени на мѣстото на антични постройки[8]), а понѣкога и върху основитѣ имъ, както е църквата Св. Никола[9]). Две отъ джамиитѣ сѫ били църкви Св. Параскева, голѣмата Ункяръ-Джами била митрополитска църква Дванадесеть апостоли[10]). Отъ даденото за Беръ у Millet[11]) разбираме, че църквитѣ Кириотиса[12]), Св. Кирикъ[13]) и Св. Никола[14]) сѫ отъ епохата следъ XII в., за другитѣ берски църкви нѣмаме сведения.

ВОДЕНЪ (ΕΔΕΣΣΑ, ΑΙΓΑΙ)[15])

При Самуила Воденъ е билъ известно време седалище на българската патриаршия преди да бѫде тя пренесена въ Мъгленъ[16]). Теофилактъ Охридски въ едно свое писмо говори за избиране на Воденски епископъ[17]); Снѣгаровъ смѣта, че въ Теофилактово време въ Воденъ е живѣлъ Мъгленскиятъ епископъ.[18])

Епископи. Отъ Едескитѣ епископи поменатъ е само Исидоръ, къмъ края на VII в.[19])

---

[1]) Павлово Послание до колосянитѣ, гл. 4; Лепорскій, стр. 306; Арх. Сергій, Мѣсяцесловъ Востока, ч. II, стр. 54.

[2]) Mansi, т. III, стр. 38.

[3]) Le Quien, т. II, стр. 71.

[4]) Le Quien, т. II, стр. 71; Лепорскій, стр. 307.

[5]) Mansi, т. 16, стр. 194.

[6]) A. Struck, Die Makedonische Niederlande, стр. 31—2.

[7]) Delacoulonche, Mémoire sur le berceau de la puissance Macédonienne, Paris 1858, стр. 182.

[8]) Struck, стр. 42.

[9]) Delacoulonche, стр. 48.

[10]) Struck, стр. 32.

[11]) L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916.

[12]) L'école grecque, обр. 125, стр. 265.

[13]) П. т., стр. 187, заб. 4.

[14]) П. т., стр. 189, заб. 1.

[15]) За града и историята му вж. Г. Веститълевъ, Градъ Воденъ, Мак. Прегледъ, г. I, кн. II, стр. 105 сл.

[16]) Byz. Zeit. кн. II (1893), стр. 44; Снѣгаровъ, стр. 57.

[17]) Migne, Patr. Gr., т. 126, стр. 321; до Воденския, а не до Видинския епископъ е по всѣка вѣроятность и писмото.

[18]) Ц. с., стр. 189.

[19]) Лепорскій, стр. 309.

Църкви. На платото, на което е града, споредъ Delacoulonche[1]), въ срѣдата на миналия вѣкъ имало 13 църкви, въ градинитѣ подъ града сѫщиятъ видѣлъ развалини отъ три църкви, Св. Атанасъ, Св. Никола и Св. Троица. Григоровичъ дава имената на деветъ отъ градскитѣ църкви.[2])

Кузинери говори за античнитѣ колони въ митрополитската църква, която той смѣта за издигната на мѣстото на езически храмъ.[3])

Архимандритъ Антонинъ дава надгробни надписи отъ старохристиянския некрополъ около старата църква — навѣрно цимитериялна — (споредъ преданието на монастиръ Св. Никола), надъ която била издигната после църквата Св. Троица.[4])

И Щрукъ говори[5]) за по-стара византийска църква, надъ чиито развалини въ 1873 г. била съградена църквата Св. Троица, както и за античнитѣ фрагменти вградени въ развалинитѣ на църквитѣ Св. Никола и Св. Атанасъ.

Милюковъ дава снимка на единъ капителъ[6]) въ митрополитската (нова) църква, подобенъ на който има въ Св. Димитъръ Солунски.

Отъ всички тѣзи сведения заключаваме, че Воденъ е ималъ църква още въ първитѣ християнски времена, безъ да можемъ каза, за сега, нѣщо по-точно.

Въ Воденско между селата Арсенъ и Пископье на хълма при извора „Злата" имало много остатъци отъ градежъ, споредъ преданието, отъ монастиръ. Въ църквата на с. Арсенъ Св. Параскева и въ тази на Пископье Св. Арх. Михаилъ имало вградени фрагменти отъ римско и византийско време.[7])

БИТОЛЯ (ἩΡΑΚΛΕΙΑ ΛΥΓΚΗΣΤΙΔΟΣ, ΗΡΑΚΛΕΙΑ ΛΑΥΟΚΟΥ[8]), PELAGONIA)

Обикновено се смѣта, че античната Хераклия Линкестийска, наричано още, особено въ срѣднитѣ вѣкове, и Пелагония, е била на мѣстото на сегашната Битоля или по-право наблизо до нея.[9])

---

[1]) Delacoulonche, Mémoire, стр. 169.

[2]) Очеркъ, 2-о изд., стр. 93.

[3]) E. Cousinéry, Voyage dans la Macédoine, Paris 1831, т. I, стр. 81.

[4]) Поѣздка въ Румелію, Спб. 1879, стр. 12 сл.

[5]) A. Struck, Makedonische Fahrten. II. Die Makedonischen Niederlande, Sarajevo 1908, стр. 63.

[6]) Милюковъ, Христ. Древности Западной Македоніи. Изв. Русск. Арх. Инст. въ К-полѣ, кн. IV, стр. 35, рис. № 6.

[7]) Delacoulonche, стр. 27.

[8]) Въ Спѫтника на Хиерокла Ἡράκλεια Λαούκου се споменава като градъ въ Първа Македония, а Пелагония пъкъ погрѣшно като другъ въ Втора Македония. (изд. Burckhardt, стр. 5, 6).

[9]) У Титъ-Ливия Пелагония е главенъ градъ на Македония Четвърта споредъ дѣлението на Павла-Емилия. Споредъ Heuzey (Mission archéol. de Macédoine, стр. 309) Пелагония е нѣщо като предградие, неукрепено, на античната Хераклия, но не и новосъграденъ градъ; вж. и Tomaschek, Zur Kunde, ч. II, стр. 73.

Епископи на Хераклия (Heracliapolis) сѫ познати: Евагрий около 343 г.[1]) Квинтилъ около 449—451[2]); Бенигнъ[3]) къмъ 553. Нѣкои[4]) отнасятъ къмъ Хераклия Линкестийска известието у Малха[5]) че готитѣ на Теодориха въ 479 г. подпалили „Хераклия въ Македония". Цѣлото население заедно съ епископа избѣгало въ крепостьта (φρούριον). Heuzey търси тази крепость при развалинитѣ надъ с. Буково до Битоля[6])

Битоля е епископски центъръ при Самуила[7]), въ хрисовула на Василия II[8]) се употрѣбяватъ наравно дветѣ имена Битоля и Пелагония.

Теофилактъ Охридски (1084—1101) пише на непознатъ по име Пелагонийски епископъ[9]), споменава го и въ писмо до Софийския епископъ.[10])

БИТОЛСКО

Въ края на XII в. въ Битолско е имало нѣколко монастира, за което говори титлата „архимандритъ на пелагонийскитѣ монастири" (ἀρχιμανδρίτης τῶν κατὰ Πελαγονίαν ἱερῶν φροντιστηρίων)[11]).

Слѣпченскиятъ монастиръ Св. Иванъ Предтеча е единъ отъ малкото затънтени монастири, гдето непрекѫснато се е служило по славянски[12]). Многобройнитѣ книги прегледани тамъ отъ Антонина и Григоровича говорятъ сѫщо за стара и богата обитель. Нѣмаме обаче никакви исторически или археологически данни за произхода ѝ. Сегашната църква е отъ седемдесеттитѣ години на миналия вѣкъ[13]). Въ 1547 и 1548 г. въ монастира сѫ се преписвали книги[14]).

Наблизо до Битоля Григоровичъ споменава следнитѣ монастири: Буковския и Св. Христофоръ до самия градъ, Св. Илия Драгошки, Св. Георги Велюшки, Св. Меркурий Барашки.[15])

---

[1]) Mansi, т. III, стр. 38.

[2]) Mansi, т. VI, стр. 565; Лепорскій, стр. 308.

[3]) Mansi, т. IX, пр. 173; Лепорскій, стр. 308.

[4]) Heuzey et Daumet, Mission archéologique, стр. 304. Le Quien, т. II, стр. 83.

[5]) Malchus, Bon изд., стр. 246.

[6]) Heuzey et Daumet, Mission archéologique стр. 303—4.

[7]) Byz. Zeit. кн. II, стр. 42, 51; Снѣгаровъ, стр. 56.

[8]) Името Битоля обикновено произвеждатъ отъ „Обитѣль" но по-вѣроятно е да произхожда отъ албанското название на Перистеръ.

[9]) Migne, P. Gr., т. 126, стр. 545, 548, 528; Снѣгаровъ, стр. 73.

[10]) Migne, P. Gr., т. 126, писмо 35, стр. 432.

[11]) Byz. Zeit. кн. 21 (1912), стр. 370; Марковић, стр. 23.

[12]) Григоровичъ, стр. 114.

[13]) Антонинъ, Поѣздка, стр. 280.

[14]) Антонинъ, стр. 294, 299.

[15]) Очеркъ, стр. 95. За Буковския монастиръ и за Св. Христофоръ вж. и Антонинъ, стр. 357 сл. Останалитѣ сегашни монастири около Битоля сѫ изредени у J. х. Васиљевић, Град Битољ, Братство, кн. 14, Београд 1911, стр. 238, заб. 35. Спира се повече на Св. Георги въ с. Магарево и на Буковския монастиръ.

СѢРЪ (ΣΕΡΡΑΙ, ΣΙΡΙΣ, СЕРЕСЪ)

Епископи. Максиминъ въ срѣдата на V в.[1]; Никита[2] къмъ края на XI в.; Теодоръ въ 1166 г.[3]

Църкви. Митрополията Св. Теодоръ въ срѣдата на Вароша е трикорабна, засводена базилика съ дълбока срѣдна апсида и съвсемъ плитки ниши на източнитѣ стени отъ странитѣ ѝ. Корабитѣ сѫ раздѣлени съ по 3 колони отъ зеленъ мряморъ[4] и единъ разчлененъ пиластъръ предъ олтаря; нартиката е едноставна[5]. Забелѣжителна е апсидата съ синтрона и съ стенната си мозайка, представяща Причащението на апостолитѣ.[6]

Perdrizet и Chesnay отнасятъ построяването на базиликата къмъ XI в.[7], Кондаковъ, къмъ XI—XIII в., така че Душанъ, споредъ него, е поправилъ или преправилъ сѫществуващата базилика[8]. Апсидната мозайка Кондаковъ датира отъ втората половина на XIII в.[9]

ФИЛИПИ (ΦΙΛΙΠΠΟΙ, ΚΡΗΝΙΔΕΣ)[10]

Епископи. Епафродитъ[11], Ерастъ[12] и Олимпадъ[13] били отъ 70-тѣ апостоли; Виталисъ[14], презъ II в.; Порфирий[15] споменатъ въ 343 год.; Флавиянъ[16] въ 431 г.; Созонтъ въ 449[17] и 451 г.[18]; Димитрий[19] въ 531 г.

---

[1] Mansi, т. VII, стр. 28; Лепорскій, стр. 307.

[2] Theophylactus, Epistola, у Migne, P. Gr., т. 126, стр. 373, 509; Le Quien, т. II, стр. 88—9. Krumbacher, Geschichte der byz. Litteratur, 2-о изд. стр. 211—12.

[3] Migne, P. Gr., т. 140, стр. 260.

[4] Споредъ мѣстното предание отбелѣзано отъ Кузинери тѣзи колони били отъ езическия храмъ, който се издигалъ нѣкога на това мѣсто (Cousinéry, Voyage dans la Macédoine, т. I, стр. 161).

[5] Споредъ плана снетъ отъ Покришкина (Кондаковъ, Македонія, стр. 150, обр. 920).

[6] Perdrizet et Chesnay, La métropole de Serrès въ Monuments publiés par l'Académie des Inscriptions, Fondation Piot, т. X, Paris 1903, стр. 126 сл.; обр. 4, 5, 6.

[7] П. т., стр. 125.

[8] Македонія, стр. 149.

[9] П. т., стр. 154.

За базиликата вж. още П. Παπαγεωργίου, Αἱ Σέρραι καὶ τα προάστεια, τὰ περὶ τὰς Σέρρας καὶ ἡ μονὴ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου, Byz. Zeit, кн. III (1894), стр. 247—51; Millet L'école grecque, стр. 22.

[10] Heuzey et Daumet, Mission стр. 48—66.

[11] Павлово Послание до филипийцитѣ, гл. 2, стихъ 25; Le Quien, т. II, стр. 67; Лепорскій, стр. 305.

[12] Апостолски дѣяния, гл. 19, стихъ 22; Послание до римлянитѣ, гл. 16, стихъ 23; II послание до Тимотея, гл. 4, стихъ 20.

[13] Le Quien, т. II, стр. 67; Лепорскій, стр. 306.

[14] Le Quien, п. т.; Лепорскій, п. т.

[15] Mansi, т. III, стр. 38.

[16] Mansi, т. IV, стр. 1124, 1047; Лепорскій, стр. 306.

[17] Le Quien, т. II, стр. 67.

[18] Mansi, т. VII, стр. 28; Лепорскій, стр. 306.

[19] Mansi, т. VIII, стр. 817 сл.; Лепорскій, стр. 306.

Църкви. Развалинитѣ, наричани по турски Диреклеръ[1]) (Стълповетѣ), а смѣтани отъ нѣкои за дворецъ на Александра, изглежда да сѫ отъ рановизантийска църква. По запазенитѣ три грамадни пиластра отъ срѣдната часть на постройката, на които личатъ началнитѣ извивки на нѣколко свода и отъ слабитѣ остатъци отъ преддверие, Стриговски се опита да възстанови плана. Той смѣта, че е била трикорабна куполна базилика съ притворъ, а може би и атрий. Докато отъ началото мислеше, че е била кръстовидна двукуполна, т. е., че е имала куполъ и надъ пространството, ограничено отъ запазенитѣ пиластри[2]), на втория хипотетиченъ планъ изоставя западния куполъ и свързва постройката съ куполнитѣ базилики въ Коджа-Калеси и Пирдопъ.[3])

Не знаемъ, дали при миналогодишнитѣ разкопки на античнитѣ развалини на Филипи сѫ разкрити и основитѣ на предполагаемата църква и какво отъ предполаганото отъ Стриговски е излѣзло вѣрно.

ПРИЛѢПЪ

Срѣдновѣковниятъ Прилѣпъ е билъ, както изглежда, на мѣстото на сегашната махала Варошъ[4]). Въ първата грамота на Василия II, Прилѣпъ е подчиненъ църковно на Битоля[5]). Въ Самуилово време въ Вароша е имало монастиръ или църква, отъ която произхожда колоната, употрѣбена въ сегашния трѣмъ на монастирската църква Св. Архангелъ[6]), и на която колона сѫ отбелѣзани деньтъ и годината — 7 февруарий 6504 (996 г.), — когато починалъ епископъ Андрей[7]). Този Андрей е билъ вѣроятно Прилѣпски епископъ, но може да е билъ и Битолски (Пелагонийски). Многобройнитѣ църкви (въ 1865 г. личели мѣстата на 30) въ Вароша[8]) се отнасятъ обикновено къмъ XIII—XV в.[9]) Разнообразнитѣ архитектурни части и антични надгробни камъни и надписи, вградени въ тѣзи църкви¹), както и единъ надписъ въ църквата Св. Никола²) показватъ, че на тѣхно мѣсто е имало и по-стари църкви, и че поне нѣкои отъ сега запазенитѣ сѫ отъ преди XIV в.³)

---

[1]) Heuzey et Daumet, стр. 87—92; таб. V.

[2]) J. Strzygowski, Die Ruine von Philippi. Byz. Zeit., кн. XI (1902), стр. 481—2; табл. II, обр. 1.

[3]) J. Strzygowski, Die Baukunst der Armenier, т. II, стр. 843—4, обр. 798.

[4]) Античниятъ градъ на чието пъкъ мѣсто се издигналъ Вароша билъ Керамия, споредъ Сарија (Археолошка испитивања у јужној Србији, Старинар, кн. III (1924—25), стр. 110); Стибера (Styberra) споредъ Heuzey (Mission, стр. 317).

[5]) Byz. Zeit., кн. II, стр. 42; Снѣгаровъ, стр. 56.

[6]) Сегашната църква е поправяна въ 1861 г.; вж. описанието ѝ у Антонинъ, Поѣздка въ Румелію, Спб. 1879, стр. 324—6.

[7]) Антонинъ, стр. 326; Милюковъ, стр. 125 (чете годината 6524); Ивановъ, Бълг. Старини, стр. 27—29.

[8]) Св. Димитъръ, Св. Никола, Св. Атанасъ, Св. Петъръ, Св. Петка и пр. За Св. Димитъръ, Св. Петка, Св. Никола вж. у Антонина, стр. 344—7.

[9]) Милюковъ, (стр. 126) къмъ XIV—XV в.; Филовъ, (Староб. изкуство, стр. 31) къмъ XIII—XIV в.; Protitch, L'architecture religieuse bulgare, стр. 49, обр. 47.

ПРИЛѢПСКО

С. Крапа. Метохътъ Св. Спасъ въ с. Крапа билъ подаренъ на скопския монастиръ Св. Георги Виргински отъ „царь Романъ“⁴). Константинъ Асѣнъ въ грамотата си на сѫщия монастиръ потвърждава това дарение; въ синора на с. Крапа влизала и Драганова църква.⁵)

Въ сегашното с. Крапа освенъ църквата Св. Илия, въ която се служи, има и развалини на Св. Богородица и Св. Никола (Св. Атанасъ). Надъ селото има развалини, въ които сѫ намирани римски и византийски монети.⁶)

Монастирътъ Трескавецъ (Св. Богородица), на северозападъ отъ Прилѣпъ, се споменава прѣвъ пѫть въ Душановата грамота отъ 1336 г., съ която Душанъ „по примѣра на старитѣ царе гръцки и български“ дарява имотъ на монастиря⁷). Данило казва, че Милутинъ⁸) обдарилъ богато Трескавецката Св. Богородица. Сегашната църква се отнася къмъ XIII—XIV в.⁹) Античнитѣ камъни, които поради стръмнинитѣ не сѫ пренасяни отъ другаде, показватъ, че още въ езическо време тука е имало храмъ.¹⁰)

При Мориховското село **Витолища,** около което има много остатъци отъ предисторично и римско време¹¹), въ развалинитѣ на църквица въ мѣстностьта Св. Петка е намѣренъ въ 1918 г. кемферъ съ Христовия монограмъ, вписанъ въ крѫгъ¹²). Предъ църквата св. Илия билъ другъ капителъ съ волути и отгоре ширококонеченъ кръстъ между две розети¹³). Ако тѣзи капители не сѫ донесени

---

¹) Б. Сариа, Археолошка испитивања у Јужној Србији, стр. 104.

²) + ἀνιγέ(ρθη) . . . ἔτους ϛωζ = съгради се . . г. 6807 (1299) (Ивановъ, стр. 224).

³) Напр. църквата Св. Димитъръ има много общо съ Охридската Св. Климентъ, която е съградена въ 1295 г.

⁴) Вж. по-горе, стр. 511.

⁵) И вь Прилѣпьскои ѡбласти село Крж҆па вла҆съі· и вь не҃ мето҃ Спс҃ъ· дарованоѥ Романомъ цр҃емь· ... а синор҆ мꙋ ѿ ꙋшча· на Градище Гор҆не· на Драгановѫ црк҃вѫ на Чрьк҆ско Градище. (Ильинскій, Грамоты, стр. 16, р. 34 сл.

⁶) J. х. Васиљевић, Прилеп и његова околина, Београд 1902, стр. 128 сл. За селото вж. още Гласник Скопског Науч. Др. кн. I, стр. 56, заб. 33.

⁷) Новаковић, Законски споменици, Београд 1912, стр. 664.

⁸) Животи, стр. 137; Гласник 7, стр. 215.

⁹) Милюковъ, стр. 110 сл.

¹⁰) Антонинъ, Поѣздка въ Румелію, стр. 332 сл. За Трескавецъ вж. и J. х. Васиљевић, стр. 80 сл.

¹¹) G. Kazarow, Inscriptions et antiquités de la Macédoine occidentale. Bulletin de Corr. hellénique, кн. XLVII (1923), стр. 275—83 (1—9).

¹²) П. т., стр. 278 (4).

¹³) П. т., стр. 278—9, обр. 2.

отъ другаде, бихме могли да заключимъ, че непознатиятъ римски градъ е траялъ и презъ първитѣ вѣкове на християнството.

Другъ голѣмъ античенъ градъ, центъръ на нѣкогашната область Deurіopos, се е издигалъ на хълма при втичането на р. Блато въ Черна, гдето сж сега селата Чепигово и Трикрѫстъ[1]). Въ **с. Трикрѫстъ** е имало въ 1918 год. единъ капителъ, подобенъ на този отъ Витолища, съ ширококонеченъ кръсть между два гълѫба[2]). Нѣма съмнение, че въ града Deuriopos[3]) е имало въ рановизантийско време християнски храмъ. И до днесъ въ Чепигово стоятъ развалини на нѣколко цѫркви, построени на близо една до друга.[4])

МЪГЛЕНСКО

Градъ Мъгленъ се споменава за пръвъ пѫть и то като крепость отъ Кедрина, когато говори за превземането на града въ 1015 г. отъ византийцитѣ следъ опустошаването на областьта[5]). Въ първия хрисовулъ на Василия II Мъгленъ е седалище на Мъгленския епископъ[6]). Въ 1083 г. византийцитѣ поправятъ разсипаната крепость[7]). Въ срѣднитѣ вѣкове градътъ изчезва. Пръвъ Delacoulonche, въ срѣдата на миналия вѣкъ, отъждестви нѣкогашния Мъгленъ съ развалинитѣ върху хълма нареченъ Палеокастро (или само Кастро)[8]) до с. Слатина при вливането на Бѣлица въ Черна. A. Struck (пѫтувалъ презъ 1898, 1901 и 1902) сѫщо смѣта, че развалинитѣ отъ укрепление и сгради на хълма до с. Слатина сж остатъци отъ крепостьта Мъгленъ[9]) Щрукъ видѣлъ сѫщо по пѫтя отъ Слатина къмъ Енидже-Вардаръ, до с. Градище остатъци отъ крепостни стени и кули съ вграденъ античенъ материялъ както и взетъ отъ близкитѣ развалини на много стара цѫрква[10]). Delacoulonche смѣта че цѫрквата е била разсипана при първитѣ нахлувания на езичницитѣ българи.[11])

Въ XII в., въ единъ отъ Мъгленскитѣ монастири се постригва монахъ Иларионъ Мъгленски[12]), и става после игуменъ на сѫщия монастиръ[13]). Въ главния градъ на Мъгленско имало по това врѣме съборна църква¹). Пакъ тамъ, както изглежда, на мѣстото гдето по-рано се събирали обърнатитѣ въ православие богомили, Иларионъ съградилъ църква Св. Апостоли и монастиръ, гдето самъ често идвалъ да поучава братята²). Той умрѣлъ въ монастира, навѣрно сѫщия³); тѣлото му било погребано по-късно въ църквата⁴) (Св. Апостоли?)

---

[1]) П. т., стр. 289—96; Б. Сарија, Археолошка испитивања и Јужној Србији, Старинар, кн. III (1924—25), стр. 112—13.

[2]) Kazarow, стр. 295—6, обр. 19.

[3]) Steph. Byz., Lipsiae 1825, т. I, стр. 158; т. IV, стр. 422; Сарија, стр. 113.

[4]) J. х. Васиљевић, Прилеп, стр. 139.

[5]) Cedrenus, Бон. изд., т. II, стр. 461.

[6]) Byz. Zeit. кн. II. стр. 42, 50; Снѣгаровъ, стр. 56.

[7]) Anna Comnena, Бон. изд. стр. 243.

[8]) Delacoulonche, Mémoire стр. 107—8; Tomaschek, Zur Kunde, ч. II стр. 75.

[9]) A. Struck, Makedonische Fahrten. II Die Makedonische Niederlande, Sarajevo 1908, стр. 74—5.

[10]) П. т., стр. 70.

[11]) Delacoulonche, стр. 98

[12]) Житие на Илариона отъ Евтимия, изд. Kalužniacki, Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius, Wien 1901, гл. III, стр. 29.

[13]) П. т., гл. III, стр. 30.

Североизточно отъ Воденъ, малко на юго-западъ отъ Баховския монастиръ, има църквище наричано отъ мѣстнитѣ хора Св. Рионъ.

Въ Мъгленското С. Емпория имало, споредъ Кармици, стара църква Възнесение ужъ отъ 898 г.⁵)

МЕЛНИШКО

Св. Врачъ (Desudaba?). Селото, прочуто съ своитѣ лѣковити бани, дължи името си на църквата Св. Врачи, построена не много отдавна, навѣрно на мѣстото на по-стара⁶) която пъкъ трѣбва да е наследила нѣкой античенъ Асклепионъ. Многобройнитѣ остатъци (надгробни паметници — между тѣхъ този на единъ воененъ ковчежникъ Генолонъ отъ V—VI в.⁷), мряморни колони, антични капители и ранновизантийски кемпфери, монети отъ Юстинияна и следи отъ крепостната стена показватъ, че около изворитѣ е сѫществувало селище⁸) най-късно въ римско време. По мѣсто то отговаря на медическия градъ Desudaba, който отстоялъ на 110 клм. отъ Вардара и гдето билъ лагерътъ на келтитѣ въ 168 г. пр. Хр.⁹)

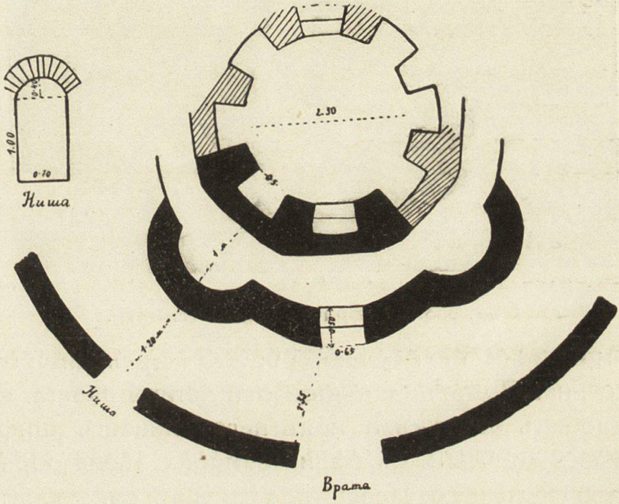

Обр. 352. Св. Врачъ. Баптистериятъ.

---

[1] П. т., гл. IV, стр. 32; гл. VIII, стр. 42; гл. XI, стр. 53.

[2] П. т., гл. XI, стр. 53.

[3] П. т., гл. XIV, стр. 54.

[4] П. т., гл. XV, стр. 56.

[5] Български книжици, Солунъ 1891, кн. 8—9, стр. 186.

[6] Мсб. кн. XI, стр. 212, 225.

[7] Нар. Музей, № 2055 на срѣдновѣк. отдѣлъ. Издаденъ отъ Г. Баласчевъ въ „Echo de Bulgarie“, бр. 2412 отъ 9. XI. 1921 г. (датата погрѣшно прочетена).

[8] Григоровичъ, Очеркъ, стр. 125.

[9] Livius, кн. 44, гл. 26.

Въ Пиянешко търси Desudaba Desdevises du Dezert (Géographie ancienne de la Macédoine, Paris 1863, стр. 86. 293), Въ чертата на сегашното село, при югозападния ѫгълъ на голѣма старинна сграда, по всѣка вѣроятность църква, въ която сѫ намѣрени капители съ кръстове, войницитѣ разкопали презъ пролѣтьта 1917 г. часть отъ крѫгълъ баптистерий съ осмоѫгъленъ басейнъ (планъ обр. 352). Външната стена — ограда е тънъкъ каменenъ крѫгъ съ врата на югозападъ и една засводена ниша (прозорецъ?) (вис. 1 м., шир. 0·70) на западъ отъ нея. Втората стена е сѫщо крѫгъ съ две (респ. четири) полугрѫгли ниши отъ страни на вратата съ две стѫпала, която отговаря на външната врата (обр. 353). Подътъ на коридора (шир. 1·35 м.) между двата зида е 2·85 м. подъ сегашното околно равнище. Самата писцина е осмоѫгълникъ, въ който се слиза по три стѫпала (високо всѣко 0·40 м.) отъ югозападъ и североизтокъ. Дъното на писцината е 3·80 м. подъ сегашното ниво. Градена е отъ квадратни тухли съ 29 см. страна и 4 см. деб., и силно червенъ хоросанъ съ кълцани керамиди въ фуги 4 см., често и по-дебели. Отвѫтре басейнътъ е измазанъ съ 3 см. дебелъ пластъ ярко червенъ хоросанъ и облицованъ съ мряморни плочки, деб. 1·5, 2, 3 см.; следитѣ отъ облицовката личатъ на 1·30 м. височина. Подътъ се състои отъ четири пласта. Върху земята има тънъкъ пластъ надробенъ кремъкъ и надъ него глинестъ шиферъ, отгоре 4 см. дебелъ слой червенъ хоросанъ съ бѣли мряморни зърна образува нѣщо като изкуственъ мряморъ. Надъ него следва пластъ 2—3 см. дебелъ по-мекъ червенъ хоросанъ, на който е залепена звездообразна мозаика отъ плочки съ страна 7 см. Отъ вънъ басейнътъ е измазанъ съ бѣлъ хоросанъ, деб. 1 см. Срѣдната стена е градена съ тухли деб. 3—4 см. и червенъ хоросанъ въ легла често по-дебели отъ тухлитѣ. Вѫтрешното лице е измазано съ бѣла мазилка, въ нишата личатъ и следи отъ цвѣтенъ геометриченъ орнаментъ: елипси, крѫгове, полумесеци, двойни линии срещнати подъ остъръ ѫгълъ, рисувани съ керамидно-червена, синя, портокалова и зелена боя. Въ коридора, който обикаля писцината сѫ намѣрени паднали 7—8 еднакви мряморни колонки съ диам. 0·20 м., на чийто горенъ край подъ профила е имало ивица отъ винена боя и върху нея златна. Тѣзи колонки сѫ стояли навѣрно по издаденитѣ навѫтре като зѫбци части на басейна и сѫ подържали киворий или покрива. Вѫтре въ басейна е намѣрена паднала голѣма мряморна колона дълга 2·07 м., деб. 33—37 см. съ единъ надлъженъ жлебъ, шир. 10—12 см. Между архитектурнитѣ части има капителъ съ кръстъ вписанъ

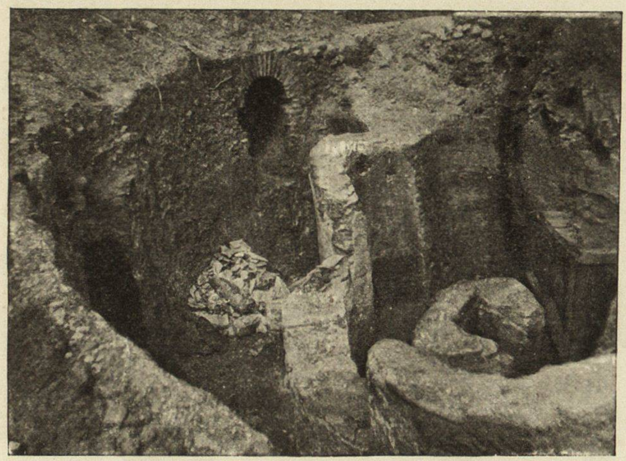

Обр. 353. Св. Врачъ. Баптистериятъ.

въ кржгъ между два бръшлянови листа, другъ съ йонически волути и кръстъ между две птици (обр. 354), трети съ кръстъ и акантова палмета и пр. При разкопкитѣ сж намѣрени и извити части отъ стенна мозаичиа облицовка: върху основа деб. 5 см. чиста варь (гипсъ) сж прилепнали каменни и стъклени кубчета съ цвѣтове зеленъ, керамидено-червенъ, черенъ, бѣлъ, тъмносинъ, жълтъ, кафявъ. Личали сж части отъ орнаментъ.

Баптистерият е обслужвалъ ако не епископска, то доста значителна църква. Произхожда отъ IV—V в.

С. Катунци. До село Катунци, южно отъ Мелникъ, на лѣвия брѣгъ на р. Бистрица презъ лѣтото на 1916 г. въ нивитѣ е билъ откритъ мозаиченъ подъ отъ ранновизантийска църква. Камънитѣ сж задигнати отъ по-рано, рѣката затрупала мозаиката съ наносъ. Личалъ геометриченъ орнаментъ; кубчетата — мряморни съ цвѣтове тъмносинъ, свѣтлосинъ, бѣлъ, блѣдожълтъ, червенъ. Откритото е западната часть на църква отъ IV—V в.

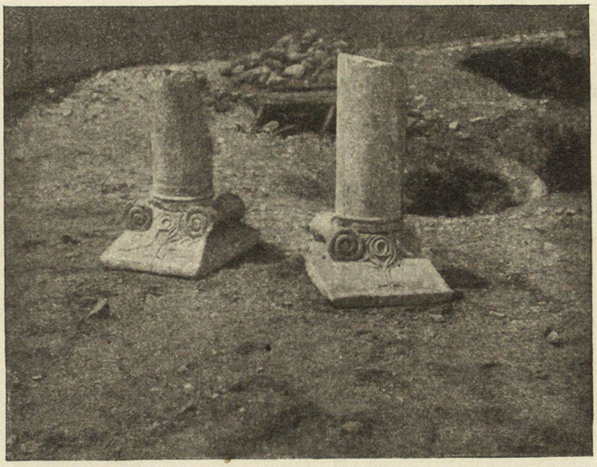

Обр. 354. Св. Врачъ. Капители.

ПРѢСПАНСКО

Църква Св. Ахилъ въ **Прѣспа.** На острова, наричанъ сега Ахилъ, въ Прѣспанското езеро стоятъ развалинитѣ на царь Самуиловата патриаршеска църква, позната съ името Голѣма църква[2]. Когато Самуилъ превзелъ въ 983 г. града Лариса, пренесълъ пазенитѣ тамъ мощи на покровителя на града св. Ахилий и ги положилъ въ Прѣспа, гдето били и дворцитѣ му, по думитѣ на Скилица[3]. Скилица не говори за съграждане на нова църква, та голѣмата църква може да е сжществувала още преди 983 г. Споредъ Сирку[4], Антонина[5], Милюкова църквата била съградена отъ Самуила нарочно за мощитѣ[6]. Сжщото приема и Филовъ.[7]

---

[1] Срв. баптистерия въ Езра (Сирия) и Riez (Франция) (Cabrol, Dictionnaire d'archéologie chrétienne, т. II, ч. I, стр. 452, обр. 1365, стр. 467, обр. 1375).

[2] Милюковъ, стр. 47—53; Ивановъ, Царь Самуиловата столица въ Прѣспа, Изв. Арх. Др. кн. I, стр. 64—72.

[3] Cedrenus, Бон. изд., т. II, стр. 436.

[4] Сырку, Время и жизнь Евѳимія, стр. 27—8.

[5] Антонинъ, Изъ Румеліи, стр. 118.

[6] Милюковъ, стр. 53.

[7] Филовъ, Старобългарското изкуство, стр. 17.

Списъкътъ на епархиитѣ, които съставяли българската държава, изписанъ върху първоначалната мазилка на апсидата, произхожда отъ годинитѣ 989 и 1001 и показва, че църквата е била патриаршеска[1]). Че въ Прѣспа е било седалището на българския патриархъ, знаемъ отъ индекса на Дюканжа, гдето е казано, че следъ унищожаването на източно-българската самостойна църква, български патриархъ билъ Германъ или Гаврилъ[2]), който премѣстилъ седалището си отъ Воденъ въ Прѣспа, заедно съ Самуиловата столица.

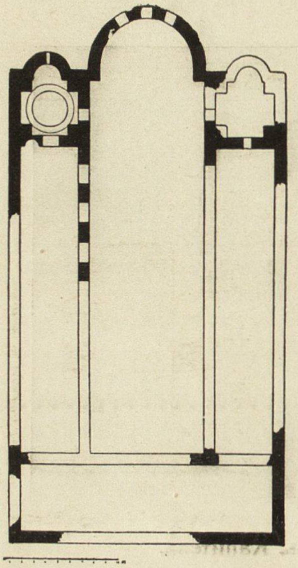

Обр. 355. Ахилъ. „Голѣмата църква“ (планъ Ивановъ).

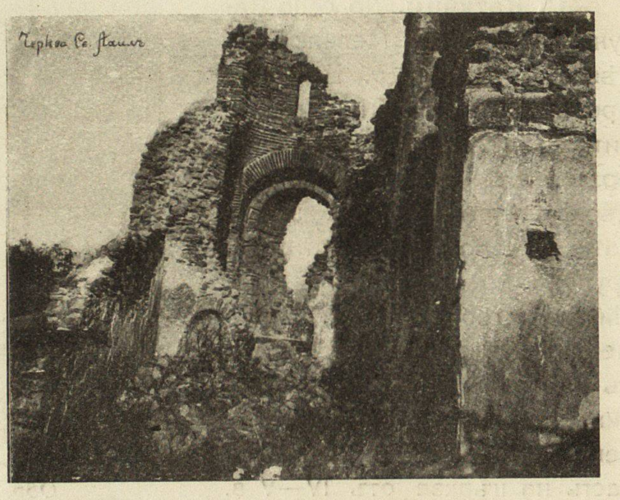

Обр. 356. Ахилъ. „Голѣмата църква“ (отъ северозападъ).

Пасажа отъ едно писмо на Теофилакта, въ което той говори за разорението на епископската църква, „една отъ седемьтѣ градени отъ Бориса“[3]), отнасятъ къмъ Прѣспанска Св. Ахилъ. Въ такъвъ случай, Самуилъ е само уголѣмилъ или престроилъ по-стара сграда. Тъй като Прѣспанската епископия влизала въ Охридската епархия, по-правдоподобно изглежда, че Теофилактъ въ писмото си говори за църквата въ съседната на Прѣспанската епископия, именно Дѣволската[4]). В. Марковичъ[5]) отнася сѫщия пасажъ къмъ Охридската църква, т. е. епископия. При Прѣспанската църква е ставалъ духовенъ съборъ въ време на Теофилакта, както узнаваме отъ две негови писма[1]). При потушаването на българското възстание въ 1071—2 г. норманитѣ ограбили и запалили църквата.[2])

---

[1] Изв. Арх. Др. кн. I, стр. 68—9; Милюковъ, стр. 50—52; вж. и Изв. Русск. Арх. Инст. кн. III, стр. 189.

[2] Gelzer, Der Patriarchat von Achrida, стр. 6.

[3] Ѳ. Успенскій, Образованіе втораго болг. царства. Одесса 1879, стр. 24; Ивановъ, Изв. Арх. Др. кн. I, стр. 73—78; Филовъ, Старобълг. изкуство, стр. 13, 18.

[4] Вж. по-горе стр. 532; Златарски, Де се намиралъ гр. Деволъ, Изв. Истор. Др. кн. V, стр. 48—54.

[5] Марковиħ, Православно монаштво, стр. 5.

Църквата е трикорабна, триапсидна базилика съ нартика, слѣпъ главенъ корабъ, двуетажни странични кораби, отдѣлени отъ него съ аркади върху пиластри (планъ обр. 355). Дълж. (безъ апсидата) 41 м., шир. 25 м. Покривътъ е билъ двустраненъ, общъ за тритѣ кораби. Надъ страничнитѣ олтарни отдѣления сж се издигали куполи върху кржгълъ барабанъ съ четири прозорци. Споредъ Злоковича[3]), тѣзи кули сж после прибавяни, нѣмали конструктивна връзка съ апсидната стѣна. Твърдението на сжщия, че надъ страничнитѣ нартексни отдѣления е имало кули, не е твърде приемливо: по-старитѣ планове[4]) показватъ, че нартиката е била едноставна, съ врата къмъ всѣки корабъ. Стенитѣ сж дебели 0·90 м.; Градежътъ е главно ломенъ камъкъ, тухлитѣ помежду служатъ повече за изравняване на редоветѣ, само отъ тухли сж аркитѣ, а отъ дѣланъ камъкъ съ по единъ редъ тухли помежду сж апсидниятъ полукуполъ[6]) и запазениятъ (североизточенъ) куполъ надъ дияконика[7]) (обр. 356). За изравняване на редоветѣ и за

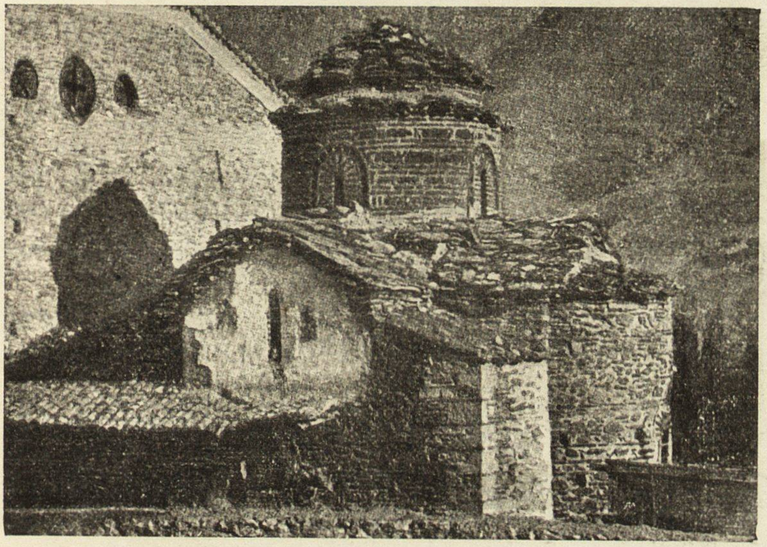
Обр. 357. Германъ. Св. Германъ.

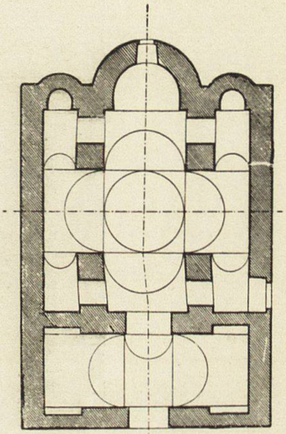
Обр. 358. Германъ. Св. Германъ (планъ Злоковиħ).

---

[1]) Migne, Patr. Gr., т. 126, стр. 540 и 469.

[2]) Rački, Rad 27, стр. 128.

За Ахилъ вж. още Антонинъ, Изъ Румеліи, стр. 113—16, табл. X.; Archiv für Jl. Phil. 21, стр. 545.

[3]) Старинар, кн. III (1924—25), стр. 118.

[4]) П. т., стр. 117.

[5]) Антонинъ, Изъ Румеліи, табл. X; нашия, снеманъ въ 1907 г.

[6]) Милюковъ, табл. III; Ивановъ, обр. 10.

[7]) Милюковъ, табл. I; Ивановъ, обр. 11.

еластичность има и дървени греди. До скоро сѫ личали остатъци отъ два-три слоя живопись[1]); на първоначалната мазилка въ апсидата е билъ списъкътъ на българскитѣ епископии въ Самуилово време[2]) (срв. по-горе).

За произхода на другитѣ църкви на Ахилъ не знаемъ нѣщо по-сигурно. Една отъ най-старитѣ е църквата Дванадесеть апостоли, на югозападния брѣгъ, отъ която сѫ запазени само незначителни части и стари архитектурни фрагменти.[3])

Църква Св. Германъ, Преспанско.

Съ името и времето на патриарха Германъ (Гаврилъ) е свързана и църквата въ **с. Германъ**[4]), близо до източния брѣгъ на Прѣспанското езеро, при която се намѣри възпоминателната плоча съ имената на Самуиловитѣ родители и братъ. Единъ гръцки надписъ отъ 1743 год. — датата на третото зографисване — надъ притвора на църквицата, отнася съграждането ѝ къмъ времето на Цариградския патриархъ Германъ (715—730), а повторното и зографисване къмъ 1006 г. Много по-вѣроятно е името да се дължи на Прѣспанския патриархъ Германъ, а датата 1006 г. тогава може да се вземе за година на самото съграждане.[5])

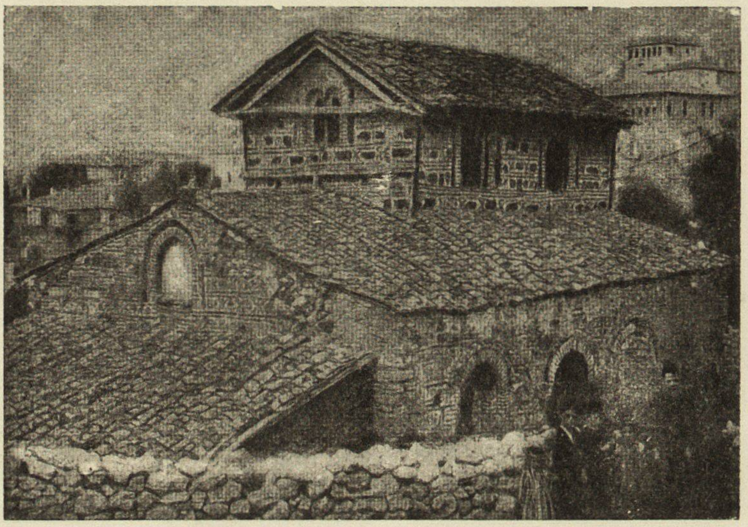

Обр. 359. Костуръ. Св. Врачи (по Millet).

---

[1]) Милюковъ, стр. 49.

[2]) Милюковъ, стр. 50—51; Ивановъ, Б. Старини, стр. 220.

[3]) Милюковъ, стр. 53; Ивановъ, Изв. Арх. Др. кн. I, стр. 70.

[4]) П. Милюковъ, стр. 36, обр. 7; Jireček въ Archiv f. Sl. Phil. 21, стр. 544.

[5]) Ивановъ, Царь Самуиловата столица, стр. 58—62; Millet, L'école grecque, стр. 58; Снѣгаровъ, стр. 27, заб. 1.

Тази вѣроятна дата на съграждането (1006 г.) е дадена погрѣшно като 993 г. у Протичъ (Сѫщность и развитие, Изв. Арх. Инст. кн. I, св. 2, стр. 193; Architecture religieuse, стр. 6, 20).

За XI в. говорятъ и тухлената украса на стенитѣ [1] и формата на купола. Забелѣжителна е съразмѣрностьта между частитѣ ѝ, вѫтрешно и външно (обр. 357). Градежътъ е отъ редувани камъни и тухли, тухлитѣ образуватъ на мѣста хризма или отдѣлни букви. [2]

Планътъ е кръстовиденъ отъ т. н. у Мийе провинцияленъ типъ (проста кръстовидна църква), гдето апсидната часть навлиза въ самия кръстъ, а не се само долепя до рамото му [3], (планъ обр 358) сочи на малоазийски образци, които пъкъ зависятъ отъ арменскитѣ, споредъ Злоковичъ. [4]

КОСТУРЪ (ΚΕΛΕΤΡΟΝ, ΚΑΣΤΟΡΙΑ) [5]

Костуръ става епископски градъ вмѣсто Дѣволъ при падането на западното българско царство [6]. Въ 1084 г. се споменава у Анна Комнина [7] църква Св. Георги, която се издигала на градския площадъ. Архимандритъ Антонинъ видѣлъ въ 1865 год. на хълмъ малка църква Св. Георги, по стилъ подобна на Арх. Михаилъ въ сѫщия градъ, но не можалъ да влѣзе. [8]

Тритѣ малки базилика Св. Врачи (обр. 359, планъ обр. 360), Св. Стефанъ, Арх. Михаилъ и Гаврaилъ (обр. 361, планъ обр. 352), споредъ Мийе, сѫ най-рано отъ XI в. [9], отъ когато сѫ сѫдейки, по стилъ и долния пластъ фрески. Въпреки малкитѣ си размѣри, тѣ сѫ трикорабни, съ срѣденъ корабъ високо издаденъ надъ страничнитѣ. Най-старата изглежда да е Св. Врачи, най-нова, Св. Стефанъ [10] (планъ обр. 363).

Еднокуполната църквица Паная Кубелитиса, споредъ Мийе, напомня твърде

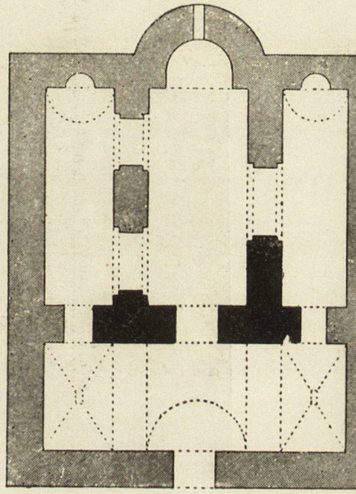

Обр. 360. Костуръ. Св. Врачи (планъ Millet).

---

[1] Millet, п. т., стр. 253.

[2] П. т., стр. 253, обр. 114 в.

[3] П. т., стр. 55 сл.

[4] Злоковиħ, Старинар, III серия, кн. III, стр. 134. Тамъ сѫ дадени планъ (който ние заемаме като по-добъръ отъ този на Милюкова), надлъженъ и напрѣченъ разрѣзъ и изгледъ на поправената църква.

Вж. и Марковиħ, стр. 13.

[5] Tomachek, Zur Kunde, ч. II, стр. 67.

[6] Byz. Zeit, кн. II, стр. 42, 49; Снѣгаровъ, стр. 56, 24—5.

[7] Anna Comnena, кн. VI, Бонско изд., стр. 271.

[8] Антонинъ, Изъ Румеліи, Спб. 1886, стр. 151.

[9] Millet, L'école grecque, стр. 22.

[10] Millet, стр. 28.

много по строежъ тритѣ базилики въ самия градъ и църквата въ с. Германъ и по време не може да бѫде много по-нова.[1]

Въ XI в. се споменава и единъ монастиръ въ Костуръ (ἐν Καςτωρείᾳ.)[2]

РОДОПЕ (ΡΟΔΟΠΗ)

Отъ старитѣ градове на областьта Родопе изредени у Хиерокла[3], сѫществуватъ до сега само Марония и Еносъ. Отъ по-новитѣ епископски градове Димотика, Макри, Анастасиополъ, Ксанти, Перитеорионъ, Порои, Мосинополъ[4] траятъ до днесь Димотика, Макри, Ксанти. Сведения за стари църкви въ запазенитѣ или въ развалинитѣ на останалитѣ като тѣзи на Максимиянополъ до Гюмурджина, на Траянополъ при Деде-Агачъ, на Никополъ при Неврокопъ, имаме само за остатъцитѣ отъ Никополъ и старата Марония и за околностьта на Еносъ.

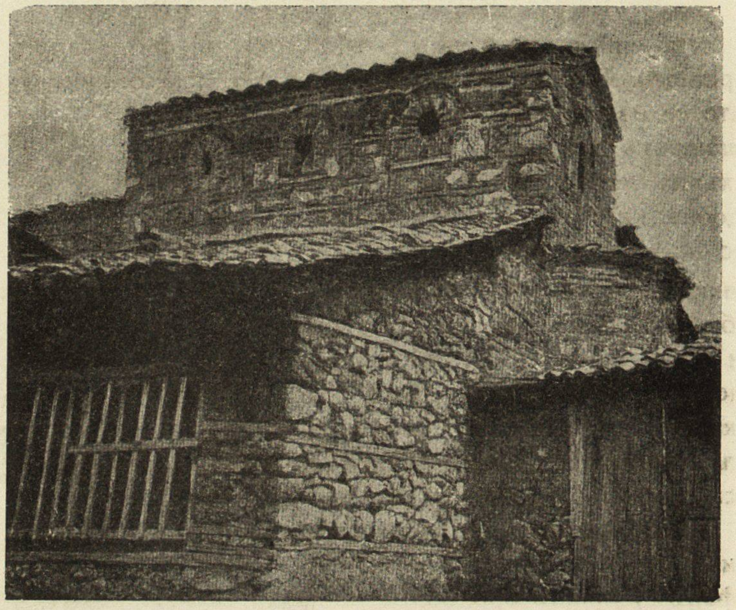

Обр. 361. Костуръ. Св. Архангели (по Millet).

---

[1] П. т., стр. 94, изгледъ обр. 47, планъ обр. 48.

Срв. още Антонинъ, стр. 146 (Арх. Михаилъ), 151—2 (Св. Стефанъ), 153 (Св. Безсребърници). Изгледи и планове — доста произволни — табл. XI.

[2] И. Соколовъ, Состоянiе монашества въ византiйской церкви съ половины IX до начала XIII в., Казань 1894, стр. 141, заб. 5.

[3] Hierocles, § 634, изд. Burckhardt, стр. 2.

[4] Gelzer, Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae episcopatuum, Abh. d. bayer. Akad. d. Wiss., I Cl., 21 Bd, III Abh., стр. 558.

МАРОНИЯ (ΜΑΡΩΝΙΑ)

Стариятъ градъ е билъ на самия морски брѣгъ, въ дъното на залива, 3/4 ч. далече отъ сегашната Марония.

Църкви. Въ срѣдновѣковното укрепление до града е открита часть отъ подова мозаика съ геометриченъ орнаментъ, „вѣроятно отъ църква". Кубоветѣ били бѣли, червени и тъмносини[1]. Северно отъ нея имало гробища (неизвестно когашни). Между архитектурнитѣ части намѣренъ е рановизантийски пиластровъ кемпферъ съ акантови листа и латински кръстъ, другъ капителъ съ акантови листа и кръстове[2] и надгробенъ надписъ, вѣроятно отъ V в.[3]

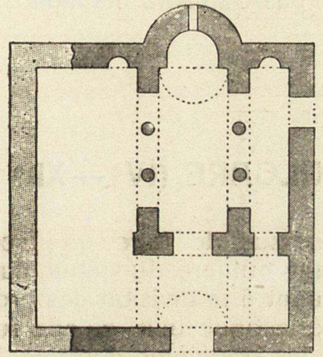
Обр. 362. Костуръ. Св. Архангели (планъ Millet).

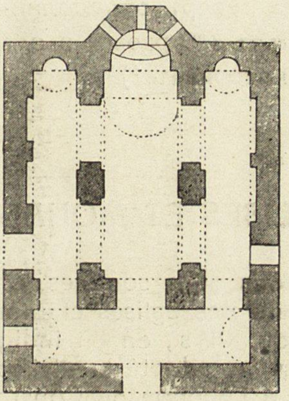
Обр. 363. Костуръ. Св. Стефанъ (планъ Millet).

Въ **Макри** (нѣкогашното Serrhium) е намѣрена голѣма, осмоѫгълна мраморна плоча съ ширококонеченъ кръстъ, вписанъ въ вѣнецъ[4], вѣроятно отъ амвонъ на старохристиянска църква (IV—V в.).

Надъ градеца **Фере** (Фереджикъ), около 30 клм. североизточно отъ Деде-Агачъ, се е издигала до скоро джамия — нѣкогашната църква на монастира Богородица Свѣтоспасителка (ἡ Κοσμοσώτηρ) основанъ въ 1152 год.[5] Църквата е била кръстовидна, петкуполна, съ нартика (унищожена). Аркитѣ на голѣмия куполъ се опиратъ на изтокъ върху голѣми пиластри, на югъ върху два чифта нееднакви колони[1]). Апсидитѣ отвънъ сѫ многоѫгълни; цѣлата дължина е 23 м., шир. 15 м., презъ 1912 г. обърната пакъ въ църква; личали части отъ живопись.[2])

---

[1] G. Kazarow, Zur Archäologie Thrakiens въ Archäologischer Anzeiger на Jahrbuch d. deutschen archäol. Inst., кн. 33 (1918), стр. 35, обр. 39.

[2] П. т., стр. 36—7.

[3] П. т., стр. 44, обр. 48.

[4] Kazarow, стр. 57, обр. 63.

[5] Успенскій, Константинополскій серальскій кодексъ Восмикнижія, Изв. Русск. Арх. Инст. въ К-полѣ, кн. XII, стр. 20—28.

NICOPOLIS AD NESTUM

Североизточниятъ ѫгълъ отъ площьта на античния Никополъ заема сега неврокопското с. **Долни-Хисарлъкъ**[3]), чиито селяни постоянно изравятъ старини. На единъ хълмъ североизточно отъ селото, гдето, споредъ преданието, имало нѣкога монастиръ Св. Недѣля, е открита презъ 1903 г. сграда (както изглежда църква) съ запазена изцѣло подова мозаика[4]). Църквата е била заградена съ двойна стена, може да е била монастирска. Мозаиката е вѣроятно отъ V в.

На северъ отъ Долни-Хисарлъкъ въ срѣдата на гробищата на с. Горенъ Хисарлъкъ (Марчово) е открита стара църква съ разхвърлянъ наоколо граденъ материялъ.[5])

ÉGLISES ET MONASTÈRES EN PAYS BULGARE (IVᵉ—XIIᵉ s.)

Nous nous sommes proposé dans l'article ci-dessus de faire une sorte de répertoire des églises et monastères construits en pays bulgare du début du IVᵉ à la fin du XIIᵉ s., en en indiquant la bibliographie. Quant à la division des provinces nous avons adopté la division administrative et ecclésiastique telle qu'elle fut constituée à l'époque de Constantin, de laquelle datent les premières données établissant l'existence d'une société chrétienne organisée dans l'intérieur de la péninsule. Après Justinien, cette division administrative est plutôt fictive et nous ne la conservons que pour des raisons d'ordre purement technique. Dans le résumé, les listes des évêques ont été omises, les monuments attestés par des textes ne sont que mentionnés, nous ne nous sommes arrêtés qu'aux monuments conservés jusqu'à nos jours entièrement ou en partie et à ceux qui ont été découverts par des fouilles.

DACIA MEDITERRANEA

SOFIA (SERDICA, SREDETZ)

Saint-Georges. La rotonde actuelle n'est que le caldarium d'un bain romain, dont les autres compartiments, ainsi que l'hypocauste sous l'église même, ont été en partie mis à jour en 1915. Construit au IIᵉ—IIIᵉ s., le bain a dû être

---

[1]) Millet (L'école grecque, стр. 150, заб. 1; стр. 66, 68) приема, че църквата е първоначалната сграда отъ 1152 г.

[2]) Изв. Арх. Др. кн. III, св. 2, стр. 309.

[3]) К. Николовъ, По горното течение на Места, Минало, г. II, кн. 5—6, стр. 162, картата на стр. 160.

[4]) П. т., стр. 162—3, обр. на стр. 163.

[5]) П. т., стр. 164.

détruit au IVe ou au Ve s., la transformation en église a pu avoir lieu au plus tôt au Ve s. Eglise épiscopale en 1469, dès le XVIe elle est transformée en mosquée. De nos jours, c'est un édifice circulaire à base presque carrée (fig. 278) avec quatre niches se faisant face (dans les deux ont été trouvés les bassins à eau du bain) et à l'est une pièce carrée servant d'abside (plan fig. 279). Les peintures appartiennent à trois époques, XIe, XIIe et XVe ss.

Eglises dans la nécropole chrétienne. Dans l'ancienne nécropole ont été reconnus les fondements de cinq églises, vraisemblablement toutes cimitérales. Deux d'entre elles s'élevaient au lieu même de l'église actuelle de Sainte-Sophie. La plus ancienne est une chapelle, 10 m. 1 sur 4 m. 65, avec pavement en mosaïque, qui a été trouvé 1 m. au-dessous de celui de Sainte-Sophie (plan fig. 280). Construite au début du IVe s., sinon plus tôt et détruite vers le milieu du même siècle, la chapelle fut remplacée au siècle suivant par une seconde église, beaucoup plus grande, dont le pavement en mosaïque est 0 m. 40 au-dessus de celui de la première.

En 1888, au sud de Sainte-Sophie ont été explorées beaucoup de tombes voûtées ainsi que les restes de deux constructions, peut-être des églises, le plan n'en étant pas sûr. De l'une de ces constructions a été découvert seul le mur est, long de 33 m. avec une abside circulaire (plan fig. 281, A). D'après les frères Chkorpil, c'est une église à trois nefs, longue de 50 m. environ. La seconde bâtisse est à une nef, une abside, avec narthex, si l'on juge d'après le plan (fig. 281, E).

Toujours au sud de Sainte-Sophie, à 12 m. de ses murs, ont été fouillés les fondements d'une église cimitérale du VIe s., longue de 16 m., avec un narthex. A l'ouest de cette dernière ont été trouvés l'abside et une partie des fondements d'une autre chapelle.

Sainte-Sophie. C'est une basilique voûtée en forme de croix latine, à trois nefs et une abside (plan fig. 282) avec une coupole basse sans tambour sur le carré du transept. Le narthex à deux étages est flanqué de deux pièces avec deux absides opposées chacune. Long. 46 m. 45, larg. 20 m. 20, hauteur de la coupole 19 m. 75, diam. 9 m. La voûte qui couvre la grande nef présente une combinaison du berceau avec „une sorte de voûte d'arêtes“ que certains auteurs tiennent pour une voûte d'arêtes véritable et d'autres, pour un berceau du type que l'on trouve en Mésopotamie septentrionale. Sur les bas-côtés, les voûtes d'arêtes sont mieux accusées. La construction entière se distingue par la sévérité de la ligne et l'absence de tout élément décoratif. Les fondements sont de blocage avec triple rang de brique, au-dessus du soubassement les murs sont entièrement en brique avec d'épaisses assises de mortier contenant de la brique pilée. Construite d'après les uns au VIe s., d'après les autres au XIIe, l'église ne peut être en aucune manière postérieure au VIIIe s.: sa coupole sans tambour ne peut pas dater du IXe s.

Eglise Saint-Luc. Eglise et monastère Saint-Jean de Rila. Au XIIe s. sont attestées par les textes, outre l'église épiscopale, deux autres églises. L'une, Saint-Luc, qui existait encore en 1578, se trouvait, à ce qu'il semble, sur la place actuelle de Pozitano. Saint-Jean de Rila, bâtie en pierre et destinée à recevoir le corps du saint, était située près des murs de la ville et doit être cherchée au nord-ouest de l'ancien bain et de la mosquée. Un monastère Saint-Jean „dans la forteresse“ est mentionné au XI—XIIe s.; en 1187 quand les restes de l'anachorète furent transférées de Sofia à Tărnovo, les moines „de son monastère“ faisaient partie du convoi.

Autres églises. Dans la partie ouest de la ville actuelle, à l'angle des rues Vladaïska et Boteff, des restes de murs et de mosaïques, un chapiteau avec le chrisme indiquent peut-être l'emplacement d'une église du IVe—Ve s. D'une église du Ve—VIe s., peut-être même de Saint-Georges, proviennent des chapiteaux à monogramme, des plaques d'ambon, trouvées au sud de la rotonde. Dans cette partie de la ville d'aujourd'hui, qui formait aussi le cœur de l'ancienne, devaient se trouver dès les premiers temps chrétiens plus d'une église. Il y a peu d'années, subsistaient encore une dizaine, aujourd'hui il n'en reste plus que six.

La grande basilique dont les fondements ont été découverts dans la cour de l'église du Sauveur (Svéti-Spas) est plutôt une basilique civile: on n'y a trouvé aucune trace d'abside. Au Ve—VIe s., il a existé à Serdica une église dédiée à l'apôtre André.

RÉGION DE SOFIA

Boïana. Saint-Pantéléimon (Saint-Nicolas). L'église actuelle comprend trois parties distinctes. A la chapelle cruciforme primitive du Xe—XIe s. aux dimensions 5 m. 85 sur 5 m. 76 (plan fig. 284 ABCD), fut ajoutée vers le milieu du XIIIe s. une seconde construction à deux étages avec coupole, qui est la chapelle funéraire proprement dite (plan fig. 284 GH). Le narthex actuel date du XIXe s. La première chapelle est construite entièrement de briques carrées ou presque carrées à côté 30—38 cmm. avec d'épaisses couches de mortier. La seconde est bâtie dans le bas des murs de gros blocs de pierre (quelques-uns proviennent de constructions antiques et l'un est une pierre funéraire), vers le faîte, de briques rectangulaires de moitié plus petites et plus minces que celles de la première partie. Le narthex est de pierre brute avec un mortier d'un blanc laiteux. Les deux couches de peinture, l'une du Xe—XIe s., la seconde de 1259, sont tout à fait remarquables, outre les scènes iconographiques, on voit les portraits du fondateur Kaloïan et de sa femme, ainsi que ceux du roi Constantin Assène et de la reine Irène.

Eglise près du village Ivanyané. L'église est longue de 17 m., large de 14 m. 47, avec une spacieuse abside polygonale, narthex et quatre pièces latérales (plan fig. 286). Les fondements de blocage ont 1 m. 20 d'épaisseur, les murs épais de 1 m. 05 — 0 m. 80, sont de pierres irrégulièrement mêlées de briques. Sous les deux pièces orientales qui simulent un transept, se trouvent deux caveaux voûtés. Celui sous l'angle sud-est s'ouvre au dehors par un étroit passage terminé en fenêtre dans la partie souterraine du mur sud (plan fig. 287); l'issue du second est un canal voûté qui passe sous le mur longitudinal du naos et se termine par une trappe rectangulaire dans le pavement du chœur (plan fig. 288, coupe longitudinale fig. 289). Un bloc de maçonnerie, dépassant le mur est du caveau et d'un caractère différent des murs restants, permet de croire qu'il a existé une tombe ancienne sur laquelle ont été construits plus tard le caveau et l'église. La forme de l'abside, les colonnettes de fenêtres, les parties de cancel, les plaques d'ambon avec la croix et le chrisme, ainsi qu'une épaisse brique brisée avec une inscription latine (qui peut être complétée „Sevastianus in memoriam" et provient du IIIe—IVe s.) remployée dans la construction, permet de dater l'église du Ve—VIe s. La couverture a dû être en charpente.

A 1 klm. au nord-est de cette basilique fut fouillée l'été dernier seule l'abside d'une grande église (fig. 290) provenant des premiers siècles du moyen âge.

Pirdope. A 6 klm. 5 à l'ouest de Pirdope ont été fouillées les ruines d'une basilique voûtée à trois nefs et trois absides, avec un narthex flanqué d'un baptistère au sud (plan fig. 291). L'église, longue de 30 m. 50, large de 17 m., était enfermée dans une cour fortifiée munie de tours carrées aux angles (plan reconstitué fig. 292). On distingue deux époques dans la construction: à la première

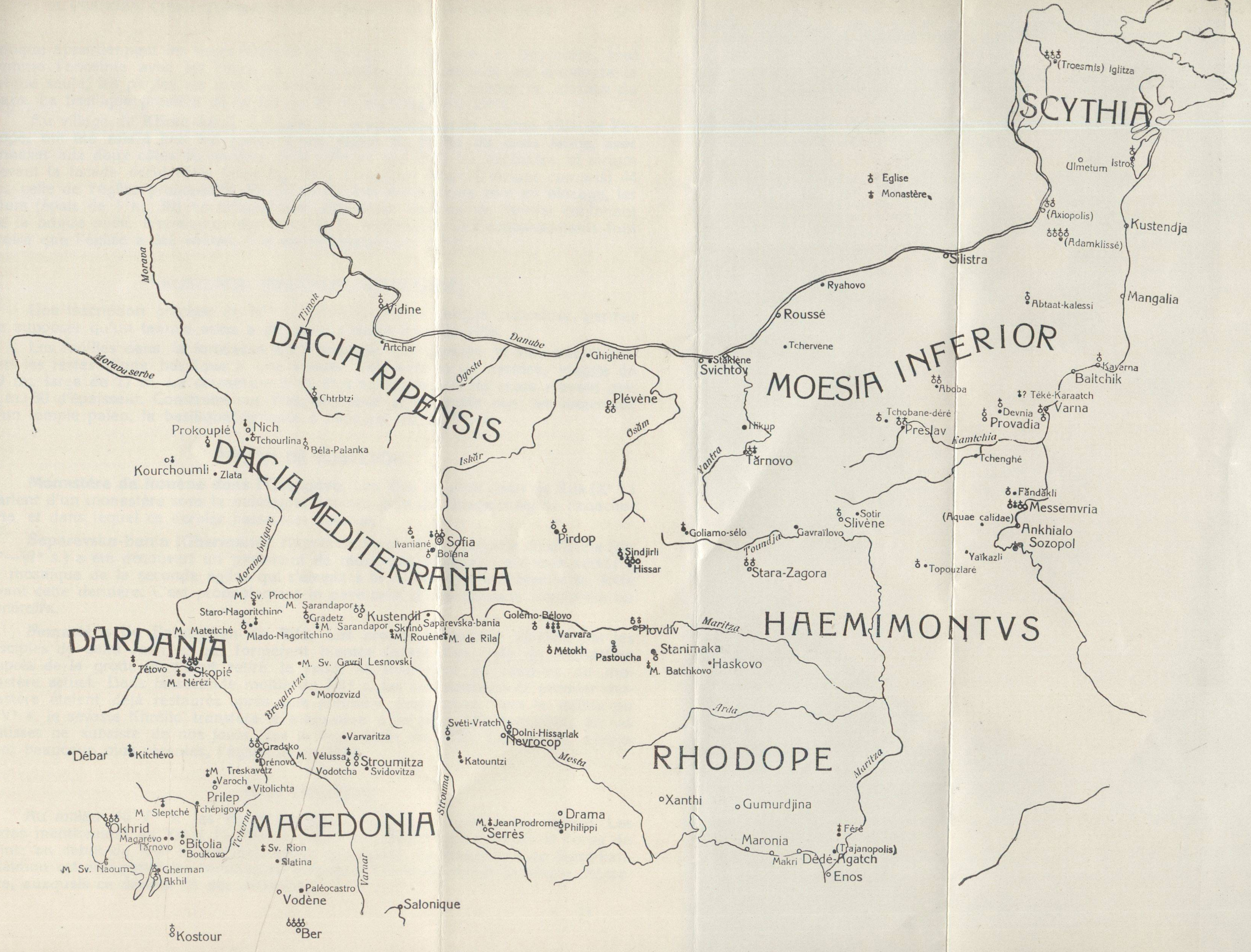
Eglise
Monastère
SCYTHIA
(Troesmis) Iglitza
Ulmetum
Istros
(Axiopolis)
Kustendja
(Adamklissé)
Silistra
Abtaat-kalessi
Mangalia
Ryahovo
Roussé
Tchervene
MOESIA INFERIOR
Kavarna
Baltchik
Aboba
Téké-Karaatch
Devnia
Varna
Provadia
Tchobane-déré
Preslav
Kamtchia
Tchenghé
Fandakli
Messemvria
(Aquae calidae)
Ankhialo
Sozopol
Yaïkazli
Topouzlaré
Sotir
Slivène
Gavraïlovo
Toundja
Goliamo-sélo
Stara-Zagora
HAEMIMONTUS
Nikup
Tarnovo
Yantra
Svichtov
Staklène
Ghighène
Plévène
Osâm
Danube
Vidine
Artchar
Timok
Morava
Morava serbe
Morava bulgare
DACIA RIPENSIS
Ogosta
Chtrbtzi
Iskâr
Nich
Prokouplé
Tchourlina
Béla-Palanka
Kourchoumli
Zlata
DACIA MEDITERRANEA
Ivanianê
Sofia
Boïana
Pirdop
Sindjirli
Hissar
M. Sv. Prochor
Staro-Nagoritchino
M. Sarandapor
Gradetz
M. Sarandapor
Kustendil
Skrino
M. Rouène
M. de Rila
Saparevska-bania
Golémo-Bélovo
Varvara
Plovdiv
Maritza
Métokh
Pastoucha
Stanimaka
M. Batchkovo
Haskovo
M. Mateïtché
Mlado-Nagoritchino
DARDANIA
Tétovo
Skopié
M. Nérézi
M. Sv. Gavril Lesnovski
Morozvizd
Brégalnitza
Arda
RHODOPE
Svéti-Vratch
Dolni-Hissarlak
Nevrocop
Mesta
Katountzi
Strouma
Maritza
Débar
Kitchévo
Gradsko
Drénovo
Varvaritza
M. Vélussa
Stroumitza
Vodotcha
Svidovitza
M. Treskavetz
Varoch
Vitolichta
Prilep
Tchépigovo
M. Sleptché
Tcherna
MACEDONIA
Okhrid
Magarévo
Tarnovo
Bitolia
Boukovo
Sv. Rion
Slatina
M. Sv. Naoum
Gherman
Akhil
Vardar
Paléocastro
Vodène
Salonique
Kostour
Ber
M. Jean Prodrome
Serrès
Drama
Philippi
Xanthi
Gumurdjina
Maronia
Makri
Féré
(Trajanopolis)
Dédé-Agatch
Enos

époque appartiennent les murs latéraux et le mur ouest avec le baptistère, tout comme l'enceinte avec les tours, à la seconde, dans laquelle est employée la brique seule, les parties est avec les absides et le mur qui sépare le narthex du naos. La basilique provient de la fin du Vᵉ ou du début du VIᵉ s.

Au village de **Klissé-keuï,** à 7 klm. au nord-ouest de la même ville de Pirdope, ont été mis à jour les restes d'une église en forme de croix latine, avec annexes aux deux côtés du narthex, dont celle au sud était un baptistère, et atrium devant la facade occidentale (plan fig. 293). Longueur totale (l'atrium compris) 44 m., celle de l'église proprement dite 27 m. 60. Les fondements sont en blocage, les murs (épais de 1 m. 30) en brique avec d'épaisses couches de mortier contenant de la brique pilée. L'épaisseur des murs et la profondeur des soubassements font croire que l'église a été voûtée. Elle est antérieure au VIᵉ s.

KUSTENDIL (PAUTALIA, VELBOUJDE)

Une inscription grecque du IVᵉ s., provenant d'un temple orthodoxe, permet de supposer qu'un temple arien a dû aussi s'élever dans la ville.

Les fouilles dans la forteresse sur l'Hissarlik qui domine la ville ont découvert les restes d'une basilique à une abside, trois nefs et un narthex, longue de 29 m., large de 17 m. La couverture à dû être en charpente, les murs n'ayant que 0 m. 80 d'épaisseur. Construite sur l'emplacement et en partie avec les matériaux d'un temple païen, la basilique remonte à l'époque de Justinien.

RÉGION DE KUSTENDIL

Monastère de Rouène dans l'Ossogovo. Les Vies de saint Jean de Rila (Xᵉ s.) parlent d'un monastère sous la montagne Rouène, près du village natal de l'anachorète, et dans lequel ce dernier passa son noviciat.

Saparevska-bania (Ghermané). Auprès de l'ancienne nécropole chrétienne (du Vᵉ—VIᵉ s.) a été découvert un pavement de mosaïque semblable en tous points à la mosaïque de la seconde église qui s'élevait à la place de Sainte-Sophie de Sofia avant cette dernière. C'est probablement le pavement d'une chapelle cimitérale ou funéraire.

Monastère de Saint-Jean de Rila. Les premières cellules élevées par les disciples de saint Jean et qui formèrent bientôt (avant l'an 946) un monastère auprès de la grotte où s'était retiré le saint, se trouvaient au nord-est du monastère actuel. Dans la seconde moitié du XIIᵉ s. les bâtiments de ce premier monastère étaient déjà restaurés après une première destruction. Vers le milieu du XIVᵉ s. le sévaste Khrélio transféra le monastère à sa place d'aujourd'hui; de ses bâtisses ne subsiste de nos jours que la tour datée de 1335. Les autres parties sont beaucoup plus récentes, l'église et de 1834.

NICH (NAISSUS)

Au milieu du Vᵉ s. les Huns saccagent la ville et ruinent les églises. Les textes mentionnent au XIᵉ s. l'église de Saint-Procope où reposait le corps du saint; au début du XIIIᵉ s. elle était église épiscopale. Le monastère de Saint-Pantéléimon est cité parmi les monastères étrangers construits avant Stéphane Némanya, auxquels ce dernier fit des donations.

RÉGION DE NICH

Au village de **Tchourlina,** au sud de la ville, subsistent les ruines d'une basilique à trois nefs, trois absides polygonales, un narthex double dont la partie occidentale a dû être un porche ouvert remplaçant l'atrium (plan fig. 295). Des deux annexes accolées à côté des absides, celle du sud est peut-être un baptistère. La couverture était en charpente. Par le plan l'église s'apparente aux basiliques de Sofia, Varna, Messemvria, Bélovo, ne ressemblant en rien aux édifices du type „serbe".

Prokouplé. La basilique de Saint-Procope à trois nefs et trois absides (plan fig. 296), rebâtie en 1734 sur d'anciens fondements, répète le plan de Tchourlina.

Eglises près de Kourchoumli sur la Toplitza. Les textes mentionnent un monastère de la Vierge bâti par Némanya avant 1196, sur la rive gauche de la Toplica. L'église de plan triconque que les fouilles ont déblayée en 1922 paraît provenir d'un remaniement.

Toujours sur la rive gauche de la Toplitza, un peu plus à l'ouest, Némanya fit construire un autre monastère, Saint-Nicolas, dont l'église (fig. 297; plan fig. 298), de l'avis unanime, est un monument purement byzantin.

Zlata. Dans la vallée de la Pousta-Réka, étaient visibles en 1884 les restes d'une église de la Vierge, qui pourrait dater, d'après une plaque d'ambon, du VIe s.

RÉGION DE LA MORAVA

Un fragment de mensa d'autel avec les noms en orthographe vieux-bulgare de dix des Quarante Martyrs, permet de conclure qu'il a existé dans cette vallée au XIe—XIe s. une église dédiée à ces saints.

BÉLA-PALANKA (REMESIANA)

La résidence de Nicéta, l'évangélisateur des „deux Dacies", possédait aux premiers temps chrétiens une église des apôtres Pierre et Paul.

DACIA RIPENSIS

VIDINE (BONONIA, BADINE)

En 1204 est mentionnée l'église épiscopale Notre-Dame.

VALLÉE DU TIMOK

Près du village Chtrbtzi, au sud-est de Knyajevatz, subsistent les ruines d'une basilique à une abside et un narthex flanqué de deux pièces saillantes à deux étages, probablement des tours (plan fig. 299).

MOESIA INFERIOR

DEVNIA (MARCIANOPOLIS)

Dans les ruines ont été découvertes deux églises dont l'une paraît postérieure au XIIe s., l'autre, plus ancienne, n'est pas complètement déblayée. Des plaques de balustrade ou d'ambon, une inscription trouvée à Preslav, mais provenant probablement de Marcianopolis et mentionnant la demeure épiscopale, attestent l'existence de temples chrétiens.

VARNA (ODESSUS)

Les ruines d'une église des premiers siècles chrétiens ont été découvertes en partie dans la ville actuelle.

ENVIRONS DE VARNA

Pirintch-tépé. Au sud-est de la ville moderne, entre le lac et la mer, ont été fouillés les fondements d'une basilique à trois nefs séparées par des colonnes, avec une abside, un narthex et baptistère à piscine de forme cruciale (plan fig. 300). Longueur 24 m., largeur 18 m. Les fondements sont en blocs presque bruts, les murs, épais de 0 m. 85, de briques carrées et d'épaisses couches de mortier. L'église date de l'époque justinienne.

Eglise sous la colline Djanavar, 4 klm. au sud-ouest de Varna. En 1915 et 1919 a été fouillée une basilique longue de 31 m., large de 28 m. avec narthex flanqué de deux pièces carrées, dont l'une est un baptistère. L'abside non apparente est encastrée dans le mur oriental qui renferme aussi les escaliers en vis qui desservaient le second étage des pièces rectangulaires dans la partie est. Le pavement des pièces rectangulaires, excepté celui du baptistère, est de mosaïques d'un beau style. Sous le naos furent trouvés murés un tombeau voûté et une cachette renfermant un reliquaire en or, enfermé dans un second en argent et placés les deux dans un troisième en albâtre qui affecte la forme d'un sarcophage. D'après les reliquaires et les mosaïques, l'église peut dater du Ve—VIe s.

Téké-Karaatch. Dans les vignobles de Téké-Karaatch, au nord-ouest de la ville, fut trouvé un sceau du prince Boris-Michel. Des restes de murs sont tenus pour appartenir au monastère où ce prince passa les derniers jours de sa vie. Le relevé des constructions n'a pas été publié.

Făndăkli. Restes d'une basilique à trois nefs, une abside et narthex. Beau pavement de mosaïque à motifs géométriques et végétaux. La construction provient de la fin du IVe ou du début du Ve s.

SILISTRA (DOROSTORUM)

La ville a dû posséder, du moins jusqu'au IVe s., une église dédiée au saint local Dasius.

NIKUP (NICOPOLIS AD ISTRUM)

Dans les ruines de l'antique Nicopolis n'ont pas été signalées, jusqu'à ce jour, des restes de l'époque chrétienne. Néanmoins les textes du XVe s. parlent d'une ville Nicopolis à peu de distance de Tirnovo, dans laquelle les maisons des bolyars avaient des chapelles particulières.

STĂKLÈNE (NOVAE)

L'antique Novae n'a donné que des chapiteaux avec la croix; elle a dû posséder un temple qui gardait les restes du saint local Lupus et qui lui était sans doute dédiée.

ABTAAT-KALESSI (ABRITTUS)

La grande basilique double découverte à Abrittus est une basilique civile. La basilique chrétienne, longue de plus de 30 m., a trois nefs séparées par une rangée de deux pilastres et quatre colonnes, une abside circulaire et deux portes dans le mur est, aux deux côtés de l'abside. Etaient conservés des restes d'un beau pavement en mosaïque. Provient du Ve s.

ABOBA (PLSKOV)

Les fouilles dans l'ancien camp bulgare près du village d'Aboba ont livré les substructions de deux basiliques. La plus grande, située hors de l'enceinte, est longue de 99 m (y compris l'atrium), large de 29 m. 50. La basilique proprement dite a 36 m. 60 de longueur. Elle est à trois absides, à trois nefs séparées par des colonnes et des piliers alternés (plan fig. 302). Le narthex seul paraît avoir eu deux étages, il n'y a pas de trace de tribunes sur les bas-côtés; la couverture a dû être en charpente revêtue de feuilles de plomb. Les fondements sont en grandes blocs de pierre presques bruts, les murs, de pierres alternant avec des assisses de cinq rangs de briques. Ont été trouvé des fragments de balustrade en marbre, des colonnettes à tête de pin, des colonnettes à rainures etc., ainsi que de faibles restes de mosaïque murale. La basilique provient probablement du IX—Xe s. Au nord de l'église ont été découverts en partie les restes d'une construction beaucoup plus faible, que certains croient être les bâtiments du monastère royal que desservait la basilique.

A la même époque (IXe—Xe s.) fut remaniée l'église palatine qui s'élève à 60 m. à l'ouest du grand palais et dont la partie primitive est identique, dans le mode de construction, aux murs des palais et de l'enceinte. Le substructions de l'édifice primitif limitent le naos de la nouvelle église qui a trois nefs et trois absides circulaires (plan fig303), et est longue de 28 m. 50, large de 28 m.

PRESLAV

Les églises du roi Siméon dans sa capitale Preslav se faisaient remarquer, comme l'atteste un contemporain, par la beauté et la rareté des matériaux employés.

Les fouilles de 1905 ont mis à jour une dizaine d'églises, dont trois ou quatre au plus appartiennent à la période qui nous intéresse.

Basilique dans la „ville extérieure“. Dans l'espace compris entre les deux enceintes de l'ancienne capitale s'élevait une basilique à trois nefs, trois absides et narthex. Longueur 32 m., larg. 20 m. Les murs, épais de plus de 2 m., ont un parement de pierre. La basilique provient probablement du IXe—Xe s.

Dans la partie nord-est de la „ville extérieure“, au lieu dit „Tchéréchéto“ a été fouillé un ensemble de constructions, peut-être celles d'un monastère, parmi lesquelles une église de 16 m. 20 × 7 m. 35 avec une abside et un large narthex.

Chapelles funéraires. Dans l'espace entre les deux enceintes, dans sa partie orientale, ont été découvertes deux chapelles funéraires à coupole, de plan cruciforme. L'une avait à l'extérieur un parement de pierre, la seconde avait sur les murs extérieurs une suite d'arcatures surmontant des niches.

RÉGION DE PRESLAV

Le monastère à l'embouchure de la Tytcha et l'église à Patléina. Le roi Siméon (893—927) avait fait construire dans le monastère „à l'embouchure de la

Tytcha“ une „nouvelle église tout en or“, qui est mentionnée en 907. On a cherché cette église dorée à différents lieux de la Bulgarie du nord-est. La dernière localisation la place à Patléina, à 7 klm. au sud-est de Preslav, où les fouilles ont mis à jour les restes assez bien conservés d'une chapelle voûtée à trois absides et à coupole. Ont été trouvé des fragments de plaques en céramique qui ont dû revêtir les murs et dont une partie a été fabriquée sur place. Il est difficile d'accepter l'identité de l'église de Siméon avec cette chapelle à cause de son plan d'abord et surtout à cause de la pauvreté des matériaux employés et de l'extrême négligence dans la construction.

Monastère du roi Pierre. Les textes attestent l'existence d'un monastère, où avait vécu saint Pierre „le moine, qui fut roi des Bulgares“, et qui devait se trouver à Preslav ou dans ses environs.

RÉGION D'ESKI-DJOUMAÏA.

Tchobane-Déré. Les fouilles en 1914 ont déblayé les restes d'une basilique longue de 24 m. 75, large de 16 m. 80 avec une spacieuse abside en forme de fer à cheval et un baptistère au nord-est (plan fig. 304). Aux trois côtés (nord, sud et ouest) s'étendait un large corridor, dont la partie nord était peut-être le catéchumène. Un remaniement a changé l'église primitive, qui était à une nef, et en a fait une à trois nefs. Les murs, épais de 0 m. 95—1 m., sont en blocage et mortier blanc, la brique n'apparaissant qu'aux arcs. La couverture a dû être en charpente. L'église est antérieure au VIIe s.

PROVADIA (PROVATON, OVETCH)

La forteresse sur le Tach-Hissar, à l'est de la ville actuelle, a conservé les restes de trois églises, dont une seule pourrait être antérieure au XIIIe s. C'est une grande basilique à trois absides et trois nefs séparées par d s pilliers, peut-être même avec une coupole. Les restes de fresques proviennent du XIIIe—XIVe s., l'église paraît être plus ancienne.

RÉGION DE PROVADIA

Tout près de la ville, au village de **Dobrina** (Djizdar-keuï) l'une des deux anciennes églises, celle de la Vierge, se faisait remarque par ses grandes dimensions et les légendes grecques de ses peintures.

Près du village **Tchénghé** (Ovtchaga), sur une colline 6—7 klm. à l'ouest, se dressent les ruines d'une forteresse on peut-être d'un monastère, dans lesquelles on distinguait les murs d'une église.

TĂRNOVO

Eglise Saint-Démètre. L'église fut construite peu de temps avant la proclamation de l'indépendance bulgare en 1186. Seule la partie orientale subsiste encore. Le plan est celui d'une église à une nef, une abside et narthex (plan fig. 305). Une ligne de poteries vernissées surmonte l'arcature des fenêtres aveugles qui décorent l'abside (fig. 306), ces même lignes de poteries alternent avec les assises de pierres et de briques dans les murs longitudinaux. Il est peu probable que l'église ait eu une coupole. La première couche de peinture est du XIIe, la seconde, du XVIIe s.

Eglise Saint-Jean de Rila sur la Trapézitza. En 1195 le roi Jean Assène fit construire sur la colline Trapézitza une église destinée à recevoir la châsse du saint qu'il fit transporter de Sofia à Tărnovo. Parmi les dix-sept chapelles, dont les restes ont été découverts sur la Trapézitza, la plus grande est tenue pour être l'église Saint-Jean de Rila, sans qu'aucune donnée soit venue appuyer cette assertion.

PLÉVÈNE

Les fouilles dans l'antique forteresse au sud de la ville actuelle ont livré les restes de deux églises. La plus grande, dans l'enceinte même, est une basilique de 46 m. × 28 m., avec trois absides et probablement aussi trois nefs. Les substructions sont de pierre, les murs extérieurs ont 1 m. d'épaisseur, ceux de l'abside 1 m. 50. La couverture était probablement en bois.

Sous la colline, en dehors de la muraille, a été découverte une autre église, dont le pavement de mosaïque occupait une surface de 40^2 m. Un relevé exact n'a pu être fait, l'abside paraît avoir été sur le côté sud. Les inscriptions latines et le monogramme du Christ accosté de l'ω et peut-être même des lettres υ et θ (ὑιὸς θεοῦ) qui ne sont pas très nettes, font dater la mosaïque, et par là l'église primitive, du IVe—Ve s.

SCYTHIE (DOBROUDJA)

TOMI (KUSTENDJA)

Dans la seconde moitié du IVe s. Tomi possédait au moins deux églises et peut-être une troisième hors des murs de la ville. Une inscription funéraire du VIe s. parle de la cathédrale, une autre, du Ve—VIe mentionne une église Saint-Jean.

MANGALIA (CALLATIS)

Les ruines d'un bâtiment appuyé aux murs de la ville antique paraissent être celles d'une église.

ISTROS (ISTRIA, HISTROPOLIS)

A l'ouest des murailles antiques qui subsistent au village actuel de Karanassouf, ont été découvertes les substructions d'une église des temps barbares, de plan presque carré et avec une profonde abside circulaire (plan fig. 307).

TROPEOS (TROPAEUM TRAIANI)

Ont été fouillées cinq églises. La première, 34×19 m., est à trois nefs, avec une abside et un narthex (plan fig. 308). En face d'elle, de l'autre côté de la rue, s'élevait une basilique byzantine en forme de T, avec trois nefs et double transept; longueur totale 33 m. 80, longueur du transept 24·10, largeur des trois nefs 18 m. Auprès des portes ouest de la ville, une ancienne citerne avait été transformée au Ve—VIe s. en église à une nef avec abside non apparente (plan fig. 310). La quatrième basilique, dite „de marbre“ à cause des colonnes en marbre qui séparaient les nefs, a une abside, un narthex devant lequel s'étendait un atrium. Au sud de ce dernier était le baptistère de plan triconque, communiquant avec deux autres pièces à abside (plan fig. 311). On distingue trois périodes dans la construction: l'église primitive, de l'époque constantinienne, a été remaniée une fois au début, une seconde fois dans le milieu du Vᵉ s., quand paraît avoir été construit le baptistère.

Sur une colline au nord de la ville, au milieu de la nécropole chrétienne a été découverte une église cimitérale à une nef, qui est peut-être antérieure aux églises dans la ville même.

AXIOPOLIS

Auprès des portes nord de la ville a été fouillée une église cimitérale, 11 m. 40×4 m. 95, au mur sud de laquelle est accolée une chapelle-tombeau. Dans l'intérieur de la ville, une construction qui n'a été fouillée qu'en partie est sans doute une église: dans son angle sud-est a été trouvée, creusée dans le sol, une piscine en forme de croix à bras arrondis.

TROESMIS

Les trois églises de Troesmis appartiennent au siècle de Justinen. La plus grande est une basilique longue de 30 m., avec trois nefs, une abside et narthex. La seconde longue de 24 m., est aussi à une abside et trois nefs, la troisième, à une nef, une abside et un narthex (plan fig. 312).

KAVARNA (BIZONE)

Une inscription du Vᵉ s. mentionne une église dédiée à Cosme et Damien.

ULMETUM

Dans la forteresse Ulmetum, près du village actuel Tchatal-Orman (Pantélimon), un ensemble de murs, où l'on remarque une grande abside, est tenu par quelques-uns pour une église.

IBIDA (?)

Au nord d'Ulmetum, les ruines d'une forteresse ont été identifiées avec celles de la ville Ibida, qui fut restaurée par Justinien. Dans sa partie sud-est les soldats bulgares avaient dégagé en partie pendant la guerre les substructions d'une très grande basilique à trois absides et trois nefs, avec narthex. Ont été trouvés aussi des restes de pavement en mosaïque et une colonne de marbre longue de 3 m. 65.

THRACIA

PLOVDIV (PHILIPPOPOLIS)

La ville, incendiée par les croisés en 1190, n'a pas conservé des églises de l'époque antérieure, d'autant plus que ses habitants, au dire d'Anne Comnène, étaient presque tous manichéens. Une pierre funéraire du Vᵉ—VIIᵉ s., trouvée auprès d'une des églises actuelles, provient d'une ancienne église, qui s'élevait peut-être à la même place. Au XIIᵉ s. Philippopolis possédait un monastère arménien, appartenant probablement aux arméniens monophysites.

RÉGION DE PLOVDIV

„L'église rouge" près de Pastoucha. „L'église rouge" près du village de Pastoucha, au sud-ouest de Plovdiv, nommée ainsi à cause de la brique d'un rouge foncé dont elle bâtie, était un quatrefeuille avec une galerie basse entourant les conques nord et sud; le narthex double, sinon triple, est flanqué d'un baptistère au nord et d'une chapelle au sud. La longueur totale est de 30 m. environ, la largeur de 24 m. La piscine du baptistère, longue de 1 m. 80, en forme de croix à bras arrondis comme celle des baptistères palestiniens, est revêtue de plaques de marbre rose. Du pavement en mosaïque ont été retrouvés seuls quelques restes. Les fondements sont en pierre brute, les murs uniquement en briques carrées avec côté 31 cm. et d'épaisses couches de mortier. Les peintures qui revêtaient entièrement les murs intérieurs sont, la première couche, du VIIe s., la seconde, probablement du XIVe s. L'église doit provenir ainsi du VIe s.

Tchépino. Eglise dans la forteresse dite Metokh. Dans la région de Tchépino (la Τζέπαινα des Byzantins) sur une colline à 3 klm. au nord-ouest du village de Dorkovo, parmi les restes de la forteresse subsiste aussi une partie de l'église. Elle était à une nef et une abside, avec narthex, et avait conservé quelques restes de peintures murales. De l'iconostase en pierre provenaient les plaques de marbre avec des bas-reliefs, dont deux icones sculptées des apôtres Pierre et Paul avec des inscriptions grecques font dater l'église de l'époque avant le XIIe s.

Ruines d'église Saint-Georges près de Banya-Tchépinska. Sur une colline à l'ouest du village Banya-Tchépinska, les restes de l'église qui s'élevait dans le fort ruiné dit Gurghévane se rapportent au premier millénaire, si l'on juge d'après les fragments de plaques sculptées et les chapiteaux des colonnettes qui s'y trouvent.

Monastère de Batchkovo. Le monastère de la Vierge de Pétritzos, près du village Batchkovo dans les Rhodopes, au sud-est de Philippopoli, fut fondé en 1084 par l'Arméno-Géorgien Grégoire Pacourianos „grand domestique des armées d'Europe" à Byzance, pour servir, après sa mort, d'„asile à son corps de pécheur". Le monastère ne devait recevoir que des moines de nationalité géorgienne, il était indépendant de toute autorité religieuse ou civile et possédait d'immenses immeubles, dont quelques-uns étaient situés sur le rivage même de la Mer Egée. Sa bibliothèque était très riche et le trésor contenait des pièces d'orfèvrerie et des vêtements précieux d'une grande valeur. L'église principale de Pacourianos paraît avoir été à une coupole, au XVe s. elle n'existait plus. L'église principale actuelle est de 1604 (fig. 317, plan fig. 318); les peintures dans son narthex datent de 1643, toutes les autres sont de 1850. Le fondateur avait fait construire encore deux églises, Saint-Jean Prodrome et Saint-Georges. Il est probable que la chapelle funéraire du fondateur, qui est en même temps l'ossuaire du monastère, soit l'église Saint-Georges. C'est une chapelle à deux étages (fig. 315) située hors de l'enceinte du monastère, longue de 20 m. 50, large de 7 m., avec narthex ouvert à l'étage supérieur (les arcades ont été bouchées plus tard, sur l'un des champs ainsi obtenus est peinte au XIVe s. l'image du tzar Jean Alexandre). L'étage inférieur est construit de pierre brute, dans son pavement sont ménagées des excavations rectangulaires destinées à recevoir les ossements des frères morts (plan fig. 316), l'étage supérieur est bâti d'assisses de grès alternant avec cinq rangs de brique. Les deux étages étaient voûtés en berceau, le mur occidental se terminait en pignon. Les arcades décoratives à moulures rondes de l'étage supérieur rapellent les facades caucasiennes et géorgiennes. Les peintures datent du milieu du XIIe s., elles se distinguent par une grande symétrie dans les scènes évangéliques, par la simplicité des mouvements, le manque de perspective et de détails naturalistes, par leur grande abstraction.

L'église du Prodrome n'existe plus. A l'ouest de l'église principale actuelle se trouve une chapelle à deux étages, Saints-Archanges (fig. 319), dont l'étage inférieur n'est en réalité qu'un corridor voûté conduisant à l'église principale (plan fig. 318). L'étage supérieur est une église cruciforme à coupole avec les bras de la croix fortement réduits (plan fig. 320). Provient du XIVe s. au plus tard. Les plus anciens bâtiments du monastère actuel sont du XVIIe s., toute la partie sud avec l'église Saint-Nicolas est du milieu du XIXe s.

Eglise (de la Vierge) dans la forteresse d'Assène près de Stanimaka. C'est une église à deux étages ayant une nef, une coupole, une abside et deux niches servant d'absides latérales (plan fig. 322). Les murs de l'étage inférieur, posés à même le rocher non aplani, n'ont pas été plâtrés; l'église proprement dite est à l'étage supérieur, sur son narthex s'élève une tour presque carrée (fig. 321) couverte par une voûte en berceau dont la dispostion des briques en quatre triangles opposés rappelle les voûtes de Sainte-Sophie à Sofia. Le parement est formé de trois assisses de tuf taillé alternant avec trois lignes de briques, l'ornement céramoplastique intervient sur les murs de l'abside et aux écoinçons des arcades. Des deux couches de peintures à l'intérieur ne subsistent que quelques restes, la couche supérieure a le caractère monumental de la peinture byzantine au XIIe—XIVe s.

Hissar. La forteresse antique sur les ruines de laquelle s'élève aujourd'hui le village Hissar, possédait au IVe s. une église dédiée à „la quatrième décade de saints", d'après une inscription funéraire trouvée dans les ruines.

Une basilique a été découverte dans l'angle sud-ouest de l'ancienne ville, à l'ouest des portes sud. Elle était primitivement à trois nefs séparées par des pilastres, avec narthex et un grand atrium. A l'époque où fut construite la muraille de la forteresse (probablement au VIe s.) fut coupé le bas-côté droit et la partie correspondante du narthex et de l'atrium (plan fig. 323). Les murs de l'église primitive ont 1 m. d'épaisseur, ceux du remaniement, 0 m. 80, tous sont construits en blocage traversé d'assises de briques, uniquement de brique aux portes, aux pilastres et à l'abside. La couverture était en charpente. L'église provient du Ve—VIe s.

Des parties d'une seconde basilique ont été reconnues en 1921, dans la partie est de la ville. C'était une basilique à nefs separées par des colonnes, avec narthex; la longueur totale a dû dépasser 30 m. L'édifice était voûté, au moins en partie: de nombreuses parties de voûtes furent trouvées, ainsi que des fragments de cancels et des chapiteaux avec la croix. Appartient aux derniers siècles du premier millénaire.

Sindjirli. A 3 klm. 5 au sud-ouest du village de Sindjirli (région de Karlovo) a été fouillée en 1911 une basilique avec une nef, un narthex et une grande abside polygonale. Longueur 22 m. 5, larg. 8 m. 90. Les murs, épais de 0 m. 80, sont en blocage traversé d'assises de briques. Provient du VIe s.

Golémo-Bélovo. Sur une colline au sud du village Golémo-Bélovo, près des restes d'un fort provenant de la première époque byzantine, s'élèvent les murs d'une basilique à trois nefs séparées par des pilastres, à trois absides circulaires et un baptistère triconque flanquant au sud le narthex tripartite. Longueur totale 30 m. environ, largeur 16 m. La grande nef, voûtée en berceau, était éclairée par une rangée de lunettes surmontant les arcades. Le narthex était à deux étages (fig. 325) avec coupoles aux angles nord et sud, des voûtes d'arêtes couvraient les bas-côtés. Les fondements sont en blocage, les murs presque entièrement en briques carrées avec d'épaisses couches de mortier contenant beaucoup de brique. L'église provient du Ve—VIe s.

STARA-ZAGORA (BERRHOEA, AUGUSTA TRAIANA)

Dans le centre de la ville antique ont été trouvés des fragments indiquant probablement l'emplacement d'un temple chrétien. Hors des murs de la ville, à 200 m. de leur angle sud-ouest, un pavement de mosaïque avec des croix atteste l'existence, au V—VIe s., d'une chapelle suburbaine, peut-être cimitérale ou funéraire.

RÉGION DE STARA-ZAGORA

Goliamo-Sélo. Dans l'angle occidental de la plaine de Kazanlăk, près du village Goliamo-Sélo, les ruines d'une grande bâtisse voûtée construite avec des assises de pierre et de brique alternées paraissent être celles d'une église abbatiale.

SLIVÈNE (SELIMNO)

La chapelle **Sainte-Sophie** dans le faubourg actuel de Novo-Sélo (Eni-keuï), où s'élevait l'ancienne ville, a été remaniée en 1834. La coupole basse primitive (fig. 326) indique qu'elle provient de l'époque des Comnènes.

HAEMIMONTUS

ANKHIALO

Une église est mentionnée en 586. La ville, incendiée par les croisés en 1204, n'a pas conservé d'églises de l'époque précédente.

MESSEMVRIA

Des 15 églises de Messemvria, conservées en entier ou en partie, trois au moins sont antérieures au XIIIe s.

L'église appelée le **„Vieil Evêché“** (fig. 327) est une basilique presque carrée (longue, sans l'abside, de 18 m. et large de plus de 18 m.) sans narthex, à trois nefs séparées par un double étage d'arcades sur pilliers massifs. L'abside a gardé des restes de syntrône, à ses deux côtés dans le mur est sont percées deux portes (plan fig. 328). La toiture à deux versants était en charpente. Les murs sont bâtis de pierre à peine dégrossie alternant avec des assises de cinq lignes de briques liées par d'épaisses couches de mortier, les arcs sont en brique. Des restes de la première couche de peinture, toute décorative, sont conservés dans l'abside, des deux couches postérieures, la dernière est du XVIIe s. La basilique est attribuée ordinairement au X—XIe s., il est possible qu'elle fût plus ancienne.

Le **„Nouvel Evêché“** (Saint-Etienne) était primitivement une basilique voûtée, longue de 10 m. à trois nefs séparées par une rangée de deux pilastres et une colonne (plan fig. 329). Plus tard ont été ajoutés les deux narthex et l'annexe au côté sud. Les murs ont une assise de pierre alternant avec quelques lignes de brique (fig. 330). L'ornement céramoplastique et l'incrustation sur les murs sont encore très sobres. On distingue trois couches de peintures, la seconde de 1599, la dernière du XVIIe s. L'église est attribuable au XIe—XIIe s.

Basilique au bord de la mer (Monastère de la Vierge Eléousa?) Dans la partie nord de la ville, près des moulins à vent, au lieu appelé Eléousa, ont été fouillés en 1920 les substructions d'une basilique à trois nefs, trois absides et un narthex (plan fig. 331). Longueur totale 28 m., larg. 18 m. Les fondements sont en pierre avec du mortier sans brique, les soubassements, en blocs à peine dégrossis, plus haut intervient aussi la brique, une rangée dans les murs de la grande abside, deux, dans ceux des absides latérales. Des restes de voûtes n'ont pas pu être trouvés, la couverture a dû être en charpente. La forme des absides, ainsi que les fragments de plaques d'ambon font dater la basilique du début du moyen âge. Il est possible que ce soit l'église du monastère de la Vierge Eléousa qui est mentionné au XIVe s.

SOZOPOLIS (APOLLONIA)

Toutes les églises de Sozopol ayant été détruites entièrement ou en partie dans la moitié du siècle dernier, seule l'île Saint-Jean avait conservé les restes d'une église à spacieuse abside circulaire, qui était bâtie sur l'emplacement et avec les matériaux d'un temple païen.

DARDANIA

SCOPIÉ (SCUPI, JUSTINIANA PRIMA)

Justiniana Prima parait n'avoir été que l'antique cité Scupi restaurée. Procope parle en passant des innombrables églises de Justiniana. La ville actuelle n'a pas conservé d'anciennes églises. En 1204 est mentionnée à Scopié l'église métropolitaine dédiée à la Vierge, la même peût-être que l'église de la Vierge Trichéroussa, dont il est plus d'une fois question au XIVe s. A la fin du XIIe s. fut restauré un monastère de l'Archange Michel à Scopié.

RÉGION DE SCOPIÉ

Monastère de Saint-Georges Gorga de Vergine près de Scopié. Fondé par „le saint roi Romain“, selon toute vraisemblance l'empereur byzantin Romain Diogène (1067—1071), le monastère possédait beaucoup de terres et des villages entiers aux environs de Scopié et dans les régions de Polog, Prilep, Ovtché-polé, etc. Il est mentionné pour la dernière fois en 1377.

Monastère de Saint-Pantéléimon à Nérézi. Au village de Nérézi est encore debout l'église (fig. 332) du monastère Saint-Pantéléimon, construite en 1164. Elle est cruciforme à cinq coupoles (plan fig. 333), du type que Millet appelle „provincial“. Les peintures sont presque toutes du XVIe—XVIIe ss. avec de faibles restes de fresques antérieures. Y sont conservés des parties d'un beau ciborium en marbre sculpté, des colonnettes, une plaque d'ambon etc., provenant du XIIe—XIIIe ss.

Staro-Nagoritchino. Eglise de Saint-Georges. D'après les textes hagiographiques, l'église du monastère Saint-Georges à Staro-Nagoritchino fut construite par Romain Diogène (1067—1071) pour recueillir les restes de l'anachorète Prokhor. Il n'y a plus de trace de monastère, l'église actuelle est en partie l'œuvre de Miloutine (fig. 333). Elle est mi-basilicale, cruciforme, avec une large travée au-devant de l'abside; le parement est en pierre de taille dans la partie primitive, la brique et les poteries interviennent surtout aux arcs et aux fenêtres (fig. 334). Les lignes un peu raides de son extérieur, ainsi que le parement de pierre de la partie primitive rappellent les églises arméniennes.

Toujours à Staro-Nagoritchino, vis-à-vis de Saint-Georges, à l'autre côté de la route, s'élève une minuscule chapelle, dans laquelle vécut, d'après la tradition, Saint-Prokhor (fig. 335).

Mlado-Nagoritchino. Eglise Saint-Georges. Dans le village même et autour de lui subsistaient il n'y a pas longtemps plus de 15 églises; la plupart des dix existantes sont attribuées le plus souvent au XIVe s. Saint-Georges est une basilique à trois nefs et une coupole basse, avec une abside polygonale et un narthex. Le parement est de pierre avec des fenêtres sculptées aux frontons (fig. 336). Pour Millet l'église est du type anatolien et arménien, pour Okouneff elle est l'œuvre d'un Arménien du XIe s. qui a apporté de sa patrie le parement de pierre, les fenêtres rectangulaires et les sculptures arméno-géorgiennes des tympans.

Matéitché. Eglise de la Vierge. L'église à-demi ruinée de l'ancien monastère de la Vierge près de Matéitché provient du milieu du XIe s. C'est une construction cruciforme à cinq coupoles (plan fig. 338), du pur type constantinopolitain, remarquable encore aujourd'hui par ses proportions élégantes (fig. 337). Les portraits de Douchan, de sa femme et de leur fils font attribuer à tort la construction à la famille de ce souverain.

Monastère de Saint-Joachim de Sarandapor près de Palanka. La première église du monastère, une minuscule chapelle, fut construite dans la seconde moitié du XIIe s. Le monastère fut détruit et renouvelé plus d'une fois depuis, la petite église est peut-être du XIVe s., la grande et les bâtiments actuels (fig. 339) sont du XIXe s.

Monastère Saint Prokhor de Ptchinia. D'après la Vie de saint Prokhor, le monastère aurait été construit par Romain Diogène au XIe s. pour recueillir les restes du saint. Il est mentionné pour la première fois au temps de Miloutine qui restaura son église. L'église actuelle provient d'un agrandissement en 1899.

Sur la rive gauche de la Ptchinia aurait été construite au XIe s., par ordre du même Romain Diogène, une chapelle Saint-Luc.

Monastère des Archanges Michel et Gabriel à Lesnovo. Connu surtout sous le vocable de Saint-Gabriel, le monastère existait avant que l'anachorète Gabriel vint s'y faire moine (début du XIIe s.) En 1340 le despote de Douchan, Jean Oliver agrandit l'église et fit don du monastère à Khilandar. L'église actuelle (fig. 340) est celle d'Oliver, excepté le narthex qui est de la seconde moitié du XVIe s. Les bâtiments du monastère furent restaurés à plusieurs reprises au cours du XVe, XVIe et XVIIe ss., la dernière restauration est de la fin du XVIIe s. Aux premiers siècles de son existence, le monastère était entouré d'une multitude de filiales qui faisaient ressembler toute le région à un vaste monastère.

Tétovo. Le monastère de la Vierge à Tétovo, provenant du temps de la domination byzantine en Macédonie, n'est mentioné qu'au début du XIIIe s.

EPIRUS NOVA

OKHRID (ACHRIDA, LIGNIDUM)

Sainte-Sophie. C'est une basilique voûtée à trois nefs, avec la nef centrale aveugle, les petits sanctuaires à deux étages, et un double narthex dont l'extérieur est flanqué de deux tours carrées (plan fig. 342). Les nefs sont couvertes de voûtes en berceau ou en arc brisé, le narthex proprement dit, de voûtes d'arêtes. La partie est — l'église primitive (fig. 341) — paraît dater du IXe s., la partie moyenne avec le premier narthex, du X—XIe s., le narthex extérieur avec les tours, du XIVe s.

Eglises de Saint-Clément. Les textes parlent du monastère dédié à saint Pantéléimon que saint Clément se fit construire à Okhrida, puis d'une autre église, une rotonde aussi comme l'église du monastère. Certains auteurs cherchent le monastère de Clément dans les ruines de la mosquée Mohamet au quartier Imarète.

Les données nous manquent complètement pour établir la date de la chapelle de Constantin et Hélène à Okhrida, qu'on attribue parfois au XIe s.

RÉGION D'OKHRID

Monastère de Saint-Naoum sur le lac d'Okhrid. Le camarade de saint Clément, saint Naoum fit construire à la fin du IXe s. le monastère des Archanges Michel et Gabriel, plus connu sous le vocable de Saint-Naoum. Le protecteur de Naoum, le prince Boris-Michel est peint en donateur sur les murs de l'église. Jugeant surtout d'après les coupoles, on attribuait ordinairement l'église au XIVe s., il paraît néanmoins que ces coupoles proviennent d'un simple agrandissement au XIVe s. quand fut ajouté le narthex extérieur à coupole, agrandissement qui a transformé la basilique primitive en construction centrale à coupole. La dernière couche de peinture est de 1806. Les bâtiments du monastère sont nouveaux, une partie a été incendiée en 1918.

RÉGION DE KITCHÉVO

L'archevêque d'Okhrid Théophylacte (1084—1108) parle d'une église dans la région de Kitchévo, qui était peut-être l'église d'un monastère.

L'église des Anargyres Cosme et Damien (Svéti-Vratchi), mentionnée au XIIe s. était probablement au village actuel de Svéti-Vratch. „Le monastère de Saint-Georges dans la région de Kitchévo“ était peut-être le même que le monastère de Modritch.

Le seul monastère encore debout dans la région est celui de la Vierge Très-Pure (Pretchista), qui a dû exister au plus tard au XIIIe s.

RÉGION DE DEBĂR

Au village 'Αγνοανδνίκη (?) région de Debăr (Δεύρη), existait au XIe s. un monastère de Notre-Dame. La localisation n'en est pas certaine, le village se trouvait peut-être dans les environs de Debăr actuel.

GLAVNITZA

Monastère de Saint-Démètre près de Glavnitza. Ruines d'église près de Balchi. Glavnitza citée comme ville épiscopale à la fin du Xe s., était un des „lieux de repos“ de saint Clément, qui y laissa des colonnes commémorant la conversion des Bulgares au christianisme. Durant la Guerre ont été découverts près du village de Balchi, sur la rivière Yanitza (l'antique Argyas) les restes d'une grande église de l'époque justinienne et une des colonnes en question. Ce sont peut-être les ruines de l'église du monastère „Saint-Démètre près de Glavnitza" connu par les textes, mais des fouilles complémentaires sont indispensables, la colonne qui avait déjà servi de pierre funéraire de Robert de Monfort, ayant pu être apportée de très loin.

DÉVOL (SELASFOROS, DEABOLIS)

La situation de Dévol n'est pas définitivement fixée. Dans la région de Dévol, peut-être dans la ville même, une église épiscopale avait été bâtie à la fin du IXe s.

MACEDONIA SALUTARIS

STOBI

Dans les ruines de l'antique Stobi, près du village actuel de Gradsko, ont été fouillées trois basiliques.

La grande basilique épiscopale, longue de plus de 50 m., avec tribunes, est construite en partie sur les ruines de l'amphithéâtre. La crypte avait une voûte revêtue de mosaïque à cubes de verre. Provient probablement du VIe s. Dans l'enceinte de la ville a été découverte une autre basilique à trois nefs, avec pavement de mosaïque. La basilique suburbaine, au sud-ouest de la ville, est aussi à trois nefs séparées par une rangée de cinq colonnes, à une abside avec deux portes à chacun de ses côtés, sans narthex. Longueur 21 m. 40, largeur 15 m.; la couverture était en charpente.

BRÉGALNITZA (BARGALA)

Dans la ville épiscopale de la région Brégalnitza (l'existence d'une ville Brégalnitza n'étant pas tout à fait certaine) le prince Boris avait fait construire à la fin du IXe s. une église destinée à recevoir les restes de queques-uns des Quinze Martyrs de Stroumitza.

STROUMITZA (TIBERIOPOLIS)

Dans la ville existait une église où reposaient les restes des Quinze Martyrs de Stroumitza, mentionnée expressément au XIVe s.

RÉGION DE STROUMITZA

Vodotcha. Eglise (et monastère?) de Saint Léonce (Leonti). A 4 klm. au nord-ouest de la ville, près du village Vodotcha, se trouvent les ruines d'une grande église cruciforme à coupole, église abbatiale d'après la tradition locale. Elle est du type „simple", où le sanctuaire pénètre dans la croix et avait entre la coupole centrale et le narthex une seconde coupole ou un second narthex, autant qu'on peut en juger d'après les photographies (fig. 345, 346, 347, 348). La facade occidentale a deux étages (fig. 346): le narthex avait probablement une tour de chaque côté. Les murs sont bâtis en pierre et en brique alternées, les arcs, en brique seule. La construction date du Xe—XIIe s. Des deux couches de peinture, la couche supérieure, du XIIIe—XIVe s., par plus d'un trait archaïque rapelle l'époque des Comnènes.

Vélussa. Monastère de Notre-Dame de Pitié ('Ελεοῦσα). L'église du monastère a été construite en 1081. Les crysobulles et les diplômes sanctionnent les donations faites au monastère par les empereurs byzantins. Au XIVᵉ s. le monastère dépend du monastère des Géorgiens au mont Athos. L'église (fig. 349) comprend trois parties distinctes: un quatrefeuille qui est la partie centrale, au sud, une petite église cruciforme à bras très réduits et à coupole, à laquelle fait suite le narthex proprement dit; à l'ouest, le quatrefeuille communique avec une chapelle biconque à coupole ayant une issue au sud (plan fig. 350). Le long des murs sud et nord ont été ajoutées beaucoup plus tard, quelques-unes même au siècle dernier, diverses annexes de construction très légère (fig. 351). Le parement de la partie primitive est de tuf taillé alternant avec des rangées de briques. Les murs de l'église proprement dite et ceux de la chapelle biconque sont décorés de fenêtres aveugles, une double rangée de dents de scie court sous la toiture de l'abside et des façades et aux faces des coupoles. Les bâtiments du monastère, détruits comme l'église pendant la Guerre, étaient construits par les habitants de Stroumitza et des villages environnants.

MACEDONIA PRIMA

RÉGION DE BYTOLIA (HERACLÉE, PELAGONIA, MONASTIR)

Il est question au XIIᵉ s. d'un „archimandrite des monastères de Pélagonie".

Le monastère actuel de Saint-Jean Prodrome près de Sleptché est probablement antérieur au XIIIᵉ s.

SÉRRÈS

L'église métropolitaine Saint-Théodore est une basilique voûtée à spacieuse abside deux avec niches dans le mur oriental servant d'absidioles. Les nefs sont séparées par trois colonnes et un pilastre. La conque de l'abside est revêtue de mosaïques du XIIIᵉ s. représentant l'Eucharistie. L'église date du XIᵉ—XIIᵉ s.

PHILIPPI

L'église dont les ruines s'élèvent près de l'antique capitale Macédonienne paraît avoir été une basilique à coupole avec narthex et peut-être atrium.

PRILEP

Dans l'ancien Prilep, qui était là où s'élève le faubourg actuel de Varoch, existaient au moyen âge un grand nombre d'églises, attribuées ordinairement au XIIIᵉ—XIVᵉ s. mais dont plusieurs ont dû être antérieures à ces siècles.

RÉGION DE PRILEP

Krapa. Dans ce village existait au XIᵉ s. une église ou chapelle du Sauveur (Svéti-Spas).

Le monastère Treskavetz (Notre-Dame), au nord-ouest de Prilep, provient de l'époque des „rois byzantins et bulgares", donc des XIᵉ—XIIIᵉ s. L'église actuelle date du XIIIᵉ—XIVᵉ s.

Des fragments provenant des premiers temps chrétiens trouvés dans la région de Morihovo (probablement l'antique Deuriopos) nous font comprendre que plus d'un temple chrétien a dû s'y élever.

RÉGION DE MĂGLÈNE

Les textes mentionnent au XIIe s. un monastère ancien, une cathédrale dans la ville principale (Măglène) et un second monastère, fondé au XIIe s., probablement dans la même ville.

RÉGION DE MELNIK

Svéti-Vratch (Desudaba?). Les fragments d'architecture, les pierres funéraires, les restes des murailles prouvent que sur l'emplacement du village actuel a dû s'élever, dès l'antiquité, une ville d'une certaine importance, peut-être la Desudaba des Mèdes. A l'angle sud-ouest d'un vaste bâtiment ruiné, probablement une église, a été fouillé en partie pendant la Guerre, un baptistère circulaire à piscine octogonale (fig. 353, plan fig. 352). L'enceinte extérieure est un faible mur circulaire avec une niche au côté est, le second mur, encore circulaire, a quatre, resp. huit renflements en demi-cercle et forme un second corridor plus bas, dans lequel on descend par deux marches. La piscine, dans laquelle on descend par trois marches est de 0 m. 95 sous le niveau du corridor qui l'entoure. Les parois, bâties de briques carrées à 29 cm. de côté et 4 cm. d'épaisseur avec du mortier rouge foncé en assises épaisses, sont enduites à l'intérieur d'une couche de mortier d'un rouge très foncé revêtue de plaques de marbre. Le mur extérieur du corridor est construit aussi de briques carrées et a conservé dans les niches des traces d'ornements géometriques peints avec les couleurs brique, bleue, orange et verte. Les colonnettes en marbre qui étaient tombées dans ce corridor, servaient sans doute de supports au ciborium qui surmontait la piscine. Outre les chapiteaux à volutes avec la croix ou des oiseaux (fig. 354), ont été trouvés des restes de mosaïque murale à cubes de marbre dessinant des ornements géométriques. Le baptistère doit provenir du IVe—Ve s.

Katountzi. Près du village, au sud de Melnik, dans la plaine, a été découvert une pavement en mosaïque de marbre à décor géométrique qui couvrait le sol du narthex d'une église attribuable au IVe—VIe s.

RÉGION DE PRESPA

Église de Saint-Achille sur l'île de même nom dans le lac de Prespa. Sur l'île nommée de nos jours Akhil subsistent les ruines de l'église patriarchale du roi Samuel, connue sous le nom de „Grande Église". Pour abriter les restes de saint Achillée, qu'il avait pris à Larisse, Samuel fit bâtir sur l'île où s'élevaient ses palais une nouvelle église, ou peut-être seulement agrandir une plus ancienne. L'église est une basilique à trois nefs, trois absides et narthex. La grande nef était aveugle, les bas-côtés avaient des tribunes soutenues par des arcades sur pilliers, sur les carrés au-devant des absides latérales s'élevaient des tours. Longueur (sans l'abside) 41 m., largeur 25 m. Le toit à deux versants était commun aux trois nefs. Les murs sont construits en blocage, les briques servent surtout d'arases. Il n'y a pas longtemps, on pouvait distinguer deux couches de peinture, sur le premier badigeon était peinte la liste des évêchés bulgares au temps de Samuel (fin du Xe et début du XIe s.).

Gherman. Eglise de Saint-Germain (Gherman). C'est une petite église cruciforme du type appelé provincial, où le sanctuaire pénètre dans la partie est de la croix (plan fig. 358). Bâtie en pierres et briques alternées (fig. 357), la brique formant parfois des lettres distinctes ou le chrisme, l'église se distingue par la justesse des proportions et remonte au XIe s.

KOSTOUR (KASTORIA, CELETRUM)

Les trois petites basiliques des Anargyres (fig. 359, plan fig. 360), Saint-Etienne (plan fig. 363) et des Taxiarques (Michel et Gabriel) (fig. 361, plan fig. 362) sont à trois nefs dont la centrale est très haute, voûtées par des berceaux parallèles, avec un narthex. Paraissent remonter au XIe s.

RHODOPE

MARONIA

Un pavement en mosaïque et des chapiteaux avec la croix, trouvés dans la forteresse près de la ville antique, appartiennent probablement à une église des premiers siècles.

FÉRÉ (FÉRÉDJIK)

Au-dessus de la ville, 30 klm. au nord-est de Dédé-Agatch, l'église de l'ancien monastère de la Vierge (ἡ Κοσμοσώτηρ), fondé en 1152, était transformé par les Turcs en mosquée. C'était une construction cruciforme à cinq coupole, avec narthex (détruit depuis). La coupole reposait à l'est sur deux pilastres massifs, au sud, sur deux paires de colonnes.

RÉGION DE NEVROKOP

Hissarlăk (Nicopolis ad Nestum). Près du village actuel Dolni-Hissarlăk, qui est bâti dans l'angle nord-est de l'emplacement de l'antique Nicopolis, a été découverte une mosaïque à décor végétal qui formait le pavement d'une église entourée d'un mur double d'enceinte.

Véra Ivanova

ПОКАЗАЛЕЦЪ

Абоба . . . . 464—7
Abrittus 464
Appiaria 463
Ἀπολλόνια вж. Созополь . . . . . .
Aquae 457
Арчаръ 456
Augusta Traiana вж. Стара-Загора . .
Αὐλή (с. Гавраилово = Дерменъ-дере) 503
Axiopolis . . . . 481—2

Балчикъ 478
с. Балши 530
с. Баня-Чепинска 486
Баргала, Брѣгалница 533

с. Бей-кьой 501
Βέρροια вж. Стара-Загора . . . . .
Беръ . . . . 541—2
Битоля, -лско . . . . 543—4
Bononia вж. Видинъ . . . .
Бороуи вж. Стара-Загора . . . . .
с. Бояна . . . . 441—2
Бѣла-Паланка 447
Бѣдинъ вж. Видинъ . . . .

с. **Варварица** 540
Варна, -ненско . . . . 459—61
Варошъ вж. Прилѣпъ . . . .
с. Велюса . . . . 538—40

Верия вж. Беръ . . . .
Видинъ 457
с. Витолища 516
Воденъ 542
Водоча . . . . 537—8
с. Върбица (Връбница) 441

Гебе-Клисе 468
Германия вж. Сапаревска-баня . . . 450
с. Германъ 554
Главница 529
с. Голѣмо-Бѣлово . . . . 497—500
Гюргеванъ вж. Баня-Чепинска . . .

Дебъръ 529
с. Девня вж. Маркиянополъ . . . .
Desudaba вж. Св. Врачъ . . . . . .
Джанаваръ-тепе . . . . 460—61
Дионисополъ вж. Балчикъ . . . .
Диреклеръ вж. Филипи . . . . . .
с. Долни-Хисарлъкъ 558
с. Дорково вж. Метохъ . . . . . .
Δοροστόλος вж. Силистра . . . . . .
Дръстъръ вж. Силистра . . . . . .
Durostorum вж. Силистра . . . . .
Дѣволъ 531

Едеса 542

Епископи:

Авксенти — Силистра 461
Александъръ — Томи 478
Амантий — Nicopolis ad Istrum . . . 463
Андрей — Прилѣпъ или Битоля . . 546
Антоний — Охридъ 521
Атанасий — Девелтъ 504

Бененатъ — Юстинияна I 509
Бенигнъ — Хераклия 544
Бонозъ — Нишъ 451, 432
Бретанионъ — Томи 477

Валентиниянъ — Томи 478
Валентинъ — Пловдивъ 483
Валентъ — Oescus 457
Валериянъ — Маркиянополъ 458
Василий — Балчикъ 478
Василий — Пловдивъ 483
Василий — Пловдивъ 484
Василий — Търново 475
Василий — Месемврия 504
Василискъ — София 431
Виталисъ — Акве (Aquae) 457
Виталисъ — Филипи 545
Вудий — Стоби 532

Гавраилъ — Охридъ 521
Гайянъ — Нишъ 451
Гауденций — Нишъ 451
Георги — бълг. архиеп. при Бориса 467—8
Георги — Девелтъ 504
Геронтий — Беръ 542
Геронтий (Терентий) — Томи 478
Григорий — Дѣволъ 531
Григорий — Месемврия 504

Давидъ — Охридъ (архиеп.) 521
Демофилъ — Стара-Загора 500
Димитрий — Нишъ 451
Димитрий — Филипи 545
Дитасъ — Варна 459
Диогениянъ — Дебелтъ (?) 507
Диогениянъ — Ремесияна 456
Домнинъ — Маркиянополъ 458
Домнионъ — София 431
Доротей — Маркиянополъ 458
Дулкисмосъ — Силистра 462

Евангелъ — Пауталия 448
Евагрий — Хераклия (Битоля) 544
Евномий — Верия (Стара-Загора, . . 500
Евтимий — Созополъ 507
Евфимиянъ — Пловдивъ 484
Евстатий — Охридъ (?) 522
Евстратий — Девелтъ 504
Евтихий — Пловдивъ 483
Елий Публий Юлий — Девелтъ . . . 504
Епагатъ — Маркиянополъ 458
Епафродитъ — Филипи 545
Ерастъ — Филипи 545

Зосимъ — София 431
Зосимъ — Охридъ 521

Игнатий — Созополъ 507
Йоанъ Аиносъ — Охридъ (архиеп.) . 521
Йоанъ Комнинъ — Охридъ (архиеп.) 522
Йоанъ Каматиръ — Охридъ (архиеп.) 522
Йоанъ Лампинъ — Охридъ (архиеп.) 521
Йоанъ — Анхияло 503
Йоанъ — Велбуждъ 448

Йоанъ — Варна 459
Йоанъ — Скупи 508
Йоанъ — Стоби 512
Йоанъ — Томи 478
Йоанъ — Охридъ (архиеп.) 521
Йоанъ — Юстинияна Първа 509
Йовинъ — Девелтъ 504
Йосифъ — Верия (Беръ или Ст.-Загора?) 542
Исидоръ — Воденъ 542

Калвъ—Кастра-Мартисъ (Castra-Martis) 457
Кателиянъ — Юстинияна Първа 508
Кириякъ — Нишъ 451
Константинъ — Охридъ (архиеп.) 522
Константинъ — Пловдивъ 484
Константинъ Преславски 467

Лаврентий — Охридъ 521
Лука — Верия (Беръ) 542
Лупицинъ — Апиария (Appiaria) 463
Лъвъ — Варна (?) 459
Лъвъ — Месемврия 504
Лъвъ Мунгъ — Охридъ (архиеп.) 521—2
Лъвъ — Охридъ (архиеп.) 521
Лъвъ — Силистра 462

Максиминъ — Сѣръ 545
Мамалъ — Месемврия 504
Мануилъ — Провадия 474
Маргаритъ — Стоби 532
Маркелъ — Nicopolis ad Istrum 462
Маркиянъ — Нишъ 451
Маркиянъ Абритусъ 464
Марко — Дѣволъ 531
Мартирий — Маркиянополь 458
Марциялъ — Апиария 463
Михаилъ Италикосъ — Пловдивъ 483
Михаилъ — Дѣволъ 531
Михаилъ (Максимъ) — Охридъ (архиеп.) 522
Михаилъ — София 431
Михаилъ — Струмица 537
Монофилъ — Силистра 461—2

Никита — Ремесияна 456
Никита — Сѣръ 545
Никифоръ — Велбуждъ 448
Николай — Анхияло 503
Николай — Пловдивъ 483
Николай — Силистра 462
Николай — Стоби 532
Николай — еп. при Бориса 464
Николай — Охридъ (?) 521

Олимпадъ — Филипи 545
Онисимъ — Беръ 542

Павелъ — Анхияло 503
Павлинъ — Рациярия 456
Паладий — Рациярия 456
Парегорий — Скупи 508
Патернъ — Томи 478
Петроний — Нове (Novae) 463
Петъръ — Месемврия 504
Петъръ — Нове (Novae) 463
Петъръ — Созополъ 507
Пистъ — Маркиянополъ 458
Порфирий — Филипи 545
Пройектъ — Нишъ 451
Протогенъ — София 431

Саватий — Анхиало 503
Сатурнинъ — Маркиянополъ 458
Севастиянъ — Анхияло 503
Севастиянъ — Верея (Стара-Загора) 500
Секундиянъ — Нове (Novae) 463
Силванъ — Пловдивъ 483
Силвестъръ — Рациярия 456
Симеонъ — Девелтъ 504
Симеонъ — Левки 500
Созонтъ — Филипи 545
Стефанъ — Анхияло 503

Тевпрепий — София 431
Теодоритъ — Охридъ 521
Теодоръ — Месемврия 504
Теодоръ — Пловдивъ 484
Теодоръ — Сѣръ 545
Теодосий — Дѣволъ 531
Теодосий — Тропеосъ 479
Теодулъ — Охридъ (архиеп.) 521
Теотимъ — Томи 478
Теотимъ II — Томи 478
Теофилактъ — Охридъ (архиеп.) 521
Тимотей — Анхияло 503
Тимотей — Беръ (?) 542
Тимотей — Месемврия 504
Тимотей — Томи 478

Урсикинъ — Скупи 508
Урсусъ — Абритусъ 464

Феликсъ — София 431
Флавиянъ — Филипи 545
Филипъ — Охридъ (архиеп.) 521
Фока — Пауталия? Стоби? 448, 532
Франкионъ — Пловдивъ 483

Юлиянъ — София 431

Яковъ — Анхияло 503
Яковъ — Силистра 461

Ески-Джумайско 473

с. **Злата** 455

Ibida 483
Istria, Istros, Histropolis 479

Cabyle, Gavilis 501
Каварна 482
Кайлъкъ 477
Callatis вж. Мангалия . . . .
с. Каранасуфъ вж. Истросъ . . . .
Караферия вж. Беръ . . . .
Кастория вж. Костуръ . . . . . .
Castra-Martis 457
с. Катунци 551
Κελέτρον вж. Костуръ . . . . . .
с. Клисе-кьой . . . . 447—8
с. Колуша 512
Костуръ . . . . 555—6
с. Крапа 547
Куршумли 455
Кюстенджа вж. Томи . . . .
Кюстендилъ . . . . 448—9

Λευκή . . . . 499—500

Макри 557
Мангалия 479
Маркиянополъ 458
Марония 557
Матейче 516
Мелнишко 549
Метохъ 485
с. Младо-Нагоричино 515

Монастири:

Св. Арх. Михаилъ и Гаврилъ (Св. Наумъ) на Охридското езеро . . 526—8
Арх. Михаилъ и Гаврилъ Лѣсновски 519—20
Арх. Михаилъ въ Скопие 509
Богородица Елеуса при с. Велюса, Струмишко . . . . 538—40
Богородица Елеуса въ Месемврия . 506—7
Богородица Петричка (Бачковски) . 487—92
Богородица (Пречиста) въ Кичевско 528—9
Богородица въ с. Агноандники (?) Дебърско (?) 529
Богородица Свѣтоспасителка (ἡ Κοσμοσώτηρ) при Фере . . . . 557—8
Богородица въ Матейче, Кумановско 516
Богородица Тетовска въ Тетово . . 520
Богородица (Трескавецъ) Прилѣпско 547

Георги Горга Виргински . . . . . . 509—12
Георги въ Кичевската область . . . 528
Георги (метохъ на Бачковския м-ръ) въ с. Варвара, Пазарджишко . . 489

Иванъ Предтеча при с. Слѣпче, Битолско 544
Иванъ Рилски . . . . 450—51
Иванъ Предтеча въ Созополъ . . . 507
Илия (метохъ Бачковски) въ с. Варвара, Пазарджишко 489

Костурски м-ръ 556

Лѣсновски м-ръ, вж. Арх. Михаилъ и Гаврилъ . . . .

Никола (метохъ Бачковски) въ с. Варвара, Пазарджишко 489

Пантелеймонъ въ Нерѣзи . . . 512—3
Пантелеймонъ въ Нишъ 452
Прохоръ Пчински . . . . 518—9

Рионъ (Иларионъ) въ Мъгленско . . 549
Руенски м-ръ въ Осогово 449

Слѣпченски м-ръ вж. Иванъ Предтеча

Трескавецъ вж. Богородица . . .

Царь Петровъ м-ръ . . . . . . 472—3

Якимъ Сарандапорски, Паланешко . 517

Моравско 455
Морихово 547
Морозвиздъ, Мородвисъ . . . . 534—5
Мъгленско 548

Naissus вж. Нишъ
Несѧбръ вж. Месемврия
Nicopolis ad Istrum (ad Jatrum) 462—3
Nicopolis ad Nestum 558
Никюпъ вж. Nicopolis ad Istrum
Нишъ, -шко 451—5
Novae 463

Овечъ вж. Провадия
Овчага вж. Ченге
Odyssos вж. Варна
Oescus 457
Осогово 449

с. **П**аликура 532
с. Пастуша 484
Патлейна 471—2
Пелагония вж. Битоля
Пирдопъ, -пско 446—8
Пиринчъ-тепе 459—60
Прилѣпъ, -пско 546—8
Пловдивъ, -вско 483-500
Плѣвенъ 477
Пльсковъ 464–7
Преславъ, -вско 467—73
Провадия, -дийско 473—5
Прокупле 453
Прѣспанско 551—5

Ratiaria 456
Remesiana 456

Сапаревска-баня 450
Св. Врачъ (Мелнишко) 549—51
Свищовъ вж. Novae
Σελασφόρος вж. Дѣволъ
Селище до Преславъ 469
Сердика вж. София
Serrhium вж. Макри
с Синджирли (Карловско) 497
Силистра 461—2
София, -ийско 431—48
Срѣдецъ вж. София
Стара-Загора 500
Stobi 532
Струмица 536
Стъкленъ вж. Novae
Сѣръ 545

Таушанъ-тепе 501
Ташъ-Хисаръ при Провадия 474
Теке-Караачъ при Варна 461
Тивериополъ вж. Струмица
Тимошко 458
Тича 470
Tomi 477—8
Топлица 454
Трапезица въ Търново 476
с. Трикръстъ (Мориховско)
Troesmis 482
Tropeos, Tropaeum Traiani 479—81
Търново 475—6

Ulmetum 483

Фере 557
Филипи 545
Фъндъкли (Варненско) 461

Хераклия Линкестийска вж. Битоля
Хисарлъкъ при Кюстендилъ 449
Хисарь 495—6

Църкви:

Св. **А**ндрей зъ София 440
Апостоли въ Мъгленско 549
Архангели въ Бачковския м-ръ 492
Архангели (Таксиарси) въ Костуръ 555
Ахилъ въ Прѣспа 551—4

Богородица въ Видинъ 457
Богородица при Куршумли 454
Богородица Троерѫчица въ Скопйе 509
Богородица (?) на Асѣновата крепость при Станимака 492—4

Врачи въ Каварна 482
Врачи въ Кичевско 528
Врачи (Безсребърници) въ Костуръ 555

Георги въ Бачковския м-ръ (Костницата?) 492
Георги въ Костуръ 555
Георги въ София 432—3
Георги въ Младо-Нагоричино 515
Георги въ Старо-Нагоричино 513
Германъ въ с. Германъ 554—5

Димитъръ въ Търново 475—6

Иванъ Рилски въ София 437—9
Иванъ Рилски въ Търново 476

Константинъ и Елена въ Охридъ . 526

Леонтий въ с. Водоча . . . . 537—8
Лука при с. Ябланица на Пчиня . . 519
Лука въ София 438

Никола (Св. Тройца) при Куршумли 454

Пантелеймонъ (и Никола) въ Бояна 441—2
Пантелеймонъ въ Охридъ 525
Петнадесеть Мжченици въ Струмица 537
Петъръ и Павелъ въ Ремесияна . . 456
Прокопий въ Нишъ . . . . 451—2
Прохоръ въ с. Старо-Нагоричино . 515

София въ Охридъ . . . . 523—4
София въ Сливенъ 502
София въ София . . . . 435—7
Спасъ въ с. Крапа 556
Стефанъ въ Костуръ 555
Стефанъ въ Месемврия . . . . . . 505—6

Теодоръ въ Сѣръ 545

Хисарлъкъ (Долни) 558

Църковни сгради:

Базилики трикорабни незасводени: Абритусъ, Ахилъ, Кюстендилъ, Месемврия (Морска баз. и Старата Митрополия), Плѣвенъ, Стоби, Хисарь (I базилика), Чобанъ-дере, Чурлина.

Базилики трикорабни отчасти засводени: Абоба, Пиринъ-тепе, Хисарь (II базилика).

Базилики трикорабни засводени: Бѣлово, Костуръ (Архангели, Св. Врачи, Св. Стефанъ), Месемврия (Св. Стефанъ), Св. Наумъ (първоначалната монастирска църква), София (Св. София), Охридъ (Св. София), Сѣръ.

Куполни базилики: Пирдопъ (Еленска баз.), Младо-Нагоричино, Св. Наумъ, София (Св. София), Филипи.

Полубазиликални, безъ куполъ: Бачково (Костница), Търново (Св. Димитъръ), съ куполъ: Ц. на Асѣновата крепость.

Централни куполни църкви: Велюса, Охридъ (Св. Пантелеймонъ), Пастуша, София (Св. Георги).

Кръстовидни съ единъ куполъ: Бояна, Велюса, (южния параклисъ и полунощницата), Германъ, Сливенъ, Преславъ.

Кръстовидни съ петь купола: Матейче, Нерѣзи, Фере.

Църкви съ двуетаженъ притворъ: Бѣлово, Водоча, Пирдопъ (Ел. баз.), Охридъ (Св. София), София (Св. София), Пиринчъ-тепе, Щръбци.

Църкви съ баптистерий: Св. Врачъ, Бѣлово, Джанаваръ, Клисе-кьой, Пастуша, Пиринчъ-тепе, Тропеосъ, Чобанъ-дере.

Притворъ съ странични отдѣления: Джанаваръ, Иваняне, Клисе-кьой, София (Св. София), Щръбци.

с. **Ч**аталъ-Орманъ вж. Улметумъ . .
с. Ченге (Овчага) . . . . 474—5
Чепино 485
Черешето при Преславъ 469
с. Чобанъ-дере (Ески-Джумайско) . . 473

Щръбци 458

Юстинияна Първа 508